Qahramon Rajabov, Akbar Zamonov

O‘zbekiston tarixi

(1917 – 1991-yillar)

O‘rta ta’lim muassasalarining 10-sinfi va o‘rta maxsus, kasb-hunar ta’limi muassasalarining o‘quvchilari uchun darslik

1-nashri

O‘zbekiston Respublikasi Xalq ta’limi vazirligi tasdiqlagan

G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi
Toshkent – 2017

UO‘K 82-94(075)
KBK 63.3(5O‘)ya721
R 17

Taqrizchilar:

A.A.Mavrulov – Respublika Milliy g‘oya va mafkura ilmiy-amaliy markazi rahbari, t.f.d., professor;

S.I.Inoyatov – Buxoro davlat universiteti professori, t.f.d.;

Sh.E.Ergashev – O‘zbekiston FA Tarix instituti katta ilmiy xodimi, t.f.n.;

B.A.Pasilov – O‘zbekiston FA Tarix instituti katta ilmiy xodimi, t.f.n.;

I.M.Shamsiyeva – O‘zbekiston FA huzuridagi O‘zbekistonning eng yangi tarixi markazi katta ilmiy xodimi, t.f.n.;

Sh.Xoliqulov – Samarqand davlat universiteti kafedra mudiri, t.f.n., dotsent;

Sh.Safarova – RTM bosh metodisti;

F.S.Amonova – Toshkent shahri Mirzo Ulug‘bek tumanidagi 248-maktab tarix fani o‘qituvchisi;

U.F.Haydarov – Buxoro viloyati, Buxoro tumani 13-ixtisoslashgan DUM oliy toifali o‘qituvchisi;

J.J.Abdullayev – Toshkent davlat yuridik universiteti huzuridagi akademik litsey tarix fani o‘qituvchisi

Tarixiy adabiyotlarni nashrga tayyorlash va chop etish bo‘yicha ekspert guruhining xulosasiga binoan Respublika ta’lim markazining tarix fani ilmiy-metodik kengashi tomonidan nashrga tavsiya etilgan.

Darslikning qo‘lyozmasi O‘zR FA O‘zbekistonning eng yangi tarixi masalalari bo‘yicha muvofiqlashtiruvchi-metodik markaz hamda Tarix institutida tayyorlandi.

Respublika maqsadli kitob jamg‘armasi mablag‘lari hisobidan chop etildi

Rajabov, Qahramon.

O‘zbekiston tarixi: O‘rta ta’lim muassasalarining 10-sinfi va o‘rta maxsus, kasb-hunar ta’limi muassasalarining o‘quvchilari uchun darslik / Muall.: Q. Rajabov, A. Zamonov. 1-nashri. – T.: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2017. – 144 b.

UO‘K 82-94(075)
KBK 63.3(5O‘)ya721

© Q. Rajabov, A. Zamonov
© G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2017

ISBN 978-9943-5008-7-7

KIRISH

Aziz o‘quvchilar!

Tarix saboqlari. Tarix xalqqa saboq va ma’rifat beradi. Tarixni o‘rganmasdan turib kelajakni anglab bo‘lmaydi. Har bir inson, har bir xalq o‘z o‘tmishi va kechmishini ajdodlari tomonidan yaratilgan tarixiy kitoblarni sinchiklab o‘qish, o‘rganish va mutolaa qilish orqali bilib oladi. Tarix inson aql-idroki va tafakkurining shunday bir nodir va mo‘jizakor mahsulidirki, uning ma’naviy qudrati va yordami bilan biz barcha kechmish zamonlarning odamlariga hamdam-u hamnafas bo‘lamiz, o‘tib ketgan asrlar silsilasini butun hayajonlari, kurashlari va ziddiyatlari bilan ko‘z o‘ngimizda gavdalantiramiz. Inson tarixdan ta’lim-tarbiya oladi, tarix katta saboq beradi. Tarix saboqlaridan o‘ziga tegishli xulosa chiqara olmagan, kechagi kunini yaxshi bilmagan millatning kelgusi qismati o‘z-o‘zidan ravshan.

Mashhur o‘zbek taraqqiyparvari, jadidchilik harakatining yirik namoyandasi Abdurauf Fitrat 1917-yilda tarixdan saboq chiqarish to‘g‘risida shunday yozgan edi: “Tarix millatlarning o‘tmishini, taraqqiyotini hamda tanazzulining sabablarini o‘rganaturg‘on ilmdir”.

Tarix saboqlari bugungi kunda ham bizni hushyorlikka undaydi. Xususan, jahonning ayrim davlatlarida va O‘zbekistonga chegaradosh ba’zi mamlakatlarda siyosiy barqarorlikni izdan chiqarmoqchi bo‘lgan siyosiy kuchlar va terrorchi guruhlar mavjudligi kishini jiddiy o‘ylantirmasdan qo‘ymaydi. Muhtaram o‘quvchilar, shuning uchun ham Sizlar mustaqillik in’om etgan ne’matlarni asrashingiz, erk va ozodligimiz hamda birlik va hamjihatligimizni ko‘z qorachig‘idagi gavhardek himoya qilishingiz shart.

O‘zbekistonning sovet davri tarixining alohida xususiyatlari va davrlashtirish masalalari. Mazkur darslik sahifalarida Vatanimiz tarixining eng murakkab va ziddiyatli, katta yo‘qotishlar va talafotlarga boy, shuningdek, ota-bobolarimizning yurt ozodligi va mustaqilligi uchun olib borgan qahramonona kurashlari, mag‘lubiyatlari va zafarlari hamda o‘zbek xalqining bun-

yodkorlik faoliyati va fidokorona mehnatlarini o‘z ichiga olgan O‘zbekistonning sovet davri tarixi yoritiladi.

1917 – 1991-yillar O‘zbekiston tarixida sovet davrini tashkil qiladi. Mazkur davrni quyidagi katta **2 ta bosqichga** ajratish mumkin: 1) **birinchi bosqich** – 1917 – 1924-yillar; 2) **ikkinchi bosqich** – 1925 – 1991-yillar. Birinchi bosqichda mintaqada Turkiston, Buxoro, Xorazm respublikalari tashkil qilingan bo‘lsa, ikkinchi davr 1925-yil fevralda O‘zbekiston SSRning tuzilishi bilan boshlanadi hamda 1991-yilda sovet davlatining parchalanishi bilan tugaydi. Bu bosqichlar ham o‘z navbatida bir nechta kichik bosqichlarga bo‘linadi.

Mulohaza!
6 – 9-sinf tarix darslarida o‘tilgan davrlar (qadimgi davr, o‘rta asrlar, yangi davr va b.) ning o‘z ichida yana davrlashtirilishi qanday mezonlar bilan bog‘liq?

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti **Shavkat Mirziyoyev** 2016-yil 14-dekabrda Oliy Majlis palatalarining qo‘shma majlisida so‘zlagan nutqida yaqin o‘tmish tariximizga quyidagicha baho bergan edi: “O‘zbek xalqining necha mingyillik tarixida qanday murakkab davrlar, og‘ir sinovlar bo‘lganini barchamiz yaxshi bilamiz.

O‘zbekistonning eng yangi tarixi va biz erishgan olamshumul yutuqlar mard va matonatli xalqimiz har qanday qiyinchilik, to‘siq va sinovlarni o‘z kuchi va irodasi bilan yengib o‘tishga qodir, deb baralla aytishga to‘la asos beradi.

Biz ajdodlarimizning yorqin xotirasini asrab-avaylab, qalbimizda, yuragimizda abadiy saqlaymiz. Bukilmas iroda, fidoyilik va jasorat namunasini amalda namoyon etib, o‘z hayotini aziz Vatanimizning har tomonlama ravnaq topishiga bag‘ishlagan ustoz va murabbiylarimiz, zamondoshlarimiz bilan biz cheksiz faxrlanamiz”.

Savol va topshiriqlar:
1. 9-sinfda O‘zbekiston tarixi fanida qaysi davr tarixini o‘rgandingiz? Bu davr qanday mezonlar asosida davrlashtirilgan edi?
2. Tarix saboqlari inson faoliyati uchun qanday ahamiyat kasb etadi?
3. Sizningcha, O‘zbekistonda sovet davri tarixini davrlashtirish qanday mezon asosida amalga oshirilgan?

BIRINCHI BOB. TURKISTON O‘LKASIDA SOVET HOKIMIYATINING O‘RNATILISHI HAMDA O‘ZBEK XALQINING MUSTAQILLIK UCHUN KURASHI (1917 – 1924-yillar)

§ 1. Turkiston o‘lkasi 1917-yil fevral-oktyabr oralig‘ida

Mustaqillik – Turkiston xalqlarining asriy orzusi. Tarixiy tajriba shuni ko‘rsatadiki, bizning ota-bobolarimiz asrlar davomida o‘z oilalari, muqaddas tuproqlari, diniy e’tiqodlari, urf-odatlari va an’analariga sodiq qolishni ulug‘ ish deb hisoblashgan. Bu daxlsiz urf-odatlarning buzilmasligi uchun o‘zbek xalqining ming-minglab sodiq o‘g‘lonlari o‘z hayotlarini qurbon qilganlar, yurt mustaqilligi uchun bo‘lgan janglarda shahid ketganlar. Turkiston mintaqasi Rossiya imperiyasi tomonidan bosib olingan vaqtdan beri to‘xtamagan milliy ozodlik harakati xalqning milliy o‘zligini anglashida, o‘z Vatani va millatining ozodligi va mustaqilligi uchun uning vatanparvarlik intilishlarini mustahkamlashda ulkan ta’sir ko‘rsatdi.

Ma’lumki, Turkiston jadidlari islohotlarni bosqichma-bosqich amalga oshirishni, taraqqiyot va rivojlanishga faqat tinchlik yo‘li bilan, parlament orqali erishishni mo‘ljallagan edilar.

Mulohaza! 8-9-sinflarda olgan bilimingizga tayanib, islohotlarni parlament yo‘li bilan amalga oshirish deganda qanday jarayon tushunilishini mulohaza qiling.

Biroq 1917-yildagi voqealar jarayoni, jadidchilik harakatining yirik nazariyotchisi **Abdurauf Fitrat** o‘sha paytda yozganidek, *“Rusiyada bosh ko‘targan yangi bir balo – bolshevik balosi”* kuchlar nisbatini butunlay o‘zgartirib yubordi. O‘zbek xalqining boshqa bir fidoyi farzandi **Mahmudxo‘ja Behbudiy** tomonidan o‘rtaga tashlangan *“Haq olinur, berilmas!”* shiori butun millatning jangovar chaqirig‘iga aylandi. Mustaqillik va ozodlik uchun, Turkistonda muxtoriyat o‘rnatish uchun parlament yo‘li orqali kurashgan Turkiston taraqqiyparvarlari va jadidlarining faoliyati oradan 100 yildan ortiq vaqt o‘tgan bugungi kunda ham diqqatga sazovor hodisa sanaladi.

O‘zingizni sinang!
Mahmudxo‘ja Behbudiy shiori ...
Abdurauf Fitrat ...

Fevral inqilobi va uning Turkiston o‘lkasiga ta’siri. Insoniyat tarixida shunday voqealar bo‘ladiki, ular butun-butun davlatlar va mamlakatlarda yashovchi yuzlab xalqlarning keyingi taqdirini butunlay o‘zgartirib yuboradi. Ana shunday voqealardan biri **1917-yil 27-fevral**da (yangi hisob bilan 12-martda) bo‘lgan Rossiyadagi **Fevral inqilobi**dir.

Yodda tuting!
Turkistonda milodiy sananing o‘zida yangi va eski yil hisobi mavjud bo‘lib, darslikda tarixiy sanalar 1918-yil 31-yanvargacha eski hisob bilan, 1918-yil 14-fevraldan boshlab yangi hisob bilan beriladi. Chunki RSFSR (Rossiya) Xalq Komissarlari Soveti raisining 1918-yil 26-yanvardagi maxsus dekreti bilan Rossiya hududida grigorian kalendari joriy qilinib, amalda mavjud bo‘lgan 13 kunlik farq tuzatildi. Xullas, 1918-yil 31-yanvardan keyin 1-fevralga emas, balki 14-fevralga o‘tildi. Bu kalendar Turkiston o‘lkasiga ham tatbiq etildi.

Rossiya imperiyasi poytaxti Petrogradda bu paytda mitinglar va qo‘zg‘olonlar boshlanib, u Fevral inqilobi g‘alabasi bilan yakunlandi. Fevral inqilobi Rossiya imperiyasi hududida samoderjaviyega barham berdi, imperator (podsho) ning cheksiz hukmronligi tugadi. Rossiya imperatori Nikolay II o‘z ixtiyori bilan 2-mart kuni taxtdan voz kechdi.

Petrogradda Davlat dumasining **Muvaqqat komiteti** tuzildi. Ishchi va soldat deputatlari Soveti saylandi. 1-mart kuni Moskvada, mart oyida butun mamlakatda yangi hokimiyat o‘rnatildi. Rossiyadagi Muvaqqat hukumatga Georgiy Lvov (1917-yil mart – iyul) va Aleksandr Kerenskiy (1917-yil iyul – oktyabr) boshchilik qilishdi.

Fevral inqilobi Turkiston o‘lkasi musulmon aholisini siyosiy jihatdan uyg‘otishda, demokratik o‘zgarishlarga boshchilik qilmoqchi bo‘lgan yangi kuchlarning siyosat maydoniga chiqishida muhim ahamiyat kasb etdi. Jadidlar vujudga kelayotgan milliy demokratik kuchlarning o‘zagi bo‘lishdi. Ular mintaqa tub xalqlarining taraqqiyot va mustaqillik to‘g‘risidagi o‘z g‘oyalarini

Fevral inqilobi g‘oyalari bilan bog‘lab, o‘zlari e’lon qilgan tamoyillarni amalga oshirishga faol kirishdilar.

Rossiya Muvaqqat hukumatining Turkiston komiteti faoliyati. Toshkentda 1917-yil 2-mart kuni **ishchi deputatlari Soveti** (Toshkent Soveti) tuzilgan edi. Muvaqqat hukumat o‘rnatilgach, Turkiston o‘lkasi general-gubernatori va Turkiston harbiy okrugi qo‘mondoni general **A.N.Kuropatkin** va uning yordamchilari lavozimlaridan chetlashtirilib, 31-martda uy qamog‘iga tashlangan edi.

O‘zingizni sinang!
Fevral inqilobi – bu ...
Muvaqqat komitet – bu ...

Muvaqqat hukumat tomonidan 1917-yil 7-aprelda Turkiston o‘lkasini boshqarish uchun 9 kishidan iborat **Turkiston komiteti** tuzildi va Toshkentda faoliyat ko‘rsatdi.

Turkiston komitetiga kadetlar partiyasi vakili **Nikolay Shchepkin** va eserlar partiyasidan **Vladimir Nakivkin** raislik qilishdi. Uning tarkibiga yevropaliklardan tashqari turkiy xalqlar vakillaridan Muhammadjon Tinishboyev, Alixon Bukeyxonov, Sadri Maqsudiy, Abdul Aziz Davletshin ham kirgan edi. Biroq ularning deyarli barchasi Turkistondagi mahalliy sharoitni yaxshi bilmas, buning ustiga kuchsiz siyosatchi edilar.

Aslini olganda, Muvaqqat hukumat Turkiston o‘lkasi general-gubernatorligini Turkiston komitetiga almashtirish bilan mustamlakachilikdan iborat o‘lka boshqaruvini mohiyat e’tibori bilan avvalgicha qoldirdi, faqat uning nomini o‘zgartirdi, xolos. Bu holat, albatta, sezilmasdan qolmadi va turli holatlarni keltirib chiqardi. Tez orada Turkiston komiteti bilan mahalliy, siyosiy va jamoat tashkilotlari hamda sovetlar (Toshsovet) o‘rtasida turli qarama-qarshiliklar vujudga kelishiga sabab bo‘ldi.

Butunturkiston musulmonlari qurultoylari hamda “Sho‘roi Islomiya” va “Sho‘roi Ulamo” tashkilotlarining faoliyati. 1917-yil 14-martda Toshkent shahrida Turkiston taraqqiyparvarlarining ijtimoiy-siyosiy tashkiloti bo‘lgan **“Sho‘roi Islomiya”** (“Islom kengashi”) tuzildi. Tashkilotga dastlab

Yodda tuting!
Turkiston komiteti tarkibiga o‘zbek xalqining bitta ham vakili kiritilmagan.

Abdulvohidqori Abduraufqori o‘g‘li, keyinchalik **Ubaydullaxo‘ja Asadullaxo‘jayev** (Ubaydulla Xo‘jayev) rais qilib saylangan. “Sho‘roi Islomiya” faoliyatida Munavvarqori Abdurashidxonov, Mahmudxo‘ja Behbudiy, Mustafo Cho‘qay, Ahmad Zaki Validiy, Islom Sulton Shoahmedov, Toshpo‘latbek Norbo‘tabekov kabi shaxslar muhim rol o‘ynashgan.

Ubaydulla Xo‘jayev

1917-yil 16 – 23-aprelda Toshkent shahrida tashkilot tashabbusi bilan Butunturkiston musulmonlarining I qurultoyi bo‘lib o‘tdi.

Mulohaza! 9-sinfda olgan bilimingizga tayanib, Turkiston general-gubernatorligining tashkil etilishi va uning boshqaruvidagi o‘ziga xosliklar nimalardan iborat bo‘lganligini eslang. Uning birinchi general-gubernatori kim edi?

Tarixda ilk marta Butunturkiston miqyosida musulmonlar qurultoyi chaqirilib, unda tub xalqlarning muxtoriyat tomon qat’iy intilishi, o‘z an’analari, urf-odatlari va turmush tarzini izchil himoya qilishi aytildi. Unda Turkiston musulmonlarining Milliy Markazi – **Turkiston o‘lka musulmonlar kengashi** (Kraymussovet) tashkil qilindi. Mustafo Cho‘qay unga rais, Munavvarqori Abdurashidxonov va Ahmad Zaki Validiy kotiblar bo‘lishdi. Qurultoyda qabul qilingan tashkilot dasturida o‘lka musulmonlari orasida islohotlar o‘tkazish g‘oyalarini tarqatish, mintaqadagi barcha musulmonlarni yagona maslak va fikr asosida birlashtirib, Turkistonga muxtoriyat maqomini berish uchun kurash vazifasi qo‘yilgan. 1917-yil aprel oyidayoq tashkilotning Samarqand, Qo‘qon, Namangan, Andijon, Marg‘ilon, Skobelev (Farg‘ona), Marv, Tur-

Ahmad Zaki Validiy

kiston, Oqmachit (Qizilo‘rda), O‘sh va boshqa shaharlarda shu’balari tuzilgan. Toshkentda “Sho‘roi islom” nomli gazeta ham chiqarilgan.

Biroq taraqqiyparvar ziyolilar (jadidlar) bilan eskilik tarafdorlari bo‘lgan ayrim ulamolar (qadimchilar) o‘rtasidagi kelishmovchiliklar “Sho‘roi Islomiya” tashkiloti safida bo‘linish yuz berishiga olib keldi. **1917-yil iyunda** tashkilotdan bir guruh ulamolar ajralib chiqib, Qo‘qon va Toshkentda yangi jamiyat – **“Sho‘roi Ulamo”**ga asos solishdi. Jamiyatning Toshkent, Qo‘qon, Samarqand, Namangan shaharlaridagi shu’balari faol ish olib borgan. Toshkent shu’basiga Sherali Lapin rahbarlik qilgan. Jamiyatning eng yirik Qo‘qon shu’basiga Mulla Muhiddinxon, Mulla Ulug‘xon To‘rayev rais bo‘lishgan. Jamiyat dasturi va nizomiga ko‘ra, ichki siyosiy tuzilmada shariat qonunlariga qat’iy rioya qilish, milliy-diniy qadriyatlarni yuksaltirishga da’vat etilgan va madrasalarni iqtisodiy qo‘llab-quvvatlash aytilgan. “Sho‘roi Ulamo” tomonidan **“al-Izoh”** va **“al-Isloh”** jurnallari nashr qilingan. Ulamochilar tashabbusi bilan 1917-yil sentyabrda Toshkentda Turkiston va Qozog‘iston musulmonlari qurultoyi o‘tkazilgan. Unda ulamochilar va sho‘roi islomchilar o‘zaro birlashib, **“Ittifoqi muslimin”** siyosiy partiyasini tuzdilar (1918-yil may oyida bolsheviklar tomonidan “Sho‘roi Islomiya” va “Sho‘roi Ulamo” tashkilotlari tugatildi).

Yodda tuting!

Shu tariqa, Turkistonda Rossiyadagi kabi ikki hokimiyatchilik emas, balki quyidagi uch hokimiyatchilik paydo bo‘ldi:

* Birinchisi, Rossiya Muvaqqat hukumatning vaqtli Turkiston komiteti;
* Ikkinchisi, Turkistondagi ishchi va askar deputatlarining mahalliy va markaziy Sovetlari;
* Uchinchisi, jadidlarning “Sho‘roi islomiya” tashkiloti (jamiyati) va uning joylardagi shu’balari, Toshkentda Turkiston o‘lka musulmonlari soveti (Kraymussovet) – Milliy Markaz.

Biroq jadidlar va ulamolar o‘rtasidagi ziddiyat va g‘oyaviy kurash tobora keskin tus olgan. Bu holat mintaqadagi boshqa siyosiy kuch – bolsheviklar va so‘l eserlar partiyalari vakillariga qo‘l kelgan.

«Sho‘roi Islomiya» → «Ittifoqi muslimin» ← «Sho‘roi Ulamo»

Atamalar izohi!

Muxtoriyat **–** biron-bir hududning davlat hokimiyatini mustaqil amalga oshirish huquqi.

Kadetlar **–** “konstitutsion demokratlar” birikmasining bosh harflaridan olingan. Rossiyada 1905-yilda tashkil topgan, konstitutsion-demokratik partiya deb ataluvchi partiyaning a’zolari.

Eserlar **–** S (es) – sotsial, R (er) – revolyutsion (inqilobiy), ya’ni, sotsial revolyutsionerlar nomidan olingan bo‘lib, ular sovetlar ichida dehqonlar manfaatini hamoya qiluvchi guruh bo‘lgan.

Bolshevik **–** *(ruscha* bolshoy, bolshe – katta; ko‘p) Rossiya sotsial-demokratik ishchi partiyasining 1903-yil II syezdida partiya a’zolarining ko‘pchiligi asosida tashkil topgan guruhi bolsheviklar, kamchiligi esa mensheviklarga ajraldi.

Shu’ba **–** qism, tarmoq.

Savol va topshiriqlar:

1. Turkiston xalqlarining asriy orzusi nima edi?
2. Turkistonliklar 1917-yil fevral inqilobidan nimalar kutgandilar?
3. 1917-yilgi fevral o‘zgarishidan so‘ng Turkistonda qanday o‘zgarishlar yuzaga keldi?
4. Yangi tarixiy sharoitda Turkiston jadidlari oldida qanday dolzarb vazifalar turardi?
5. Butunturkiston musulmonlari I qurultoyi qanday masalalarga bag‘ishlangan edi?
6. Uyga vazifa: quyidagi jadvalni to‘ldiring!

Tashkilot	Tuzilgan vaqti	Ishtirokchilari	Faoliyati	Nashrlari
“Sho‘roi Islomiya”				
“Sho‘roi Ulamo”				

§ 2. Turkistonda sovet hokimiyatining majburiy tarzda o‘rnatilishi hamda bolsheviklar diktaturasi

Rossiyadagi Oktyabr to‘ntarishi hamda uning Turkiston o‘lkasiga ta’siri. 1917-yil avgust oxiri – sentyabr boshlarida bolsheviklar Petrograd va Moskva Sovetlarida ko‘pchilikni egalladi hamda hokimiyatni bosib olish uchun qurolli to‘ntarishga tayyorgarlik ko‘rdi. 24-oktyabrdan 25-oktyabrga o‘tar kechasi qurollangan ishchilar, Petrograd garnizonining soldatlari va Boltiq flotining matroslari Qishki saroyga bostirib kirdi va majlis o‘tkazayotgan Muvaqqat hukumat a’zolarini qamoqqa oldi. Petrogradda ochilgan Butunrossiya Sovetlarining II syezdida bolsheviklar dastlab so‘l eserlar bilan hamkorlikda Muvaqqat hukumat ag‘darilganligini qo‘llab-quvvatlab, Tinchlik va yer to‘g‘risida dekretlar e’lon qildilar.

Mulohaza!
8-9-sinflarda olgan bilimingizga tayanib, dekret atamasiga izoh bering. Dekretning boshqa qonun hujjatlaridan qanday farqlari bor?

Vladimir Ilich Ulyanov (Lenin) boshchiligidagi hukumat – Xalq Komissarlari Soveti (XKS)ni tuzdilar. Bolsheviklar Petrograd va Moskvada Muvaqqat hukumatga sodiq kuchlarning qarshiligini shafqatsiz bostirib, Rossiyaning muhim markaziy sanoat shaharlarida tezlik bilan o‘z hokimiyatlarini o‘rnatishdi.

1917-yil kuzida Turkistonda hokimiyatning bolsheviklar ta’siridagi Sovetlar qo‘liga o‘tishi uchun obyektiv shart-sharoit yo‘q edi, bolsheviklarning omma o‘rtasida ta’siri ham oz bo‘lgan. Bu yerda asosiy siyosiy kuchlar eserlar va milliy partiyalar edi. Biroq mana shunday murakkab siyosiy sharoitda Turkistondagi milliy siyosiy kuchlar va ularning yetakchilari bolsheviklarning kuchini yetarlicha baholamadi hamda unga qarshi kurashga birlasha olmadi.

Yodda tuting!
Rossiyadagi Oktyabr to‘ntarishi natijasida hokimiyat Muvaqqat hukumatdan, Lenin boshchiligidagi bolsheviklar partiyasi qo‘liga o‘tdi.

Toshkentda sovet hokimiyatining o‘rnatilishi hamda Turkiston o‘lka Xalq Komissarlari Sovetining tashkil qilinishi. Oktyabr to‘ntarishi haqidagi xabar 27-oktyabrda Toshkentga yetib kelgach, bolsheviklar va so‘l eserlar

hokimiyatni zo‘ravonlik yo‘li bilan egallash uchun kurash boshladilar. Bolsheviklar rahbarlik qilgan Toshkent Soveti ishchi va soldatlarni qo‘zg‘olon ko‘tarishga da’vat qildi. Lekin Muvaqqat hukumat tomonidan Turkiston o‘lkasining bosh komissari qilib tayinlangan general P.Korovichenkoga sodiq qolgan qismlar bunga qarshilik ko‘rsatdilar. 28 oktyabrdan boshlab Toshkentning yangi shaharida qurolli to‘qnashuvlar avj oldi. To‘rt kunlik janglardan so‘ng Toshkentning yangi shahar qismida zo‘ravonlik bilan sovet hokimiyati o‘rnatildi. Biroq qurolli to‘qnashuvda mahalliy aholi deyarli ishtirok etmadi. 1917-yil noyabrda Samarqand, Skobelev va boshqa shaharlarda ham sovet hokimiyati o‘rnatildi.

Toshkentda 1917-yil 15 – 22-noyabrda bo‘lgan Turkiston ishchi va soldat deputatlari Sovetlarining III o‘lka syezdida so‘l eserlar, bolsheviklar va maksimalistlardan iborat sovet hukumati – Turkiston o‘lka Xalq Komissarlari Soveti tuzildi. Hukumatda 8 o‘rin so‘l eserlarga, 7 o‘rin bolsheviklar bilan maksimalistlarga berildi hamda u faqat yevropaliklardan iborat qilib tuzildi. Turkiston o‘lkasi XKS raisi lavozimini kasbi chizmachi bo‘lgan bolshevik Fyodor Kolesov egalladi, harbiy komissar qilib izvoshchi Ye.Perfilev, boshqa komissarlik lavozimlariga ham o‘rtamiyona ma’lumot olgan kishilar tayinlandi. Hukumat tarkibiga mahalliy xalqlar vakillaridan biror kishi ham kiritilmadi. Bu tasodifiy hol emas edi.

Xullas, Turkistonda ham bolsheviklar tomonidan zo‘ravonlik bilan sovet hokimiyati o‘rnatildi. Bolsheviklar hukumati yevropalik ishchilar, qizil gvardiyachilar va boshqa harbiy qismlarga tayanib, mintaqada o‘z diktaturasini o‘rnatdi.

O‘zingizni sinang!
Qishki saroyni egallagan kuchlar – bu ...
Vladimir Ulyanov – bu ...
F. Kolesov va Ye.Perfilevlar – bu ...

Bolsheviklar va so‘l eserlarning Turkiston jadidlariga qarshi kurashi. Turkistonning kelgusi taqdiri hal qilinayotgan ana shu murakkab paytda bolsheviklar va sovet hokimiyatiga munosabat masalasida musulmon aholining

asosiy vakillari bo‘lgan “Sho‘roi Ulamo” hamda taraqqiyparvarlardan iborat Milliy Markaz (Kraymussovet) o‘rtasida kurash avjiga chiqib ketdi. “Sho‘roi Ulamo” tashkilotining Toshkent shu’basi yetakchilari (Sherali Lapin va b.) hokimiyatni zo‘ravonlik bilan egallagan bolsheviklarni qo‘llab-quvvatlashdi. Turkiston o‘lka musulmonlari Markaziy Kengashi (Milliy Markaz) bolsheviklar bilan hamkorlik qilishga qarshi chiqdilar va noyabr oyi boshlarida Toshkentdan Qo‘qon shahriga ko‘chib o‘tib, Farg‘ona vodiysida o‘z faoliyatlarini kuchaytirdilar. “Sho‘roi Islomiya” tashkiloti ham bu paytda o‘z qarorgohini Qo‘qonga ko‘chirgan edi.

Toshkent shahrida “Sho‘roi Ulamo” tashkilotining tashabbusi bilan 1917-yil 12 – 15-noyabrda “turli musulmon guruhlarining birlashgan kengashi” o‘tkazilib, unda Sirdaryo va Samarqand viloyatlaridan kelgan vakillar qatnashdi. Kengash kun tartibida “Turkistonda hokimiyatni tashkil etish” masalasi turar edi. Kengash o‘rinlarining yarmi musulmon aholisi vakillariga beriladigan koalitsion hukumat tuzishni yoqlab chiqdi. Biroq bolsheviklar o‘zlari bilan koalitsion hukumat tuzishni orzu qilgan Sherali Lapin boshchiligidagi ulamochilarning fikrlarini qat’iy suratda rad etishdi. Ulamochilarning bu talabini milliy demokratik kuchlar ham qo‘llab-quvvatlamadi.

Jadidlar va ularning “Sho‘roi Islomiya” hamda Turkiston o‘lka musulmonlari Markaziy Kengashi (Milliy Markaz)dagi safdoshlari Butunturkiston musulmonlari qurultoyini chaqirish va unda Turkistonga muxtoriyat maqomini berish taklifi bilan maydonga chiqdilar. Bolsheviklar eng avvalo Turkiston taraqqiyparvarlari va jadidlariga qarshi shafqatsiz kurash olib bordi.

Atamalar izohi!

Maksimalistlar – mavjud davlat tuzumini tanqid ostiga olib, radikal o‘zgarishlar va islohotlar o‘tkazishni talab etuvchi siyosiy oqim.

Koalitsion hukumat – umumiy maqsadga erishish uchun tashkil etilgan ko‘ngilli birlashma, bir nechta partiya tomonidan hukumatni ittifoq bo‘lib boshqarish.

Savol va topshiriqlar:

1. Bolsheviklar tomonidan Oktyabr to‘ntarilishi o‘tkazilishi uchun zamin yaratilgan omillar nimalar edi?

2. Rossiya va Turkistonda XKS rahbarlari kimlar bo‘ldi?
3. Turkiston o‘lka Xalq Komissarlari Soveti tuzilgach, uning tarkibi kimlardan iborat bo‘ldi? Hukumat tarkibiga mahalliy aholi vakillari nima sababdan kiritilmagan?
4. Turkistonning bolsheviklar ta’siridagi Sovetlar qo‘liga o‘tishi uchun shart-sharoit bo‘lmasa-da, nima sababdan ular o‘z maqsadlariga erisha olganlar?
5. Turkiston o‘lka musulmonlari Markaziy Kengashi va “Sho‘roi Islomiya” tashkilotlari nima sababdan o‘z qarorgohlarini o‘zgartirgan edi?
6. Sanalar bilan ishlash mashqi: quyidagi sanalarda bo‘lgan voqealar va ularning natijalariga oid ma’lumotlarni to‘plang.

№	Sana	Voqea	Natija
1	15 – 22-noyabr		
2	12 – 15-noyabr		
3	27-oktyabr		
4	24-25-oktyabr		
5	28-oktyabr		

§ 3. Turkiston Muxtoriyati – tub yerli xalqlar davlatchiligi tarixida yangi bosqich

Turkiston Muxtoriyati hukumatining tashkil topishi va faoliyati. 1917-yil 26 – 28-noyabrda Qo‘qon shahrida Butunturkiston o‘lka musulmonlarining favqulodda IV qurultoyi bo‘lib o‘tdi.

Turkistonni boshqarish shakli to‘g‘risidagi masala qurultoyning diqqat markazida turdi. Bu masala muhokamasida so‘zga chiqqanlarning ko‘pchiligi Turkistonning muxtor respublika deb e’lon qilinishi o‘lka aholisining ijtimoiy maqsadlaridan kelib chiqqani va unga mos tushishini uqtirdi. Muxtoriyat va mustaqillik e’lon qilish fikrini hamma qo‘llab-quvvatladi.

Qurultoyda 27-noyabr kuni kechqurun qabul qilingan qarorda shunday deyiladi: “Turkistonda yashab turgan turli millatga mansub aholi Rossiya inqilobi da’vat etgan xalqlarning o‘z huquqlarini o‘zlari belgilash xususidagi irodasini namoyon etib, Turkistonni Federativ Rossiya Respublikasi tarkibida hududiy jihatdan muxtor deb e’lon qiladi, shu bilan birga muxtoriyatning qaror topish

shakllarini Ta’sis Majlisiga havola etadi”. Qurultoy Turkistonda yashab turgan milliy ozchilik huquqlarining muttasil himoya qilinishini tantanali ravishda e’lon qildi.

28-noyabrda tarkib topayotgan mazkur hukumatning nomi aniqlanib, Turkiston Muxtoriyati deb ataladigan bo‘ldi. Qurultoy o‘sha kungi yig‘ilishda Butunrossiya Ta’sis Majlisi chaqirilgunga qadar hokimiyat **Turkiston Muvaqqat Kengashi** va **Turkiston Xalq (Millat) Majlisi** qo‘lida bo‘lishi kerak, deb qaror qabul qildi.

Mulohaza!
Yig‘ilishda Muxtoriyatning markazi Qo‘qon shahri deb belgilandi. Oldingi darslarda olingan bilimlaringizga tayanib, qurultoyning bunday qaror qabul qilishining omillarini sanashga harakat qiling.

Qurultoyda Turkiston Muvaqqat Kengashi a’zolaridan **8 nafar** kishidan iborat tarkibda Turkiston Muxtoriyati hukumati tuzildi. Hukumatning Bosh vaziri hamda ichki ishlar vaziri etib Muhammadjon Tinishboyev saylandi. Islom Sulton Shoahmedov – Bosh vazir o‘rinbosari, Mustafo Cho‘qay – tashqi ishlar vaziri, Ubaydulla Xo‘jayev – harbiy vazir, Hidoyatbek Yurg‘uli Agayev – yer va suv boyliklari vaziri, Obidjon Mahmudov – oziq-ovqat vaziri, Abdurahmon O‘rozayev – ichki ishlar vazirining o‘rinbosari, Solomon Gersfeld – moliya vaziri lavozimlarini egallashdi. Hukumat tarkibida keyinchalik ayrim o‘zgarishlar yuz berdi. Mustafo Cho‘qay Bosh vazir lavozimini bajarishga kirishdi.

Mustafo Cho‘qay

Bilimsiz va o‘z kasbiga layoqatsiz sovet hokimiyatining bolshevik komissarlaridan farqli ravishda muxtoriyat hukumati vazirlarining aksariyati **oliy ma’lumotli huquqshunos** ekanligi ularning bilim darajasining naqadar yuqori ekanidan dalolat beradi.

Qurultoy tugagach, 1-dekabrda Turkiston Muxtoriyatining Muvaqqat hukumati a’zolari (8 kishi) imzolagan maxsus **Murojaatnoma** e’lon qilindi. Ushbu Murojaatnomada Turkistondagi barcha aholi: irqi, millati, dini,

Obidjon Mahmudov

jinsi, yoshi va siyosiy e’tiqodlaridan qat’i nazar, yakdillik va hamjihatlikka da’vat etilgan edi.

Turkiston xalqlari tomonidan muxtoriyat hukumatining qo‘llab-quvvatlanishi. Turkiston Muxtoriyati hukumati mamlakat konstitutsiyasini tayyorlash uchun taniqli huquqshunoslarni jalb qildi. “El bayrog‘i”, “Birlik tug‘i”, «Свободный Туркестан», «Известия Временного Правительства Автономного Туркестана» kabi hukumat gazetalari o‘zbek, qozoq va rus tillarida nashr qilina boshlandi. Avval chiqayotgan **“Ulug‘ Turkiston”** gazetasi ham o‘z sahifalarida muxtoriyat hukumati faoliyatiga alohida o‘rin bera boshladi. Nashr ishlarini yaxshilash uchun O.Mahmudovning bosmaxonasi hukumat ixtiyoriga o‘tdi. Muxtoriyat hukumati milliy qo‘shinni tashkil qilishga kirishdi. Harbiy vazir Ubaydulla Xo‘jayev ishtirokida 1918-yil boshlarida o‘tkazilgan ko‘rik (parad) vaqtida askarlar soni 2000 kishi bo‘lgan. Bundan tashqari Qo‘qonda taxminan shuncha mirshablar bor edi. Hukumat iqtisodiy sohada 30 million so‘m miqdorida ichki zayom chiqarishni yo‘lga qo‘ydi. Shuningdek, hukumat a’zolari ocharchilik changalida qolgan Turkiston aholisiga Kavkazdan Orenburg orqali g‘alla keltirish muammosini hal qilish uchun ham amaliy qadamlar tashladi.

Yodda tuting!
Muxtoriyat hukumati vazirlarining aksariyati oliy ma’lumotli, yuqori malakali mutaxassislar bo‘lgan. Masalan, Muhammadjon Tinishboyev temiryo‘l muhandisi, Islom Sulton o‘g‘li Shoahmedov, Mustafo Cho‘qay, Ubaydulla Xo‘jayev, Abdurahmon O‘rozayev, Solomon Gersfeldlar huquqshunos, Hidoyatbek Yurg‘uli Agayev agranom, Obidjon Mahmudov tog‘-kon sanoati mutaxassisi bo‘lgan.

Turkiston Muxtoriyati hukumati qisqa muddat ichida xalq o‘rtasida katta e’tibor qozondi. Fitrat, Cho‘lpon, Hamza singari o‘zbek xalqining otashin shoirlari muxtoriyat hukumatini alqab, o‘tli she’rlar bitishdi. Fitrat muxtoriyat e’lon qilingan 27-noyabr tunini **“Milliy laylatulqadrimiz”** deb atadi: Alloma Fitratning bu so‘zlarida olam-olam ma’no mujassamlashgan.

Turkiston o‘lkasining turli shahar va qishloqlarida muxtoriyatni olqishlab, ko‘p ming kishilik namoyishlar bo‘lib o‘tdi. O‘sha davrda chiqqan gazetalarning yozishicha, namoyish qatnashchilarining bayroqlarida “Yashasin Muxtoriyatli Turkiston va uning hukumati!” deb yozilgan so‘zlar hilpirab turardi.

Samarqandda bo‘lib o‘tgan viloyat Sovetlari syezdida yig‘ilganlar Turkiston Muxtoriyatiga qo‘shilishga qaror qildilar va Millat Majlisi tarkibiga 5 vakil sayladilar.

“Ulug‘ Turkiston” gazetasining yozishicha, 1917-yil dekabrda Toshkentda 60 000 kishi ishtirok etgan miting o‘tkazildi. Munavvarqori rahbarligida uyushtirilgan bu miting qatnashchilari Muxtor Turkiston hukumatini bir ovozdan ma’qulladilar va Turkistonda endi ushbu muvaqqat hukumatidan boshqa hech qanday hukumatni tan olmaslikka qaror qilganliklarini e’lon qildilar.

Qizil gvardiyachilar va dashnoqlar tomonidan muxtoriyat hukumatining tor-mor qilinishini. Qo‘qondagi ommaviy qirg‘inlar. O‘lkadagi ilk demokratik va xalqchil hukumat bo‘lgan Turkiston Muxtoriyatining faoliyati, afsuski, uzoqqa cho‘zilmadi. Bolsheviklar va Toshkent Soveti (rahbari: **Ivan Tobolin**) unga katta xavf deb qaradilar hamda zudlik bilan tugatishga harakat qildilar.

Turkiston o‘lkasi ishchi, soldat va dehqon deputatlari Sovetlarining favqulodda 1918-yil 19 – 26-yanvarda bo‘lib o‘tgan IV syezdida Turkiston Muxtoriyati hukumatini kuch bilan tugatishga qaror qilishdi. Turkiston o‘lka XKS 1918-yil 30-yanvar kuni harbiy harakatlarni boshladi. Turkiston bolsheviklari buning uchun qizil gvardiyachilardan tashqari armanlarning **“Dashnoqsutyun”** partiyasi a’zolaridan tuzilgan qurolli drujinalardan ham keng foydalandi. 30-yanvar kechqurun Toshkentdan yuborilgan dastlabki harbiy otryadlar Skobelevdan Qo‘qonga to‘p va pulemyotlar bilan yetib keldi. 31-yanvar tushdan keyin jang harakatlari boshlandi. 15-fevralda esa shaharda yong‘inlar bo‘ldi.

Dastlabki jangda muxtoriyatning milliy qo‘shinidan tashqari qo‘qonlik tinch aholi vakillari ham qatnashdi. Asosan bolta, cho‘kich, tayoq ko‘targan xaloyiqning soni **10 000 kishi**ga yetdi. Shunga qaramay, qurolsiz bu kishilar sovet hukumati harbiy kuchlarining Qo‘qon shahriga qilgan hujumini uch kun davomida mardonavor qaytardilar.

Qo‘qon shahar mirshablar boshlig‘i **Kichik Ergash** qo‘rboshi 18-fevraldan boshlab amalda muxtoriyat hukumatining rahbariga aylandi. Turkiston o‘lkasi harbiy komissari **Ye.Perfilev** boshchiligidagi piyoda, otliq va artilleriya qismlaridan iborat 11 eshelon bolsheviklarning harbiy kuchlariga madad berish uchun Qo‘qonga keldi. Shahar ustiga uch kun davomida to‘plardan yondiruvchi snaryadlar otildi. Kimyoviy qurollar ishlatildi. Qizil gvardiyachilar va dashnoqlar shaharda bosqinlar uyushtirib, uni talon-toroj qilishga kirishdilar. Turkiston Muxtoriyati hukumati bolsheviklarning qonli hujumlari oqibatida ag‘darib tashlandi. Ammo Qo‘qon va uning atroflaridagi tinch aholini talash, o‘ldirish avjiga chiqdi. Faqat Qo‘qonning o‘zida 3 kun davomida 10 000 kishi o‘ldirildi. Musulmonlar ommaviy ravishda qirg‘in qilindi. Qo‘qon shahri butkul vayronaga aylantirildi.

“Ulug‘ Turkiston” gazetasi chuqur qayg‘u bilan xabar berganidek, “20-fevral Xo‘qand (Qo‘qon) tarixining eng dahshatli kuni edi. Armanilar ayricha faoliyat ko‘rsatganlar...” Gazetadagi ushbu maqola “Xo‘qand hozir o‘liklar shahri” degan dahshatli ibora bilan tugaydi.

Turkiston Muxtoriyati qizil askarlar tomonidan tor-mor qilingandan so‘ng Qo‘qon shahrining ko‘rinishi. 1918-yil fevral.

Nihoyat, 1918-yil 22-fevralda Qo‘qon shahridagi Rus-Osiyo banki binosida bolsheviklar tomonidan tayyorlangan “tinchlik shartnomasi” imzolandi. Ushbu shartnomaning 2-moddasida: “Aholi o‘lka Xalq Komissarlari Soveti hokimiyati va barcha mahalliy sovet tashkilotlarini tan oladi”, deb yozilgan edi. Ha, o‘qqa tutilgan, o‘ldirilgan, talangan va tahqir etilgan qo‘qonliklarning tirik qolgan qismi sovet hokimiyatini tan olishga majbur bo‘ldi.

O‘zingizni sinang!
Muxtoriyatning ma’muriy markazi – bu...
Muxtoriyat Bosh vazirlari – bu ...
Butunturkiston musulmonlarining favqulodda IV qurultoyi – bu ...

Turkiston Muxtoriyati hukumati atigi **72 kun** mavjud bo‘lgan bo‘lsa ham, u erksevar xalqimizni milliy mustaqillik va istiqlol uchun kurashga da’vat etdi. Vatan tuyg‘usidek muqaddas tuyg‘u qalbining to‘ridan joy olgan Turkiston ziyolilarining muxtoriyat uchun olib borgan kurashlari izsiz ketmadi. **1918-yil**ning erta bahorida avval Farg‘ona vodiysida, so‘ngra butun Turkiston mintaqasida sovet rejimiga qarshi qurolli istiqlolchilik harakati boshlandi.

Atamalar izohi!
Dashnoqlar – (armancha) – arman millatchilarining “Dashnoqsutyun” (ittifoq) partiyasi a’zolari.
Eshelon – (*fr.* – zina, zinapoya) maxsus yuk, texnika, artilleriya, tank va qo‘shinlar ortilgan poyezd yoki avtokolonna.

Savol va topshiriqlar:
1. Turkiston Muxtoriyati qanday sharoitda va kimlar tomonidan tashkil etildi?
2. Siz Turkiston Muxtoriyatini demokratik davlatchilik namunasi sifatida tavsiflab bera olasizmi?
3. Bolsheviklar Muxtoriyatga nima sababdan katta xavf sifatida qaragan?
4. Muxtoriyat hukumati mag‘lubiyatining asosiy sabablarini ko‘rsatib bering.
5. Turkiston Muxtoriyati tajribasidan qanday zarur saboqlar chiqarish mumkin?
6. Uyga vazifa: Quyidagi jadvalni to‘ldiring.

Turkiston Muxtoriyati	Mavjud bo‘lgan sanasi	Tashkil etilish shart-sharoitlari	Hukumat a’zolari	Mamlakatimiz tarixidagi o‘rni

§ 4. Turkiston o‘lkasida sovet hokimiyati boshqaruv tizimining tuzilishi va iqtisodiyot sohasidagi o‘zgarishlar

Bolsheviklarning o‘lkada yuritgan siyosati hamda Turkiston ASSR va Turkiston Kompartiyasining tashkil topishi.

Bolsheviklar va so‘l eserlar musulmon aholining o‘lkani boshqarishga bo‘lgan qonuniy huquqini inkor qilib, hokimiyat to‘g‘risidagi masalani kelishib hal qilish imkoniyatini yo‘qqa chiqardi va shu bilan Turkiston siyosiy hayotida milliy va demokratik kuchlarning kelgusida muxolifatga o‘tishini oldindan muqarrar qilib qo‘ydi.

Markazdagi bolsheviklar rahbarlik qilgan sovet hokimiyati chekka o‘lkalar, shu jumladan, Turkistonda ham “sovet avtonomiyasi” o‘rnatishga qattiq kirishdi. Bu ishni bajarish uchun sovet Rossiyasi poytaxti Moskvadan ko‘plab partiya va sovet xodimlari Turkiston o‘lkasiga yuborildi. Sovet hukumatining rahbari **V.I. Lenin**ning buyrug‘i bilan bolshevik **Pyotr Kobozev** O‘rta Osiyoning favqulodda komissari qilib jo‘natildi.

1918-yil 20-aprel – 1-mayda Toshkentda Turkiston ishchi, soldat, krestyan, musulmon va dehqon deputatlarining V o‘lka syezdi bo‘lib o‘tdi. Syezd deputatlari sovet Rossiyasi hukumati rahbarlari **V.I. Lenin va I.V. Stalin** ko‘rsatmasi asosida 30-aprelda “Rossiya Sovet federatsiyasining Turkiston Sovet Respublikasi haqidagi Nizom”ni qabul qildi. Ushbu nizom RSFSR tarkibida Turkistonda avtonom respublika – **Turkiston Avtonom Sovet Sotsialistik Respublikasi** (Turkiston ASSR) tuzilganligini e’lon qildi. Syezdda Turkiston ASSR Markaziy Ijroiya Komiteti tuzildi va Turkiston ASSR Xalq Komissarlari Sovetining yangi tarkibi tasdiqlandi.

Mulohaza!
Turkiston general-gubernatorligi tarkibida nechta viloyat mavjud edi va ularning tuzilish ketma-ketligini bilasizmi? Turkiston general-gubernatorligi va TASSR hududiy bo‘linishi bo‘yicha farqlar bormi?

1918-yil 17 – 25-iyunda Toshkentda Turkiston bolshevistik tashkilotlarining tashkiliy o‘lka syezdi bo‘lib o‘tib, unda Rossiya Kommunistik partiyasi –

RKP (b)ning tarkibiy qismi bo‘lgan **Turkiston Kommunistik partiyasi** (TKP) tashkiliy jihatdan rasmiylashtirildi. Syezdda Ivan Tobolin raisligida 7 kishidan iborat Markaziy Komitet saylandi. TKP MK tarkibiga mahalliy kommunistlardan Nizomiddin Xo‘jayev ham kiritildi. Respublika siyosiy hayotida Turkiston Kommunistik partiyasi yetakchilik mavqeyini egalladi.

Markaz vakolatli organlarining Turkistondagi faoliyati hamda ularga qarshi milliy kommunistlar va Musulmonlar byurosining kurashi. Markaz o‘z siyosatini amalga oshirish uchun maxsus komissiyalar va byurolar (Turkkomissiya, Turkbyuro, O‘rta Osiyo byurosi va b.) tashkil qilib, ularni Toshkentga jo‘natdi hamda ushbu vakolatli organlari orqali Turkiston ASSRni boshqarishga harakat qildi. Markazning bunday shovinistik va mustamlakachilik siyosatiga qarshi milliy kommunistlar va Musulmonlar byurosi faol kurash olib bordi.

Turor Risqulov

1919-yil mart oyida Turkiston Kommunistik partiyasining II konferensiyasida RKP (b) o‘lka **Musulmonlar byurosi** (Musbyuro) tashkil qilindi. Musulmonlar byurosi tarkibiga T.Risqulov (rais), N.Xo‘jayev, A.Muhitdinov, Y.Ibragimov, Yu.Aliyev va boshqalar kiritildi. Musulmonlar byurosi o‘z saflarida milliy kommunistlar va ayrim jadidlarni birlashtirib, sovet rejimining mustamlakachilik siyosatini tanqid qildi. Uning faoliyatida **Munavvarqori** va **Abdulla Avloniy** ham ishtirok etishdi.

Munavvarqori

Turkistondagi mahalliy kommunistlarning yetakchilari inqiroz va tanglikdan qutulish uchun o‘lkaning mustaqil hayot yo‘liga chiqishi dasturini ilgari surdilar. 1920-yil yanvarda Turkiston ASSR MIK raisi, o‘lka Musulmonlar byurosi raisi **T. Risqulov** Turkiston Sovet Respublikasi nomini o‘zgartirib, uni **Turk Respublikasi** deb atash, yagona kommunistik partiya – Turkiston turkiy

Fitrat

xalqlarining kommunistik partiyasini (qisqacha Turk partiyasi) tuzish taklifi bilan chiqdi.

T. Risqulov bu bilan cheklanmasdan Turkiston ASSR Konstitutsiyasini qayta ko‘rib chiqish, musulmonlarning alohida armiyasini tuzish va qizil armiyaning musulmon bo‘lmagan barcha qismlarini Turkiston hududidan olib chiqib ketish, hatto Turkiston komissiyasi (Turkkomissiya) va Turkiston fronti (Turkfront)ni tugatish masalalarini ham kun tartibiga keskin ravishda qo‘ygan edi. T. Risqulovning Turkistonni mustaqillik tomon olib boruvchi ushbu fikrlariga Turkiston fronti qo‘mondoni M.V. Frunze va sovet hukumati rahbari V.I. Lenin keskin qarshi chiqishgach, bular amalga oshmadi. **1920-yilning** yozida T. Risqulov o‘z vazifasidan ozod qilinib, Moskvaga ishga chaqirib olindi. Biroq tub xalqlarning manfaatlarini himoya qilish, Turkiston mustaqilligi uchun oshkora va pinhona harakatlar muttasil davom etaverdi.

O‘zingizni sinang!

Pyotr Kobozev – bu ...
Turor Risqulov – bu ...
Musulmonlar byurosi – bu ...
TASSR hududi – bu ...

Turkistondagi ocharchilik va uning oqibatlari. Turkistonda 1917-yilning qishida boshlangan ocharchilik bolsheviklarning qattol siyosati natijasida tobora kuchayib borgan. 1918-yil 20-noyabrda Turkiston ASSRda **T. Risqulov** raisligida ocharchilikka qarshi kurash **Markaziy komissiyasi** tuzilgan. Biroq komissiya ixtiyoriga sovet hukumati tomonidan tegishli miqdorda mablag‘ ajratilmagan. Arxiv hujjatlarining dalolat berishicha, Farg‘ona vodiysida 1917 – 1923-yillarda ocharchilik natijasida 1 mln kishi, Samarqand viloyatida 200 000 kishi o‘lib ketgan.

Biroq dahshatli ocharchilik va og‘ir iqtisodiy inqirozni boshidan kechirayotgan Turkiston o‘lkasidan Markazga oziq-ovqat mahsulotlarini olib chiqib ketish tobora kuchaydi. 1920-yilda tashib ketilayotgan non mahsulotlari va boshqa oziq-ovqat turlarining miqdori bir necha marta ko‘paygan. 1921-1922-yillarda Turkistondan Rossiyaga 4,4 mln pud g‘alla jo‘natilgan.

O‘sha paytda don yetishtirishga ixtisoslashmagan Turkiston qishloq xo‘jaligi uchun bu katta miqdordagi hosil hisoblangan. Xalq ochlikdan qirilayotgan bir mahalda Turkistondagi ayrim oziq-ovqat zaxiralari bolsheviklar tomonidan frontda harbiy maqsadlar uchun foydalanilgan.

“Harbiy kommunizm”dan yangi iqtisodiy siyosatga o‘tilishi. Bolsheviklar sovet hokimiyatining dastlabki davri (1918 – 1920)da yuritgan siyosati “**harbiy kommunizm”** deb nomlangan. Uning mohiyati quyidagicha bo‘lgan. Butun sanoat ishlab chiqarishi davlat qo‘lida jamlanib, qattiq markazlashtirish asosida boshqarilgan; dehqonlar o‘zi yetishtirgan mahsulotning ortiqchasini davlatga topshirgan (oziq-ovqat razvyorstkasi, ya’ni taqsimoti); davlat esa oziq-ovqat va sanoat mahsulotlarini taqsimlashni o‘z qo‘liga olgan; bozor yo‘qotilib pul muomalasi natura (mahsulotlar) bilan almashtirildi; mehnatga yaroqli barcha aholi majburiy mehnatga jalb qilindi (mehnat militarizatsiyasi) va b.

“Harbiy kommunizm” siyosati o‘z mohiyatiga ko‘ra xalqqa qarshi qaratilgan bo‘lib, sotsializm qurish usuli sifatida mutlaqo yaroqsiz edi. Sovet hokimiyati Turkistondagi barcha fabrika-zavodlarni o‘z egalari qo‘lidan tortib olib, undan avvalo mudofaaga mo‘ljallangan mahsulotlar ishlab chiqarishda foydalandi. Tadbirkorlik bilan shug‘ullanib kelgan jamiyatlar tarqatib yuborildi. Yirik va o‘rta sanoat korxonalari bilan birgalikda banklar, temiryo‘l transporti, bosmaxonalar davlat hisobiga o‘tkazildi. Xususiy mulk egalari tekinxo‘rlar deb e’lon qilinib, fuqarolik huquqlaridan mahrum etildi. Bozor munosabatlari rad etildi.

Og‘ir iqtisodiy vaziyat, jumladan, Turkistondagi ahvol iqtisodiyot tarmoqlarida, uni boshqarishda tub o‘zgarishlar yasash zarurligini ko‘rsatdi. 1921-yil ko‘klamiga kelib mamlakatning iqtisodiy munosabatlarida keskin o‘zgarishlar o‘tkazish zarurligi ravshan bo‘lib qoldi. RKP (b) X syezdi (1921-yil mart) oziq-ovqat razvyorstkasini oziq-ovqat solig‘i bilan almashtirish to‘g‘risidagi qarori bilan bu ish boshlanib ketdi. **Yangi iqtisodiy siyosat** (NEP) degan yangi yo‘lning mohiyati shundan iborat edi.

Turkiston ASSRda yangi iqtisodiy siyosatga o‘tish Turkiston Kompartiyasi VI syezdida (1921-yil avgust) siyosiy jihatdan asoslab berildi va shundan so‘ngra Turkiston ASSR Sovetlari X syezdi qarori bilan rasmiylashtirildi. NEPning asosi iqtisodiyot, xalq xo‘jaligiga rahbarlik qilishning harbiy-kommunistik usullaridan voz kechish, ishlab chiqaruvchiga, avvalo dehqonlarga bir qadar erkinlik berishdan iborat edi.

O‘rta Osiyoda yer-suv islohoti birinchi bosqichining amalga oshirilishi. Sovet hokimiyati tomonidan xususiy mulkni tugatish maqsadida O‘rta Osiyoda yer-suv islohoti amalga oshirildi. U 2 bosqichdan iborat bo‘lib, **1921-1922-yillarda** Turkiston ASSR va Qozog‘iston ASSRda amalga oshirilgan ijtimoiy-iqtisodiy tadbirlar birinchi bosqichni tashkil qiladi.

Islohotni amaliy jihatdan ro‘yobga chiqarish **1921-yil** bahorida boshlanib, u dastlab **Yettisuv, Sirdaryo, Farg‘ona, Samarqand** viloyattlarida amalga oshirildi. Yer-suv islohoti boy-quloq xo‘jaliklarini tugatish va ko‘chmanchi aholini o‘troq holatga o‘tkazish; katta yer egaligini yo‘qotib, yerlarni yersiz va kam yerli dehqonlar, batraklar, chorikorlar o‘rtasida mehnat normalari bo‘yicha taqsimlash; Rossiya imperiyasi mustamlakachilik siyosatining ayrim sarqitlarini tugatishga qaratilgan edi. Vaqf yerlari ham islohot jarayonida tortib olina boshlandi. Terrorga uchragan islohot qurbonlari qattiq qarshilik ko‘rsatishdi. Turkiston ASSRda mulkdor dehqonlarning sovet hokimiyatiga qarshi ko‘plab ommaviy g‘alayonlari va isyonlari bo‘lib o‘tib, ayrim hollarda u qo‘zg‘olon darajasiga o‘sib chiqqan. Islohot qishloqdagi siyosiy vaziyatni jiddiy ravishda keskinlashtirdi. Islohotning birinchi bosqichida yer tuzish jamg‘armasiga 1722626 desyatina yer qo‘shildi. Biroq sovet hokimiyati tomonidan ana shu resurslardan mahalliy aholiga faqat 600000 desyatina yer ekin ekish va yaylovlar uchun ajratildi.

O‘zingizni sinang!
1917 – 1923-yillar – bu ...
Yer-suv islohoti birinchi bosqichi – bu ...
NEP – bu ...
“Harbiy kommunizm” – bu ...

Atamalar izohi!

Pud – 16,38 kg ga teng og‘irlik o‘lchov birligi.

Desyatina – (ruscha desyat – o‘n) metrik sistema qabul etilgunga qadar Rossiyada qo‘llangan, 1,09 gektarga teng yer maydoni o‘lchovi.

Sovet hokimiyati yirik boylar va zamindorlardan tortib olingan yerlar hisobiga dastlabki qishloq xo‘jalik shirkatlari, kommunalar, sovxozlar (davlat xo‘jaliklari) tashkil qilishga kirishdi. Biroq ularda mehnat unumdorligi past bo‘lib, moddiy rag‘batlantirish va ta’minot yaxshi yo‘lga qo‘yilmagan edi.

Savol va topshiriqlar:

1. Turkistonda sovet avtonomiyasini tuzishdan ko‘zda tutilgan maqsad nima edi?
2. Turkiston sovet avtonomiyasi mazmunan va mohiyatan nega mahalliy aholining tub manfaatlariga javob berolmas edi?
3. Turkiston Kompartiyasini tuzish zaruriyati qanday sabablar bilan bog‘liq edi?
4. Turkkomissiya faoliyati haqida nimalar deya olasiz?
5. Yangi iqtisodiy siyosatni joriy etishdan kuzatilgan asosiy maqsadlarni bilasizmi?
6. Turkistonda o‘tkazilgan yer-suv islohotining birinchi bosqichida nimalarga asosiy e’tibor qaratildi?
7. Uyga vazifa. Turkistondagi iqtisodiy vaziyatga oid ma’lumotlar asosida jadvalni to‘ldiring.

Turkistondagi ocharchilik			
Davri	Sabablari	Sodir bo‘lgan jarayonlar	Oqibatlari
Yer-suv islohotlari			
Davri	Sabablari	Sodir bo‘lgan jarayonlar	Natijalari

§ 5. Turkiston ASSRda sovet hokimiyatiga qarshi qurolli harakatlar

Turkistonda sovet rejimiga qarshi qurolli harakatning boshlanishi. Turkiston mintaqasida bolsheviklar hukmronligidagi sovet rejimiga qarshi istiqlolchilik harakati 1918-yil fevral oyining so‘nggi o‘n kunligida dastlab Qo‘qon atroflarida boshlandi. Dastlabki guruhlarning tuzilishi Qo‘qon atrofidagi Bachqir qishlog‘idan bo‘lgan **Kichik Ergash** (1885 – 1918) va **Kat-**

ta Ergash (1882 – 1921) kabi qo‘rboshilarning nomlari bilan bog‘liqdir. 27-fevralda bolsheviklarning harbiy kuchlariga qarshi bo‘lgan janglarning birida Kichik Ergash shahid bo‘lgach, uning o‘rniga Katta Ergash Farg‘ona vodiysida bolsheviklarning mustamlakachilik tartibiga qarshi ozodlik bayrog‘ini ko‘tardi. Qo‘qon uyezdidagi harakatning dastlabki tayanch nuqtasi Bachqir edi. 1918-yil mart oyining oxiriga kelib Katta Ergashning nomi Farg‘ona vodiysi aholisi o‘rtasida juda mashhur bo‘lib ketdi. Marg‘ilonda esa militsiyaning sobiq boshlig‘i **Madaminbek** – Muhammad Aminbek Ahmadbek o‘g‘li (1892 – 1920) kurash boshladi.

Katta Ergash

Farg‘ona vodiysida 1918-yilning o‘rtalariga kelib taxminan **100 ga** yaqin qo‘rboshi o‘z guruhlari bilan qizil armiya qismlariga qarshi kurash olib bordilar. Biroq sovet hokimiyatining rasmiy hujjatlarida milliy ozodlik harakatining mohiyati soxtalashtirilib, u “bosmachilik” harakati, uning qatnashchilari esa “bosmachilar” tarzida noto‘g‘ri talqin qilindi.

Turkistonda istiqlolchilik harakati vujudga kelishining bosh sababi sovet hokimiyatining o‘lkada yuritgan mustamlakachilik va shovinistik siyosati bo‘ldi. Bolsheviklar tomonidan amalga oshirilgan dastlabki sotsialistik tadbirlar (korxonalarning davlat ixtiyoriga o‘tkazilishi, xususiy mulkning bekor qilinishi, oziq-ovqat razvyorstkasi va g‘alla monopoliyasi, islom dinining cheklanishi va ateizm targ‘iboti, masjid, xususiy maktab va qozixonalarning bekitilishi, majburiy mehnatning joriy qilinishi, bozorlarning yopilishi va b.) hamda qizil armiya jangchilarining talonchilik va bosqinchiliklari istiqlolchilik harakatiga alohida keskinlik va ko‘lam bag‘ishladi, uning tobora kengayishi va rivojlanishiga olib keldi.

Yodda tuting!
Qizil armiyaga qarshi hayot-mamot kurashiga kirishgan vatanparvarlar “bosmachilar” bo‘lmay, ular istiqlolchilar edi.

Harakatning mohiyati, maqsadlari va ijtimoiy tarkibi. Istiqlolchilik harakatining o‘ziga xos milliy ko‘rinishi va Turkistonga mos xususiyatlari bo‘lgan. Harakatning boshdan oxirigacha ustuvor bo‘lgan fikr bu *butun Turkistonning milliy istiqloli va mustaqilligi* g‘oyasidir. Istiqlolchilik harakati goh kuchayib, goh pasayib turishiga, unda ishtirok etganlarning tarkibi almashib turganligi va ikkilamchi manfaatlar o‘zgarib turishiga, obyektiv va subyektiv omillar kuchlar muvozanatiga turlicha ta’sir qilishiga qaramay, harakatning asosiy maqsadi *Turkiston mustaqilligi uchun kurash* bo‘lib qolaverdi.

Harakatning mohiyatini sovet qo‘mondonligi vakillari ham e’tirof etishga majbur bo‘ldilar. Turkiston frontining qo‘mondoni M.Frunze: “Bosmachilikka qarshi kurash tamomila yangi, ayricha xususiyati bo‘lgan, o‘ziga xos dushman bilan kurash demakdir”, deb yozgan edi. Uning gapiga ko‘ra “Yo‘qolsin sovet hokimiyati!” va “Mustaqil bir musulmon davlatini tuzamiz!” iboralari harakatning lo‘nda g‘oyasini ifodalardi.

Istiqlolchilik harakatining asosiy harakatlantiruvchi kuchi dehqonlar, chorikorlar, mardikorlar, hunarmandlar va ziyolilar edi. Turkiston ASSR rahbarlaridan biri Turor Risqulovning e’tiroficha, harakatga “asosan dehqonlar va hunarmandlar kelib qo‘shilardi”. Ularning milliy tarkibi asosan tub joy aholisi – o‘zbeklar, tojiklar, qirg‘izlar, qozoqlar, turkmanlar, qoraqalpoqlardan iborat edi. O‘zbeklarning miqdori ko‘pchilikni tashkil qilgan. Biroq harakat saflarida ba’zi yevropalik millatlar vakillari, hatto ruslar ham bo‘lib, ular sovet rejimiga qarshi kurashganlar. Kurashga qo‘zg‘algan xalq harakatini uyushtirishda qo‘rboshilarning xizmati katta bo‘lgan.

Farg‘ona vodiysi va Samarqand viloyatidagi istiqlol janglari. Farg‘ona vodiysidagi istiqlolchilik harakati 1919-yil yozining oxiri va kuzida o‘zining eng yuqori cho‘qqisiga chiqdi. Sentyabr oyining dastlabki kunlarida **Madaminbek** lashkarlari Jalolobod va O‘sh shaharlarini egallashdi. Ular Eski Marg‘ilon shahrini qizil bosqinchilardan ozod qildilar. Shu bilan birga vodiydagi eng yirik strategik shahar – Andijonni qamal qi-

Madaminbek

lishga kirishdilar. Madaminbek boshchiligidagi qo‘shinning hujumi Farg‘ona vodiysini larzaga keltirdi. 1919-yil 12-oktyabrda Pomirning Ergashtom ovulida bo‘lgan anjumanda Madaminbek boshchiligida ***Farg‘ona muvaqqat muxtoriyat hukumati*** tuzildi. Hukumat tarkibiga 16 nafar tub aholi va 8 nafar ruslar kiritilgan edi. Madaminbek hukumat boshlig‘i bo‘lish bilan birga qo‘shinning **Oliy bosh qo‘mondoni** etib ham tayinlandi.

Shermuhammadbek

1919-yilning kech kuziga kelib **Madaminbek** qo‘l ostida 30 000 nafarga yaqin yigit qizil armiyaga qarshi istiqlol janglarini olib bordilar. Bu paytda **Shermuhammadbek** qo‘l ostida 20 000, **Katta Ergash** qo‘rboshida 8000 nafar askar bo‘lgan. Ana shu uchta lashkarboshi vodiydagi jangovar harakatlarni yo‘naltirib turdilar.

Farg‘ona vodiysiga bolsheviklar tomonidan qo‘shimcha kuchlarning boshlanishi natijasida 1920-yil yanvar oyining o‘rtalariga kelib jangovar tashabbus qizil armiya qo‘liga o‘tdi. Katta Ergash qo‘rboshining qo‘shini mag‘lubiyatga uchragach, Shermuhammadbek asosiy kuchlarini olib Oloy vohasiga chekindi. Madaminbek vaqtdan yutish uchun Farg‘ona fronti qo‘shinlari qo‘mondonligiga yarash muzokaralari boshlashni taklif qildi. Natijada Madaminbek bilan 2-Turkiston o‘qchi diviziyasining boshlig‘i **N.Veryovkin-Roxalskiy** o‘rtasida 1920-yil 6-martda **Skobelev** shahrida yarash bitimi imzolandi. Biroq oradan ko‘p o‘tmay sovet qo‘mondonligi tomonidan qo‘rboshilar o‘rdasiga yuborilgan Madaminbek noaniq vaziyatda 1920-yil mayda o‘ldirildi.

Turkistondagi harakat 1920-yilning yozi va kuzida o‘zining yangi bosqichiga qadam qo‘ydi. Farg‘ona vodiysi va Samarqand viloyatidagi vatanparvarlar bilan bir qatorda endilikda Buxoro va Xorazmda ham bosqinchi qizil armiyaga qarshi kurash boshlandi. 1920-yil 3-mayda Shermuhammadbek boshchiligida ***Turkiston – turk mustaqil islom jumhuriyati*** tashkil topdi. Shermuhammadbek istiqlolchilik harakatiga bosh bo‘ldi.

Keng miqyosdagi qatag‘onlar va qizil armiya tomonidan harbiy harakatlarning kuchaytirilishi ham istiqlolchilarni kurashdan qaytara olmadi. Farg‘ona armiya gruppasi shtabining “mutlaqo maxfiy” ma’lumotlariga qaraganda, 1921-yil iyun – sentyabr oylarida viloyatda 200 dan ortiq qo‘rboshi guruhlari harakat qilgan.

1921-yil 13-sentyabrda Farg‘ona vodiysida favqulodda holat e’lon qilindi. 1921-yil noyabrda Farg‘ona viloyatida sovet hokimiyati tomonidan harbiy diktatura o‘rnatildi va Turkiston fronti harbiy inqilobiy kengashi a’zosi **P.Baranov** Farg‘ona viloyatining harbiy diktatori qilib tayinlandi.

Shermuhammadbek qo‘rboshi Afg‘oniston davlatiga o‘tib ketgach, 1923 – 1924-yillarda Farg‘ona vodiysidagi istiqlolchilar qo‘shiniga **Islom Polvon** va **Yormat Maxsum** kabi qo‘rboshilar rahbarlik qildilar. Bu paytda ular kichik-kichik guruhlar tuzib, qizil armiyaga qarshi kurashdilar. Lekin ular kurashning mazkur bosqichida turli sabablar va mahalliy shart-sharoitlar natijasida doim ham bir-birlari bilan kelishib ish ko‘rmadilar.

Samarqand viloyatidagi istiqlolchilarga 1918–1923-yillarda **Bahrombek** va **Ochilbek** kabi mashhur qo‘rboshilar rahbarlik qilgan.

Bahrombek 1918-yildan boshlab 2000 yigit bilan Samarqand viloyatida qizil armiyaga qarshi janglarda faol qatnashdi. Samarqand atrofidagi Pastqishloqda tug‘ilgan **Hamroqulbek** qo‘rboshi uning yaqin yordamchisi bo‘lgan. Bahrombek o‘z yigitlari bilan 1922-yil yozigacha qizil armiyaga qarshi faol kurashgan. Bolsheviklar chekistlar va josuslar yordamida 1922-yil kuzida Bahrombek va ukasi **Shahriyor** qo‘rboshini qo‘lga olishib, Samarqand shahrida otib tashlashgan.

Ahmad Zaki Validiyning yozishicha, Ochilbek 1921-yildan boshlab “Turkiston milliy birligi” tashkiloti ko‘rsatmalari asosida faoliyat ko‘rsatgan. Kitob atrofida 1923-yil 10-mayda qizil askarlar bilan bo‘lgan janglarning birida Ochilbek (u xalq o‘rtasida jasurligi uchun Ochildov sifatida mashhur bo‘lgan) mardlarcha halok bo‘lgan.

Qo‘rboshilar faoliyati hamda qo‘rboshilar qurultoylari. Qo‘rboshilar istiqlolchilarning harbiy rahbarlari bo‘lib, ular xalq o‘rtasida o‘z jangovar-

O‘zingizni sinang!

Bahrombek – bu ...	Shermuhammadbek – bu ....
Kichik Ergash – bu ...	Ochilbek – bu ...
Madaminbek – bu ...	Katta Ergash – bu ...

liklari bilan mashhur edi. O‘z vaqtida Farg‘ona vodiysida Kichik Ergash, Katta Ergash, Madaminbek, Shermuhammadbek, Islom Polvon, Samarqand viloyatida Ochilbek, Bahrombek va boshqalar harakatga rahbarlik qildilar. Ularning aksariyati savodli kishilar edi. Farg‘ona vodiysida **Shakarxon va Muhiddinbekning onasi**, Buxoroda **Nodira qiz** singari o‘zbek xotin-qizlaridan yetishib chiqqan ayol qo‘rboshilar Turkistondagi milliy istiqlol kurashi tarixiga shonli sahifalar qo‘shdilar.

Madaminbek siymosida sarkardalik, davlat va siyosiy arbobga xos sifatlar uyg‘unlashgan edi. U vodiydagi sovet hokimiyati organlariga muqobil ravishda o‘z siyosiy boshqaruv usulini joriy qildi.

Mulohaza!
Bolshevik maddohlardan birining e’tiroficha, “Madaminbek qo‘rboshilar o‘rtasida eng kuchlisi bo‘lgan bo‘lsa, Shermuhammadbek shubhasiz eng xavflisi edi”. Bu e’tirofning yuzaga kelishiga qanday omillar sabab bo‘lgan?

Istiqlolchilik harakatini tashkiliy jihatdan uyushtirishda Farg‘ona vodiysi, Buxoro va Xorazmdagi qo‘rboshilarning mazkur davrda bo‘lib o‘tgan 30dan ortiq qurultoylarining ahamiyati katta bo‘lgan. Ularda rahbarlar saylangan, qo‘rboshilar yagona qo‘mondonlik qo‘l ostiga birlashtirilgan. Ammo bunga doim ham amal qilinmas edi. Shuningdek, qurultoylarda qo‘rboshilar guruhlari harakat qiladigan joylar va ularning ta’sir doirasi belgilab olingan.

Qo‘rboshilar 1924-yil oxiriga kelib Turkistondagi iqtisodiy inqiroz va qashshoqlik, dahshatli ocharchilik, xalqning og‘ir turmushini ko‘rmasliklari mumkin emas edi. Tinimsiz davom etgan yetti yillik kurashdan ular ham, xalq ham charchagan edi. Shuning uchun tirik qolgan qasoskorlarning ko‘pchiligi **1924-yil** davomida qarshilikni to‘xtatdilar. Xullas, 1924-yil oxirida Turkiston mintaqasida istiqlolchilik harakatining **birinchi davri** yakunlandi. Lekin hali oldinda kurashning to‘liq o‘n yili turar edi.

Savol va topshiriqlar:

1. Qanday sabablar Turkistonda sovet hokimiyatiga qarshi qurolli harakatni keltirib chiqardi?
2. Farg‘onadagi harakat rahnamolari orasida kimlarning nomlarini alohida ajratib ko‘rsatgan bo‘lardingiz?
3. Madaminbek shaxsini qanday baholaysiz?
4. Samarqanddagi harakat rahnamolari orasida kimlarning nomlarini alohida ajratib ko‘rsatgan bo‘lardingiz?
5. Vodiy qo‘rboshilarining bir-birlari bilan yetarli darajada birlasha olmaganligining sabablarini qanday izohlaysiz?
6. Uyga vazifa: Quyidagi jadvalni to‘ldiring.

Harakat vakillarining faoliyat olib borgan hududlari				
Bahrombek	Shermuhammadbek	Katta Ergash	Madaminbek	Ochilbek
Yuqoridagi shaxslarning faoliyati				

Atamalar izohi!

Qo‘rboshi – O‘rta asrlarda O‘rta Osiyo xonliklari qurol-yarog‘ ombori (qo‘r) mutasaddisi hamda qurol-aslaha, turli yarog‘lar va to‘p yasash korxonalari (qo‘rxona) boshlig‘i bo‘lib, Turkiston o‘lkasida Oktyabr to‘ntarishigacha bo‘lgan davrda mahalliy politsiya boshlig‘i hamda keyinchalik, Turkistonda sovet rejimiga qarshi istiqlolchilik harakati rahbarlarining unvoniga aylangan.

“Bosmachilik” – Turkistonda 1918–1925-yillarda keng xalq ommasi vakillarining bosqinchi qizil armiyaga qarshi olib borgan qurolli harakatiga sho‘ro hukumati davrida buyuk davlat shovinistlari tomonidan berilgan rasmiy nom.

§ 6. Buxoro amirligida islohotlar uchun kurash hamda qizil armiya tomonidan amir hokimiyatining ag‘darilishi. BXSRning tashkil topishi va faoliyati

Buxoro amirligidagi ahvol va Yosh buxoroliklar faoliyati. Rossiyada podsho hokimiyatining ag‘darilishi Buxoro amirligida ham ba’zi o‘zgarishlarni

Buxoro amiri
Sayid Olimxon

keltirib chiqardi. Buxoro hukmdori **Amir Sayid Olimxon** (1881 – 1944) e'tirof etishicha, Muvaqqat hukumat Buxoro davlatining mustaqilligini tan olgan. Amir hukumati Afg'oniston va boshqa davlatlar bilan aloqalar o'rnatgan. Rossiya-Buxoro munosabatlarida ham o'zgarishlar yuz bergan. Buxoroda ish olib borgan Rossiya imperiyasining siyosiy agentligi **Rossiya hukumatining rezidenti** deb ataladigan bo'ldi. Shuningdek, Buxoro amirligi hududidagi rus manzilgohlarida ham ishchi va soldat deputatlari Sovetlari paydo bo'lib, siyosiy beqarorlik va tartibsizliklar kelib chiqqan. Bu holat Buxoro amirligidagi siyosiy ahvolga ham o'z ta'sirini ko'rsatgan.

Yosh buxoroliklar partiyasi dastlab mavjud amirlik tuzumi doirasida demokratik islohotlar o'tkazish, konstitutsiyaviy monarxiya o'rnatish orqali amirning mutlaq hokimiyatini cheklab qo'yish tarafdori bo'lishgan. Petrogradda 1917-yili bo'lgan Fevral inqilobi Yosh buxoroliklar ichida kuchlar nisbatining qayta guruhlanishini tezlashtirdi. Asta-sekin isloh qilish tarafdorlari bo'lgan eski jadidlarga **Abdulvohid Burhonov-Munzim** (1875 – 1934) va **Sadriddin Ayniy** (1878 – 1954) hamda islohot sohasida faol harakatlarni qo'llovchi yosh jadidlarga **Abdurauf Fitrat** (1886 – 1938) va **Fayzulla Xo'jayev** (1896 – 1938) yetakchilik qildi. Buxoro amiri Sayid Olimxon 1917-yil 7-aprelda Buxoroda turli islohotlar o'tkazish to'g'risidagi farmonni imzoladi. Biroq, farmonni quvvatlash maqsadida Yosh buxoroliklar tomonidan poytaxt Buxoro shahrida 8-aprelda bo'lgan namoyish amir tomonidan bostirildi. 14-aprelda farmon bekor qilindi. Yosh buxoroliklar amirlikda ta'qib ostiga olindi.

Fayzulla Xo'jayev

Kolesovning Buxoroga bosqini va uning oqibatlari. 1917-yil noyabrda Turkiston o'lkasida bolsheviklarning hokimiyat tepasiga kelishi natijasida sovet

Rossiyasi bilan Buxoro amirligi o‘rtasidagi siyosiy vaziyat keskinlashdi. 1917-yil 2-dekabrda Yangi Buxoro (hozirgi Kogon)da bo‘lib o‘tgan amirlik hududidagi rus manzilgohlari ishchi va soldat deputatlari Sovetlarining II syezdida Buxoroda amirlik tuzumini ag‘darib tashlab, hokimiyatni **Fayzulla Xo‘jayev** boshchiligidagi Yosh buxoroliklarga berishga qaror qilindi. Turkiston o‘lkasi XKS raisi **Fyodor Kolesov** boshchiligidagi 3500 kishidan iborat harbiy kuchlar 1918-yil 1-martda Yangi Buxoroga yetib keldi.

Fayzulla Xo‘jayev raisligida yosh buxoroliklarning 7 kishidan iborat inqilobiy qo‘mitasi (revkom) tuzildi. 2-mart kuni Eski Buxoro shahriga hujum boshlandi. Buxoro shahri yaqinidagi Fathobodda bo‘lgan dastlabki to‘qnashuvda amir Olimxon qo‘shinlari yengilsa ham keyinchalik buxoroliklar Kolesov otryadini qurshab olishdi. Karmanadan Qorako‘lgacha bo‘lgan 170 km masofadagi temiryo‘l izlari amir sarbozlari tomonidan buzib tashlandi. Buxoroliklar shahar himoyasiga qo‘zg‘aldi. F.Kolesov 5-mart kuni kechqurun Toshkent tomonga chekinishga buyruq beradi. 17-martda Kolesov otryadi bilan Samarqandga yetib keldi.

Bir necha kun davom etgan muzokaralardan keyin 1918-yil 25-martda sovet Turkistoni bilan Buxoro amirligi o‘rtasida **Qiziltepa bitimi** imzolandi. Amir nomidan bitimni bosh zakotchi **Mirza Salimbek** imzoladi. Kolesovning tajovuzkorona hujumi sharmandalarcha barbod bo‘lsa ham, o‘z mustaqilligini himoya qilgan Buxoro amirligi bosqinchi qizil askarlarning o‘z hududidagi harbiy harakatlari uchun javobgar deb hisoblandi hamda katta miqdorda tovon to‘lashi belgilandi. Shuningdek, Kolesov otryadi Buxoro, Karmana va Xatirchida talon-toroj qilingan katta boylik bilan Toshkentga qaytdi. Bu hodisalar amir hay’atiga boshchilik qilgan taniqli davlat arbobi va mashhur tarixchi Mirza Salimbekning “Tarixi Salimiy” asarida o‘z aksini topgan.

Qizil armiyaning Buxoroga hujumi hamda amir hokimiyatining ag‘darilishi. 1920-yil 12-avgustda Turkiston fronti qo‘mondoni **M.V.Frunze** amirlikni tugatish maqsadida **Samarqand-Buxoro guruhi** (fronti)ni tuzish haqida buyruq bergan. Shu tariqa Buxoro amirligi chegaralariga 7000 piyoda,

2500 otliq askar hamda zamonaviy harbiy texnika shay holatga keltirib qo‘yilgan. Amir Olimxon ixtiyorida 15 000 sarboz, 55 ta eski to‘p va 12 ta pulemyot bor edi, xolos. Harbiy kuchlar nisbatiga ko‘ra Turkiston fronti qo‘shinlari zamonaviy qurollarga ega edi.

Sovet hukumati xalqaro huquq normalarini qo‘pol ravishda buzib, 1920-yil 29-avgustda Buxoro amirligini tugatishga kirishdi. Shu sanadan boshlab Eski Buxoro ham havodan, ham yerdan qattiq bombardimon qilingan.

Yodda tuting!
M.Frunze qo‘shinlarini **4 ta zarbdor guruh** (Samarqand, Kattaqo‘rg‘on, Chorjo‘y va Kogon)ga bo‘lgan. Asosiy vazifa Kogon guruhi zimmasiga yuklandi. U poytaxt Eski Buxoro shahrini bosib olishi, Amir Olimxonni asirga olib, Arkdagi xazinani egallashi kerak edi.

Buxoroning Qarshi darvozasigacha kelgan temiryo‘lda turgan bronepoyezd (zirhlipoyezd) va Samarqand, Shayx Jalol, Namozgoh darvozalari yaqinida joylashtirilgan to‘plardan 1-2-sentyabr kunlari shaharga 12 000 snaryad tashlangan. Shahar ustida uchib yurgan 11 ta “qora quzg‘un” (aeroplan) 3 kun davomida bomba yog‘dirgan. Shahar hatto kimyoviy snaryadlardan o‘qqa tutilgan. Qulab tushgan darvozalardan qizil askarlar shaharga bostirib kirganlar. Ko‘cha janglari boshlanib ketgan. Amir Olimxon shahar obidalari va aholini omon saqlash maqsadida poytaxtni tashlab, Sharqiy Buxoroga chekingan. **1920-yil 2-sentyabrda** qizil armiya tomonidan Buxoro shahri egallangan. Buxoroda amir hokimiyati ag‘darildi va Yosh buxoroliklar hokimiyat tepasiga kelishdi.

Buxoro Xalq Sovet Respublikasining tuzilishi. Shaharni bosib olgan qizil askarlar Arkdagi amir xazinasini, Buxoro qozikaloni, qo‘shbegi va boshqa

Mulohaza!
Mazkur voqeani mo‘g‘ullarning Buxoroni istilo qilishi jarayoni bilan taqqoslang!
“Buxoroda 3000 ga yaqin hovli, 3000 dan ortiq do‘kon, 20 ta saroy, 29 ta masjid, 34 guzar yonib xarob bo‘lgan. Shahar qariyb 20 kun yonib turgan. Buxoroning shu darajada xarob bo‘lganini hech bir tarix ko‘rmagan edi. Buxoroliklar bu kunlarni “kichik qiyomat” deb aytishgan”.
Voqealar guvohi bo‘lgan tarixchi Muhammad Ali Baljuvoniy o‘zining “Tarixi nafoe”(“Foydali tarix”) asaridan.

amaldorlarning boyliklarini musodara qilganlar. Bolsheviklar, qizil armiya qo‘mondonlari, oddiy askarlar katta boylik orttirganlar. Hatto katta boylikni o‘margan “qizil qo‘mondon” M.Frunze 1920-yil sentyabrda Moskvaga qaytgach, qo‘lga olingan va bir necha oy uy qamog‘ida saqlangan. Sentyabr oyi boshlarida amirlik xazinasi va boshqa boyliklar ortilgan 2 ta eshelon Samarqand va Toshkent orqali Moskvaga yo‘l olgan.

Abdulqodir Muhitdinov

1920-yil 6 – 8-oktyabrda amirning yozgi saroyi – Sitorai-Mohi Xosada chaqirilgan Butunbuxoro xalq vakillarining I qurultoyida Buxoro Xalq Sovet Respublikasi (BXSR) tuzilganligi tantanali ravishda e’lon qilindi. Yosh buxoroliklar partiyasining yetakchisi **Fayzulla Xo‘jayev** yangi hukumat – BXSR Nozirlar Sho‘rosining raisi, **Abdulqodir Muhitdinov** Butunbuxoro Markaziy Inqilobiy Qo‘mitasi (Markaziy revkom) raisi bo‘ldi. BXSR davlat tuzumi jihatidan xalq demokratik hokimiyati edi. Uning zimmasiga qisqa muddat ichida o‘rta asrlardan meros qolgan amir Buxorosini demokratik davlatga aylantirishdek tarixiy vazifani bajarish tushdi.

BXSR dastlabki hukumati tarkibiga Fayzulla Xo‘jayev rais va tashqi ishlar, Qori Yo‘ldosh Po‘latov maorif, Muxtorjon Saidjonov ichki ishlar, Usmon Xo‘ja (Usmonxo‘ja Po‘latxo‘jayev) moliya, Najib Husainov davlat nazorati, Yu.Ibrohimov favqulodda komissiya raisi, Mukammal Burhonov adliya, Shihobuddinov harbiy ishlar, Mirzo Muhiddin Mansurov savdo va sanoat nozirlari sifatida kiritildi. Butunbuxoro Markaziy Inqilobiy Qo‘mitasining a’zolari qilib Muinjon Aminov, Olimjon Akchurin, Abdulhamid Oripov, Sobir Yusupov, Hoji Hasan Ibrohimov, Fayzulla Xo‘jayev, Qulmuhamedov tayinlandi.

O‘zingizni sinang!

1920-yil 6 – 8-oktyabr – bu ...	1918-yil 25-mart – bu ...
1920-yil 2-sentyabr – bu ...	1920-yil 12-avgust – bu ...
1920-yil 29-avgust – bu ...	1917-yil 2-dekabr – bu ...

BXSRdagi siyosiy, iqtisodiy va madaniy o‘zgarishlar. 1921-yil 18 – 23 sentyabrda bo‘lgan Butunbuxoro xalq vakillarining II qurultoyida demokratik ruhdagi BXSR Konstitutsiyasi qabul qilindi. Markaziy Revkom o‘rniga qonun

Porso Xo‘jayev

chiqaruvchi va nazorat qiluvchi oliy organ – Butunbuxoro Markaziy Ijroiya Qo‘mitasi tashkil qilindi. Taniqli davlat arbobi **Usmon Xo‘ja** unga rais bo‘ldi. U keyinchalik, xorijga chiqib ketgach, 1922–1924-yillarda bu lavozimni **Porso Xo‘jayev** egalladi.

Biroq BXSR hukumati ichida siyosiy bo‘linishlar kuchaydi. Bir tomondan, Buxoro Kommunistik partiyasi ichidagi “so‘l” va “o‘ng” kommunistlarga qarshi g‘oyaviy jihatdan kurash olib borishga to‘g‘ri kelsa, ikkinchi tarafdan, RSFSR va uning favqulodda organlari bo‘lgan Turkkomissiya, Turkbyuro, Turkfront, O‘rta Osiyo byurosi, O‘rta Osiyo Iqtisodiy Kengashi yosh “mustaqil” davlat yetakchisining har bir qadamini sergaklik bilan nazorat qilib turar edi. Shunday bo‘lishiga qaramasdan Fayzulla Xo‘jayev, Abdulqodir Muhitdinov, Fitrat, Otaulla Xo‘jayev singari arboblar hukumatda demokratik yo‘l tutib, mo‘tadil maqomda turdilar.

Fayzulla Xo‘jayev boshchiligida tuzilgan Buxoro, Xalq Sovet Respublikasi hukumati – Xalq Nozirlar Sho‘rosi a’zolari.

Buxorodagi demokratik o‘zgarishlarga mamlakat tashqarisidan tazyiq tobora kuchayib bordi. 1923-yil yozi va kuzida tashqi kuchlar tazyiqi bilan Fayzulla Xo‘jayevning yaqin safdoshlari bo‘lgan Fitrat, Otaulla Xo‘jayev, Sattor Xo‘jayev, Muinjon Aminov, Qori Yo‘ldosh Po‘latov va boshqa nozirlar hukumat tarkibidan chiqarildi hamda Buxorodan surgun qilindi. Buxoro hukumati Moskva va Toshkentning “kommunistcha sabog‘”ni olgan “tajribali sovet xodimlari” bilan to‘ldirildi. Hukumatda Turkiston ASSRdan yuborilgan komissarlarning ta’siri tobora kuchayib bordi. Jamiyat tobora siyosiylashdi. 1924-yil 18 – 20-sentyabrda bo‘lgan Butunbuxoro xalq vakillarining V qurultoyida BXSRning nomi o‘zgartirilib, u Buxoro Sovet

Usmon Xo‘ja

Sotsialistik Respublikasi (BSSR)ga aylantirildi. Xullas, Markaz va Turkiston ASSRdagi bolsheviklar va boshqa kuchlar Buxoroni “sotsialistik” o‘zgartirishlar girdobiga tortishdi.

Yodda tuting!
Yosh davlat yetakchisi Fayzulla Xo‘jayev murakkab va og‘ir sharoitda ishlashga majbur bo‘ldi. U dastlabki kunlardanoq mustaqil siyosat yuritishga, sovet Rossiyasi va xorijiy davlatlar bilan teng huquqli aloqalar o‘rnatishga harakat qildi. 1922-yili u Berlinga nemis banklari va chet el savdo kompaniyalari bilan mustaqil shartnoma tuzishga bordi.

Savol va topshiriqlar:

1. 1910-yildan boshlab Buxoro amirligida vaziyat qanday edi?
2. “Kolesov voqeasi” nima maqsadda tashkil etildi va qanday oqibatlarga sabab bo‘ldi?
3. Yosh buxoroliklar faoliyati haqida nimalarni bilasiz?
4. Bolsheviklar va sovet hokimiyatining Buxoro ichki ishlariga aralashuvining kuchayishi sabablari nimada edi?
5. Sovet Turkistoni harbiy qo‘shinining Buxoroga bosqin uyushtirganini qanday baholash mumkin?
6. Buxoro amirligi ag‘darilgach qanday hokimiyat organlari tuzildi?
7. Buxoro Xalq Sovet Respublikasi a’zolari rasmiga qarab, ularning ism-sharifi va lavozimini aniqlashga harakat qiling.
8. Quyidagi jadvalni to‘ldiring. Ikki ustunda Fayzulla Xo‘jayev va Amir Olimxon faoliyatiga izoh bering.

Fayzulla Xo‘jayev	Amir Sayid Olimxon

§ 7. Xiva xonligidagi ahvol hamda xon hokimiyatining ag‘darilishi. XXSRning tuzilishi va turli islohotlar

Xiva xonligidagi siyosiy vaziyat va Yosh xivaliklar faoliyati. 1917-yil boshlarida Rossiya markazida yuz bergan voqealar Xiva xonligiga ham o‘z ta’sirini o‘tkazmasdan qolmadi. 1917-yil 5-aprelda Xiva xoni **Asfandiyorxon** (1910 – 1918) Yosh xivaliklar partiyasining islohot to‘g‘risidagi manifestiga imzo chekdi. Yosh xivaliklar partiyasi **1914-yil** tashkil topgan edi. Manifestda yangi usul maktablari ochilishi, mamlakatda temiryo‘l, pochta, telegraf barpo

etilishi zarurligi, davlat xazinasi nazorat ostiga olinishi, barcha amaldorlarning saylanishi va maosh bilan ta'minlanishi, butun aholining shariat oldida tengligi ta'kidlangan edi.

Asfandiyorxon

Islohotlar amalga oshirilishini nazorat qilish uchun 30 kishidan iborat **Idorai mashruta** tashkil qilindi. 8-aprel kuni mamlakatni boshqarish uchun Xivada xon huzurida qozikalon **Bobooxun Salimov** boshchiligida Majlis va **Husaynbek devonbegi Matmurodov** raisligida Nozirlar Sho'rosi tashkil topdi. Bu bilan Xiva xonligida qisqa muddatga bo'lsa ham konstitutsion monarxiya o'rnatildi. 1917-yil mayda Yosh xivaliklar partiyasi rahbari **Polvonniyoz Yusupov** boshchiligidagi delegatsiya Muvaqqat hukumat vakillari bilan muzokara o'tkazish uchun Toshkentga keldi. Biroq Asfandiyorxon Muvaqqat hukumatning Xivadagi vakili general **Mirbadalov** boshchiligidagi harbiy kuchlarga tayanib, iyun oyida Majlisni tarqatib yubordi. Xon o'ziga ma'qul kishilardan **Ortiq Oxun** va **Is'hoqxo'ja Xo'jayev** boshchiligida yangi tarkibdagi Majlis va Nozirlar Sho'rosini shakllantirdi.

Bobooxun Salimov

Yosh xivaliklardan shafqatsiz o'ch olishga kirishildi. Husaynbek Matmurodov boshchiligidagi Majlisning 17 nafar sobiq a'zosi qamoqqa olindi va keyinchalik qatl etildi. 1917-yil noyabrda Asfandiyorxon rus kazaklari yordamida Majlisni butunlay tugatdi. Xonning istibdod tuzumi bilan kurashda mag'lubiyatga uchragan Yosh xivaliklar mamlakat hududidan chiqib ketishga majbur bo'ldi.

Xonlikda vaziyatning keskinlashib borishi. Xiva xonligi mustaqilligiga sovet Rossiyasi tomonidan tashqi xavfni his etgan xon mudofaa choralarini ko'rishga intildi. Asfandiyorxon tomonidan 1918-yil **Junaidxon** Xiva xonligi qurolli kuchlari qo'mondoni qilib tayinlandi. Junaidxonning asl ismi Qurbon Mamed Sardor bo'lib, u turkmanlarning yovmut urug'iga mansub bo'lgan.

Xiva xonligi hududining bir qismida Amudaryo bo‘limi (markazi – Petro-Aleksandrovsk; hozirgi To‘rtko‘l) tashkil qilingan bo‘lib, u Turkiston general-gubernatorligi tarkibiga kirgan. Fevral inqilobidan keyin To‘rtko‘lda ham sovet hokimiyati o‘rnatildi. To‘rtko‘lda turgan sovet qo‘mondonligining harbiy kuchlari doimiy ravishda Xiva xonligi hududiga tajovuz solib turdi. Xonga qarshi muxolifatda turgan Yosh xivaliklarning aksariyat qismi ham bu yerdan boshpana topdi.

1918-yil 30-oktyabrda Xivada bo‘lgan saroy fitnasi oqibatida Asfandiyorxon o‘ldirildi. Taxtga marhum xonning katta akasi, zamondoshlarining fikricha bo‘shang va irodasiz **Said Abdullaxon** (1918 – 1920) o‘tirdi, hukumat boshlig‘i **Davlatmurod mahram** bo‘ldi. Biroq yangi xon davlat ishlari bilan shug‘ullanmas edi. Hokimiyat Junaidxon qo‘lida markazlashdi. Junaidxon sovet hokimiyatining ashaddiy dushmani bo‘lgan.

Junaidxon qo‘shinlari 1918-yil noyabrda Amudaryodan o‘tib, To‘rtko‘lga hujum qildi. Qizil askarlarga qarshi keskin janglar bo‘lib, u 1,5 yilcha davom etdi. 1919-yil 9-aprelda Xiva yaqinidagi **Taxta** qishlog‘ida Junaidxon bilan sovet hokimiyati vakillari o‘rtasida shartnoma imzolandi. Taxta shartnomasi sifatida tarixga kirgan bu bitimda Xiva xonligi mustaqilligi sovet hokimiyati tomonidan tan olindi. Biroq sovet Rossiyasi va Turkistonning bolshevik rahbarlari Xiva xonligidagi barcha muxolif kuchlarni jipslashtirishga zo‘r berib intildi.

O‘zingizni sinang!

1917-yil 5-aprel – bu ...
1918-yil 30-oktyabr – bu ...
1919-yil 9-aprel – bu ...
1918-yil 10-yanvar – bu ...

Qizil armiya tomonidan Xiva xonligining tugatilishi. 1919-yil 4-noyabrda Yosh xivaliklar, To‘rtko‘ldagi inqilobchi kommunistlar guruhi hamda **Qo‘shmamedxon Sapiyev** va **G‘ulomalixon Bahodir** boshchiligidagi turkman qabilalari Xiva xoni Said Abdullaxon va turkman yovmutlarining yetakchisi Junaidxonga qarshi kurash boshlash uchun o‘zaro ittifoq tuzib, Xiva shahrini egallash uchun qizil askarlarni yordamga chaqirdi.

Yodda tuting!
1919-yil noyabr-1920-yil yanvar oylarida Turkiston frontining Amudaryo (Xiva) guruhi qo‘shinlari xonlik hududini bosib olish uchun keskin janglar olib bordi. 1920-yil 1-fevralda xonlik poytaxti Xiva bosib olindi. Xiva xoni Said Abdullaxon taxtdan voz kechdi. Junaidxon janglar bilan Qoraqumga chekindi. 2-fevralda Muvaqqat inqilobiy qo‘mita tuzildi. Hokimiyat Yosh xivaliklar qo‘liga o‘tdi.

Aslini olganda Xivada xon, Buxoroda amir hokimiyatlarining ag‘darilishi obyektiv qaraganda to‘g‘ri hodisa bo‘ldi. Faqat bu hokimiyat ichki kuchlar tomonidan tinch yo‘l bilan emas, balki tashqi kuchlar – sovet Rossiyasi va bolsheviklarning harbiy qismlari tomonidan zo‘ravonlik bilan tugatildi. Mintaqadagi 2 mustaqil o‘zbek davlati hududiga qizil armiya kiritildi hamda ularni sovetlashtirish jarayoni boshlandi. Shu bilan birga xonliklarda ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar chuqur inqirozga uchrab, jamiyatning ilgarilab borishida monarxiya tuzumi jiddiy g‘ovga aylangan edi. Yosh xivaliklar ham, Yosh buxoroliklar ham bolsheviklar va sovet hokimiyati bilan hamkorlik qilishsada Xorazm va Buxoroda demokratik islohotlarni amalga oshirish uchun jiddiy kurashdilar.

Polvonniyoz Yusupov

Xorazm Xalq Sovet Respublikasining tashkil qilinishi hamda undagi iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy o‘zgarishlar. Xiva shahrida 1920-yil 26 – 30-aprelda bo‘lib o‘tgan Butunxorazm xalq vakillarining I qurultoyida Xorazm Xalq Sovet Respublikasi (XXSR) tuzilganligi e’lon qilindi. XXSR Nozirlar Sho‘rosining raisi qilib Yosh xivaliklar partiyasining rahbari **Polvonniyoz Yusupov** saylandi. Qurultoyda XXSRning muvaqqat Konstitutsiyasi va dastlabki Bayrog‘i qabul qilindi. XXSRning yosh hukumati BXSR, Turkiston ASSR, RSFSR davlatlaridan tashqari Finlyandiya, Shvetsiya, Germaniya, Turkiya, Afg‘oniston, Eron kabi xorijiy davlatlar bilan ham mustaqil ravishda savdo-sotiq va iqtisodiy aloqalarni olib borishga harakat qilgan. Masalan, 1921-yil 24-noyabrda Afg‘onistonga qozikalon **Bobooxun Salimov** boshchiligida maxsus elchilik hay’ati jo‘natilgan.

Biroq shartnoma va bitimlarda ko‘rsatilgan asosiy moddalarni, xususan, XXSR ning mustaqilligi va daxlsizligi huquqini sovet Rossiyasi tan olmay, doimiy ravishda yosh respublikaning ichki ishlariga qo‘pol ravishda aralashib turdi, xuddi BXSRda bo‘lgani singari Xorazmda ham katta miqdordagi qizil askarlarni saqlab, bu harbiy kuchlar orqali mamlakatni o‘zi boshqarishga intildi. 1921-yil 6-martda Xorazmda qizil askarlar uyushtirgan harbiy davlat to‘ntarishidan keyin P.Yusupov hukumati ham ag‘darib tashlandi. Hukumatning sobiq raisi yashirinishga ulgurdi. Biroq oradan ko‘p o‘tmay u qamoqqa olindi. Bolsheviklar ko‘plab nozirlarni otib tashlashdi. Tirik qolgan ayrim nozirlar Junaidxon safiga borib qo‘shildi. Umuman olganda, XXSR mavjud bo‘lgan qariyb 5 yil davomida bolsheviklar tomonidan XXSR MIK raislari va hukumat boshliqlarining har biri 10 martadan o‘zgartirildi. Xorazmda o‘tkazilgan bunday davlat to‘ntarishlari oqibatida o‘zbek xalqining ko‘plab asl farzandlari qatag‘on qilindi.

XXSRda iqtisodiy siyosat va xo‘jalik sohasidagi islohotlar ziddiyatli tarzda kechdi. Soliqning og‘ir yuki savdogarlar, sudxo‘rlar va yirik yer egalarining zimmasiga to‘g‘ri keldi. Qishloq xo‘jaligida 1922-yil dekabrda yagona soliq tizimi joriy qilindi. 1923-yil iyunda hunarmandchilik va sanoat sohasidagi soliqlar ham bir tizimga solinib, davlat sanoat solig‘i joriy qilindi.

XXSR hukumati madaniy-ma’rifiy va sog‘liqni saqlash ishlariga ham katta e’tibor qaratdi. 1920-yil bahorida respublikada yangi tipdagi maktablar tashkil qilina boshlandi. 1921-yil sentyabrda Xivada ochilgan **xalq dorilfununi** respublika madaniy hayotida katta voqea bo‘ldi.

1923-yil 17–20 oktyabrda bo‘lgan Butunxorazm xalq vakillarining IV qurultoyi XXSRni **Xorazm Sovet Sotsialistik Respublikasi** (XSSR)ga aylantirish to‘g‘risida qaror qabul qildi. Qabul qilingan yangi Konstitutsiya mamlakatning sotsialistik qurilish yo‘liga o‘tishini qonun yo‘li bilan mustahkamladi. Mavjud yerlar umumxalq mulki deb e’lon qilinib, barcha vaqf mulklari maorif nozirligi ixtiyoriga berildi. Qozixonalar faoliyati taqiqlanib, sovet sudlari tashkil qilindi. Shu tarzda 1923-yil oktyabr oyidan boshlab Xorazmdagi demokratik o‘zga-

rishlarga chek qo‘yildi. Xorazmni sovetlashtirish jarayoni o‘zining yuqori bosqichiga ko‘tarildi. Hukumatning keskin yangi siyosatidan norozi bo‘lgan barcha kishilar bunday vaziyatda istiqlolchilar safini to‘ldirdilar. Turkistonda sovet rejimiga qarshi qurolli harakat Xorazm vohasiga ham keng tarqalgan edi.

Xullas, **1924-yil** oxirida Markaz tomonidan mustaqil davlatlar bo‘lgan XXSR va BXSR tugatilib, mintaqada o‘zbek xalqi davlatchiligi shakllangan ikki tarixiy markaz yo‘qotildi. Bolsheviklar bu bilan o‘zbek xalqining asrlar davomida shakllangan muhim siyosiy, iqtisodiy, tarixiy va madaniy markazlari bo‘lgan Buxoro va Xorazmga jiddiy zarba berishdi.

?

Savol va topshiriqlar!

1. Xivada xon huzurida tuzilgan Majlis va Nozirlar Sho‘rosi xonning mutlaq hokimiyatini qay darajada cheklay oldi?
2. Taxta qishlog‘ida imzolangan shartnoma Xiva xonligi siyosiy holatiga qay darajada ta’sir ko‘rsatdi?
3. Jadvalda Xivada faoliyat olib borgan shaxslar faoliyatiga oid ma’lumotlarni to‘ldiring.

Asfandiyorxon	Junaidxon	Bobooxun Salimov	Polvonniyoz Yusupov	Said Abdullaxon

4. XXSRni Xorazm Sovet Sotsialistik Respublikasiga aylantirilishiga nima sabab bo‘ldi?
6. XXSR tuzilgach, soliq sohasida qanday ozgarishlar bo‘ldi?

§ 8. BXSR va XXSRda qizil armiyaga qarshi kurash

BXSR hududida qizil armiyaga qarshi kurash va xalq qo‘zg‘olonlarining boshlanishi. Qizil armiyaning Buxoro va Xorazm mamlakatlari hududlariga tajovuzkorona bostirib kirishi davomida qilgan talonchiliklari, zo‘rliklari, qon to‘kishlari ommaviy noroziliklarni keltirib chiqargan asosiy sabablardan bo‘ldi. Buxoro va Xorazm aholisi o‘z mamlakatlariga bostirib kirgan bosqinchi qizil armiya askarlariga qarshi milliy ozodlik kurashiga qo‘zg‘aldi. Bu hududlarda vatanparvarlar harakati kengayib, keng quloch otdi. Harakat saflarida yerli aholining deyarli barcha qatlamlari, birinchi navbatda dehqonlar

va hunarmandlar faol qatnashdilar. Bu holat qurolli harakat rahbarlari, ularga kelib qo‘shilganlarning turli tabaqalarga mansub bo‘lgani, qizil armiyaga qarshi shafqatsiz va hayot-mamot kurashiga shaylanganlar doirasining ko‘lami nechog‘lik keng va shiddatli bo‘lganidan dalolat beradi.

Mulohaza!
Xiva xonligi va Buxoro amirliklari qachondan qaram davlatga aylangan edi? Ularning to‘la mustaqil emasliklari nimalarda namoyon bo‘ldi?

Ibrohimbek

Buxoroda amirlik tuzumi ag‘darilgach, **1920-yil kuziga** kelib qizil armiyaga qarshi kurash olib borgan qo‘rboshilar guruhlari, shahar va tumanlarda ko‘tarilgan qo‘zg‘olonlar mamlakatning barcha hududi – g‘arbiy, markaziy, sharqiy qismlarida boshlanib, ommaviy tus oldi. 1920-yil sentyabr oyida Sharqiy Buxoroga kelgan sobiq **amir Olimxon** katta kuchlar to‘plab, qizil armiyaga qarshi kurashga rahbarlik qildi.

G‘arbiy Buxoro hududida **Mulla Abdulqahhor**, Sharqiy Buxoro hududida **Ibrohimbek** va **Davlatmandbek** kabi qo‘rboshilar harakatga rahbarlik qilishdi. 1921-yil mart oyida bir qator janglarda mag‘lubiyatga uchragan Olimxon Afg‘oniston davlati hududiga o‘tib ketishga majbur bo‘ldi. Biroq bu paytda Sharqiy Buxoroda qizil armiyaga qarshi ommaviy xalq qo‘zg‘olonlari ko‘tarildi.

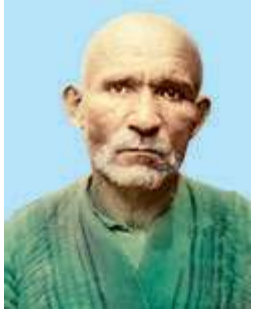

Hamro Polvon tergovda

Buxoro qo‘rboshilarining milliy ozodlik kurashi. Qisqa muddat davomida Mulla Abdulqahhor boshchiligida poytaxt Buxoro tumanlarida lashkar to‘plandi va qizil armiyaga qarshi jangovar harakatlar olib borildi. Shuningdek, Mulla Abdulqahhor rahbarligida Buxoro, Karmana va Nurota viloyatlarida o‘nlab qo‘rboshi guruhlari faoliyat ko‘rsatdi. Uning qo‘l ostida Buxoroning g‘arbiy qismida 20 nafar qo‘rboshi birlashgan. Ular orasida **Hamro Polvon**, **Hayit Amin**, **O‘rmon Polvon**, **Oston Qorovulbegi** kabi shofirkonlik qo‘rboshilar ham bo‘lgan. Ular asosan, G‘ij-

duvon, Shofirkon, Vobkent, Romitan tumanlari hamda Nurota va Karmanada o‘z faoliyatlarini kuchaytirganlar.

Mulla Abdulqahhor yigitlari bilan qizil askarlar o‘rtasida 1924-yil yozi va kuzida G‘ijduvon tumanining G‘ishti va Kattag‘amxo‘r qishloqlarida, Nurota tog‘larida, Shofirkon tumaniga tutash Qizilqumning Jilvon qumliklarida, Bog‘iafzal va Vardonze qishloqlarida qattiq to‘qnashuvlar bo‘ldi. Mulla Abdulqahhor qo‘rboshi Qizilqumda qizil askarlarga qarshi bo‘lgan janglarning birida 1924-yilning oxirida halok bo‘ldi.

Ibrohimbek qo‘l ostidagi Sharqiy Buxoro hududida o‘zining boshqaruv usulini amalga oshirdi. Joylarda yangi Buxoro hukumati tugatilib, uning o‘rniga amirlik davridagi boshqaruv usuli joriy qilingan. Bundan Turkistonda ish olib borayotgan markaziy hukumat vakillari tashvishga tushadilar. Shuning uchun ham Turkiston fronti siyosiy boshqarmasi tomonidan Ibrohimbek bilan boshqa qo‘rboshi guruhlari o‘rtasida nizo chiqarish uchun tavsiyalar beriladi. Ibrohimbek qo‘rboshi ko‘p yillar davomida Sharqiy Buxoroda qizil armiyaga qarshi fidokorona kurashdi.

Anvar Posho

Buxorodagi istiqlolchilik harakati rahbarlari o‘rtasida Turkiyadan kelgan generallar – **Anvar** va **Salim Posho** alohida ajralib turadi. Anvar Posho 1921-yil oktyabrda Kavkazdan Buxoro shahriga kelgach, 9-noyabrda Qarshi yaqinidagi Qiliko‘l atrofida **Mulla Nafis** qo‘rboshi bilan uchrashib, maxsus bayonot bilan chiqadi hamda turkistonliklar va buxoroliklarning sovet rejimi va qizil armiyaga qarshi muqaddas kurashiga qo‘shilganligini e’lon qiladi.

Anvar Poshoning sa’y-harakatlari bilan Sharqiy Buxoroda birlashgan qismlar bunyod etildi va u turk zobitlari bilan mustahkamlandi, g‘arbcha qo‘mondonlik uslubi joriy qilinadi. Anvar Posho 1922-yil avgustda Sharqiy Buxoroning Baljuvon atrofidagi Obidara qishlog‘ida qizil askarlarga qarshi bo‘lgan jangda mardlarcha halok bo‘ldi. Turkistonning erksevar shoiri **Cho‘lpon** Anvar Posho xotirasiga bag‘ishlab “Baljuvon” marsiyasini yozdi.

BXSR Markaziy Ijroiy Qo‘mitasi raisi Usmon Xo‘ja, harbiy ishlar nozi-ri Abdulhamid Oripov hamda Muhiddin Maxsum Xo‘jayev, Ali Rizo Afan-di, Surayyo Afandi, Qulmuhamedov va boshqa milliy rahbar xodimlar o‘z la-vozimlarini tark etib, muxolifatdagi qurolli harakat saflariga o‘tib ketgani ko‘p narsadan dalolat beradi.

O‘zingizni sinang!

Anvar Posho – bu ...
Mulla Abdulqahhor – bu ...
Ibrohimbek – bu ...
Amir Olimxon – bu ...

Junaidxon

Xorazmda Junaidxon boshchiligidagi harakat va uning o‘ziga xos xususiyatlari. Junaidxon rahbarligidagi qurolli guruhlar uzoq yillar davomida qizil armiyaga qarshi kurashdi. Uning qo‘shinlari safida turkman va o‘zbeklardan tashqari qozoq va qoraqalpoqlar ham ko‘pchilik edi. Ko‘hna Urganch, Ilyali, Toshhovuz, Mang‘it, Qo‘shko‘pir, Chimboy, Qo‘ng‘irot va To‘rtko‘lda harakat qilgan o‘nlab sardorlarning guruhlari qizil askarlarga jiddiy zarba bergan.

Junaidxon tarix sahifalarida murakkab va ziddiyatli shaxs sifatida bitilgan. Uning faoliyati ham shaxsiyatidek keskin va fojiali, zafarli va qayg‘uli kechdi. Avval Rossiya imperiyasi va Xiva xonligiga qarshi kurashgan **Junaidxon** 1918-yil o‘rtalaridan e’tiboran qizil askarlarga qarshi mustaqillik uchun jangga kirgan edi.

Mulohaza!

Ahmad Zaki Validiy o‘zining “Xotiralar” kitobida Junaidxonni “Rossiya hukm-ronligi oldida bo‘yin egishni xohlamagan davlat qahramoni” sifatida ta’riflagan edi.

1922-yil ko‘klamida Junaidxon Xorazmda o‘z faoliyatini yanada kuchay-tirdi. Bu paytda uning qo‘shinlari soni **15000 nafar** yigitdan iborat bo‘lib, ular bolsheviklarga qarshi tura oladigan jiddiy kuchga aylangan edi. Masalan, 1922-yil aprel oyida Junaidxon qo‘shinlari **Porsu shahri** va uning atroflarini qizil askarlardan ozod qilishdi. Ko‘hna Urganch yonidagi qishloqlarda ham ular shiddatli janglar olib bordilar.

Markaz Xorazmda “bosmachilik” harakatini tezlik bilan bartaraf qilish uchun barcha imkoniyatlarni ishga soldi. Bu holat, ayniqsa, 1923-yildan boshlab yanada kuchaydi. **1923-yil 12-yanvarda** bo‘lgan uchinchi chaqiriq XXSR MIK II sessiyasida Xorazmda 4 yildan buyon davom etib kelayotgan “bosmachilik” harakatiga qarshi mavjud hukumatning o‘zi kurash olib borishga ojiz ekanligi ochiq aytilib, RSFSR (aslida SSSR) hukumatidan “shoshilinch harbiy yordam” so‘raldi.

Junaidxon 1924-yil 17-iyunda o‘zining 20 nafar hamrohi bilan Afg‘onistondagi Hirot shahriga yetib keldi. Manbalarda aytilishicha, u bu yerda turib o‘z qo‘shinlari safini to‘ldirishga tayyorlangan. Oradan ko‘p vaqt o‘tmasdan, Junaidxon XXSR hududiga qaytib keldi va istiqlolchilik harakatiga boshchilik qilishda davom etdi.

Mulohaza!

O‘qing va xulosa chiqaring!

“... Turkiston marvaridi bo‘lgan Farg‘ona ikki yildan ortiqroq vaqtdan beri qonli urush maydoni holatidir... Bu yerdagi sovet hokimiyati ilk tuzilish davrida rus va yerli ishchi, dehqon ommalarini o‘ziga tortish o‘rniga mehnatkash xalqni o‘zidan uzoqlashtirish uchun qo‘lidan kelgancha harakat qildi... Bu yerda harakat qilgan qizil askar qismlari, inqilobni himoya qilgan ba’zi rahbarlar yerli mehnatkash xalqning tub manfaatlari bilan hisoblashmadi, uning arz-u dodiga quloq solmadi. Bosmachilik harakati shu asosda vujudga keldi. Bosmachilar – oddiy qaroqchilar emas. Shunda ularni tez yo‘q qilish mumkin bo‘lar edi”. ***M.Frunze***

Istiqlolchilik harakatining mag‘lubiyatga uchrash sabablari va kurash saboqlari. 1924-yil kuzida O‘rta Osiyoda milliy-hududiy chegaralanish o‘tkazilishi natijasida qurolli kurashning **birinchi davri** yakunlandi. Uning **ikkinchi davri** (1925 – 1935-yillar) esa yana 10 yil davom etib, o‘zining xarakteri va kuchlar nisbati jihatidan avvalgi davrga nisbatan ancha farq qiladi. Bu davrda asosan Sharqiy Buxoro, Xorazm vohasi va Farg‘ona vodiysining ayrim hududlarida janglar davom etdi. **1935-yil**ga kelib Turkistondagi istiqlolchilik harakati mag‘lubiyatga uchradi. Tirik qolgan kurashchilarning aksariyati xorijiy davlatlarga muhojir bo‘lib jo‘nab ketishga majbur bo‘ldi.

Istiqlolchilik harakatining eng zaif tomoni uning Turkiston mintaqasida yagona markaz ostida to‘liq birlasha olmasligi, harakatning boshidan to oxi-

rigacha mafkuraviy asos bo‘lib xizmat qiluvchi yagona milliy dasturning yaratilmaganligi hamda ba’zi yetakchi shaxslar orasidagi kelishmovchilik va nizolar, ayrimlarining tor dunyoqarashi va boshqalar sabab harakat mag‘lubiyatga uchradi. Ayrim qo‘rboshilar (Xolxo‘ja Eshon, G‘ulomalixon Bahodir va b.) harakatga faqat o‘zlari rahbarlik qilishni o‘ylab, yagona qo‘mondonlikka bo‘ysunmadi. Shuningdek, istiqlolchilik harakatiga aloqador bo‘lmagan ba’zi jinoiy to‘dalar talonchilik va bosqinchilik bilan shug‘ullanib, ko‘plab begunoh kishilarni o‘ldirishdi. Bundan qizil armiya qo‘mondonligi va bolsheviklar ustomonlik bilan foydalanishdi. Ular maxsus xufiya va josuslar, turli ayg‘oqchilar va sotqinlar yordamida harakat ichidagi birlikni parchalash, ba’zi guruhlar rahbarlari o‘rtasidagi tarqoqlik va o‘zaro ixtiloflarni yanada avj oldirishga urindilar. Nihoyat, sovet hokimiyati bir qator islohotlar o‘tkazish, xususan, yangi iqtisodiy siyosatni joriy qilish va xalq ta’limi sohasidagi o‘zgarishlarni amalga oshirib, xalq uchun biroz yengillik tug‘dirgandan so‘ng va turli-tuman targ‘ibotlar natijasida qurolli harakat qatnashchilarini mehnatkashlar qo‘llab-quvvatlashidan qaytara oldi.

Xullas, istiqlolchi bobolarimiz o‘z kurashlari bilan Turkiston sarhadidagi barcha xalqlarning milliy ozodlik harakati tarixiga yorqin va shonli sahifalar bitib, O‘zbekiston Respublikasining bugungi mustaqillik va istiqlolga erishuvida juda katta xizmat qilishdi. Ajdodlarimizning erk va ozodlik uchun to‘kkan qonlari behuda ketmadi.

Yodda tuting!

G‘arbiy Buxoro hududida Mulla Abdulqahhor, Sharqiy Buxoro hududida Ibrohimbek va Davlatmandbek kabi qo‘rboshilar harakatga rahbarlik qilishdi. Buxorodagi istiqlolchilik harakati rahbarlari o‘rtasida Turkiyadan kelgan generallar – Anvar va Salim Posholar harakat qilgan.

Savol va topshiriqlar:

1. Nima sababdan BXSR hukumati a’zolarining ayrimlari qo‘rboshilar tomoniga o‘tib ketdilar?
2. Buxoro va Xorazmda qizil armiyaga qarshi istiqlolchilik harakatining boshlanishiga nimalar sabab bo‘ldi?

3. Istiqlolchilik harakati vakillarining g‘oyalari o‘rtasida qanday farqlar yoki mushtarakliklar bo‘lgan?

4. Istiqlolchilik harakatining mag‘lubiyatga uchrashi bilan bog‘liq omillarni sanab bering.

5. Jadvalni to‘ldiring. Istiqlolchilar harakati qo‘rboshilarining faoliyatiga doir ma’lumotlarni to‘plang.

Faoliyati	Mulla Abdulqahhor	Ibrohimbek	Anvar Posho	Junaidxon
Yillari				
Hududi				
Natijasi				

6. Farg‘ona, Buxoro va Xorazmdagi sovet hokimiyatiga qarshi harakatining umumiy tomonlari va o‘ziga xos jihatlarini jadval asosida taqqoslang.

O‘xshash tomonlari	Farq qiladigan o‘ziga xoslik

§ 9. O‘rta Osiyo respublikalarida o‘tkazilgan milliy-hududiy chegaralanish va uning oqibatlari

Turkiston – mintaqa xalqlarining yagona makoni va umumiy vatani. Turkiston mintaqasi azaldan turkiy xalqlarning yagona maskani va umumiy vatani bo‘lgan. **1918–1924-yillarda** mavjud bo‘lgan **Turkiston ASSR, BXSR, XXSR**ning tub xalqlari asrlar davomida turmush tarzi va an’analari jihatidan bir-birlariga juda yaqin bo‘lishgan. Turkistondagi turli davlatlarning har birida turkiy xalqlar: o‘zbeklar, turkmanlar, qoraqalpoqlar, qozoqlar, qirg‘izlar, shuningdek, tojik xalqi azaldan yashaganligi tarixiy tarkib topgan hodisa edi. Turkiston mintaqasining xalqlari shu tuproqni, Turonzaminni qadimdan o‘zlarining asl Vatani deb bilganlar.

Mulohaza!
7-sinf “O‘zbekiston tarixi” darsligidan o‘lkamiz qachondan boshlab “Turkiston” nomi bilan atala boshlanganini eslang! O‘lkamiz hududining bunday nomlanganligi bo‘yicha qanday omillar mavjud?

Mustabid sovet rejimi va bolsheviklar uchun esa Turkiston o‘lkasini bo‘lib tashlab, uni idora qilish qulay edi. Xususan, bu jarayon Turkistondagi istiqlol-

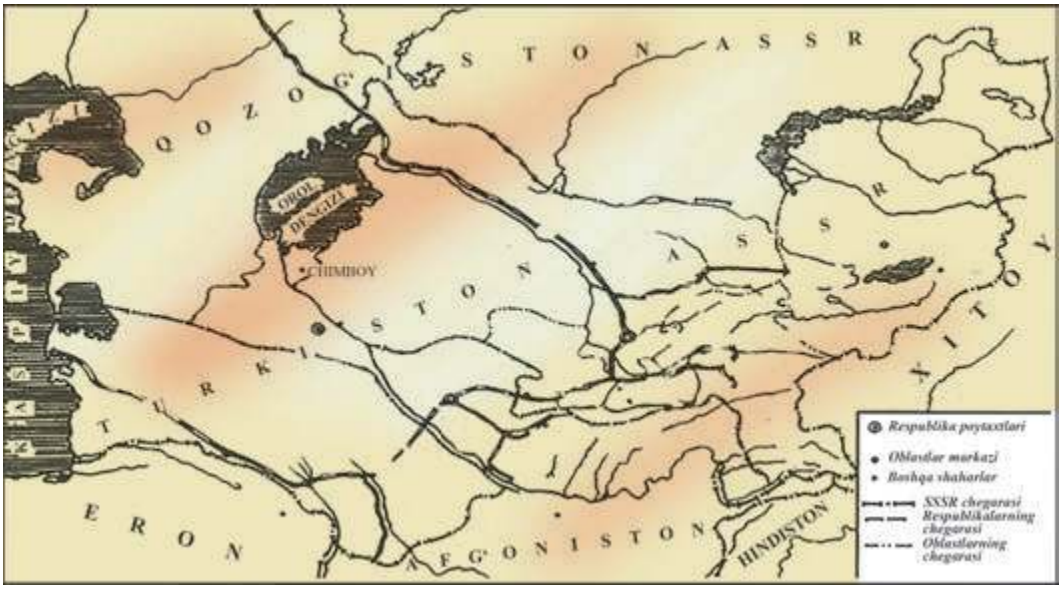

O‘rta Osiyo respublikalari milliy-hududiy chegaralanishga qadar

chilik harakati 1924-yilda, asosan, mag‘lubiyatga uchraganidan keyin o‘zining so‘nggi bosqichiga qadam qo‘ydi. 1924-yil fevral–iyun oylarida SSSRdagi markaziy organlar, Turkiston, Buxoro, Xorazm kommunistik partiyalari va RKP(b) MK O‘rta Osiyo byurosi milliy chegaralanish masalalari yuzasidan zo‘r berib ish olib borishdi. Turkiston va Buxoro Kompartiyalari Markaziy Komitetlari huzurida maxsus, keyinchalik, hududiy va boshqa alohida komissiyalar tuzildi.

Milliy kommunistlar va Markaz vakillari o‘rtasida turli qarashlarning to‘qnashuvi. Turkkomissiya va **Ya.Rudzutak** tezislariga qarama-qarshi o‘laroq **Turor Risqulov** boshchiligidagi bir guruh milliy kommunistlar 1920-yildayoq turkiy xalqlar yagona bo‘lib, ularning tarixiy ildizlari, dinlari, an’analari va madaniyati mushtarakdir, yagona Turkistonni alohida qismlarga ajratib bo‘lmaydi, degan g‘oyani ilgari surgan edilar. Biroq Markaz kommunistlari bu fikrni inkor etib, uni “panturkizm”, “panislomizm”, “burjua millatchiligi va o‘ng og‘machiligi” deb noto‘g‘ri baholagan edilar.

Bir tomondan, 1920-yildan boshlab istiqlolchilik harakatining qaytadan shiddat bilan rivojlanishi, ikkinchi tomondan, qizil armiya tomonidan

Mulohaza!
9-sinf Jahon tarixi darsligidagi ma'lumotlarga tayanib, "panturkizm", "panislomizm", "burjua millatchiligi" singari tushunchalarga izoh bering. Ularning o'lkamiz tarixiga qanday daxldorligi bor?

Xiva xonligi va Buxoro amirligi ag'darib tashlanib, ular o'rnida "mustaqil respublikalar" tashkil qilinganligi bu masalada bolsheviklarni yana 4 yil sabr qilishlariga olib keldi. Xullas, sovet hokimiyati rahbariyati **1924-yil** boshlaridan boshlab ushbu masalani hal qilishga jiddiy kirishdi.

Sovet hokimiyatining chegaralanish siyosatiga dastavval Turkiston ASSR, BXSR va XXSR rahbarlari qarshi bo'lishgan. 1924-yil fevralda Buxoro Kompartiyasi chegaralanish masalasi yuzasidan **Fayzulla Xo'jayev** tomonidan yozilgan tezislarni qabul qildi. Unda RKP(b) MK O'rta Osiyo byurosining bu sohadagi qarashlari xato ekanligi tanqid qilingan edi. 1920-yil 10-martda bo'lgan Turkiston ASSR MIK va Turkiston Kompartiyasining birlashgan kengashida **Sultonbek Xo'janov, Sanjar Asfandiyorov, N.Paskutskiy** kabi atoqli partiya xodimlari Sovet Sotsialistik Respublikalarining O'rta Osiyo federatsiyasini tuzish taklifi bilan chiqdilar. Shu bilan birga **S.Xo'janov** Turkiston yagona va butun, uning yaxlitligini buzish maqsadga muvofiq emas, deb ta'kidladi. Bundan tashqari, 1923-yil dekabrda Farg'ona vodiysi vakillari RSFSR tarkibida **Farg'ona muxtor viloyatini** tashkil etish to'g'risidagi taklif bilan chiqqan edilar. Xullas, munozaralar tobora qizib bordi.

XXSR rahbarlarida ham alohida qarashlar bo'lgan. 1924-yil 8-mayda bir guruh Xorazm rahbarlari RKP(b) MKga "Xorazmda milliy masalani hal qilish to'g'risida maktub" yuborib, unga Xorazmni chegaralanishga qo'shmaslikni iltimos qildilar. Ular o'zlarining shu nuqtayi nazarlarini respublikaning olisda joylashganligi, iqtisodiy jihatdan ajralib turganligi bilan asosladilar. Bu nuqtayi nazarni qo'llab-quvvatlagan Xorazm Kompartiyasi Markaziy Komiteti mas'ul kotibi **Qalandar Odinayev** 1924-yil iyulda o'z vazifasidan olib tashlandi. XXSR hududi dastlab chegaralanishga tortilmadi, biroq **1924-yil 26-iyulda** Xorazm Kompartiyasining yangi rahbarlari respublikaning chegaralanishiga kiritilishiga o'z roziligini bildirdi.

O‘zingizni sinang!

Y.Rudzutak – bu ...
T. Risqulov – ...
Q. Odinayev – bu ...
S.Xo‘janov – bu ...

Markaz tomonidan milliy respublikalar va viloyatlar tuzishga ko‘rsatma berilishi hamda uning siyosiy jihatdan asoslanishi. 1924-yil 12-iyunda I.V.Stalinning taklifi bilan RKP(b) MK Siyosiy byurosining “O‘rta Osiyo respublikalarini milliy-hududiy chegaralash to‘g‘risida” maxsus qarori qabul qilingan. Bu qaror bilan mazkur jarayon o‘zining so‘nggi bosqichiga kirdi. 15-iyulda RKP(b) MK O‘rta Osiyo byurosi yangi tashkil etiladigan milliy respublikalar va oblastlarning muvaqqat byurosini tashkil etdi. O‘zbeklar byurosi tarkibiga Fayzulla Xo‘jayev, Rustam Islomov, Akmal Ikromov, Qori Yo‘ldosh Po‘latov, Muxtorjon Saidjonov, Kalugin a’zo sifatida, Inoyatov nomzod sifatida kiritildi. Shuningdek, RKP(b) MK O‘rta Osiyo byurosi tashkil etgan Hududiy komissiyada, uning milliy kichik komissiyalarida janjalli masalalarni hal qilish uchun tuzilgan maxsus komissiyalar ham faoliyat ko‘rsatgan. Hududiy komissiya tarkibiga F. Xo‘jayev, A. Rahimboyev, S. Xo‘janov, Q. Otaboyev, R. Islomov, N. Aytoqov, Y. Abdurahmonov, I. Aydarbekov, I. Vareykis, D. Manjara, I. Mejlauk, X. Saxat-Muratov va boshqa siyosiy arboblar kirgan edi.

Milliy respublikalar tuzish zarurligi g‘oyasining tashabbuskorlari o‘z fikrlarini Turkistondagi tub xalqlar hayotida tengsizlik mavjudligi va milliy mojarolar kuchayib borayotgani bilan asosladilar. Ular bu mojarolardan qutulish yo‘li sifatida turkmanlar, qirg‘izlar va boshqalarning milliy davlatini (aslida, milliy respublikasini) tuzish deb e’lon qildilar, amalda esa bu chora-tadbirlar mintaqada yashovchi xalqlarni bir-biridan ajratib qo‘yishdan boshqa narsa emas edi.

Yodda tuting!

Hududlarni qaytadan belgilash va chegaralash tarafdorlari til tafovutlari, milliy tafovutlarga diqqatni ko‘proq qaratib, xo‘jalikka oid iqtisodiy omillarni, mavjud suv resurslari va sug‘orish tizimlarining umumiy ekanligini kamroq hisobga oldilar.

Xullas, siyosiy jihatlarga alohida e’tibor qaratildi. Shuningdek, Turkiston ASSR siyosiy rahbariyati orasidagi yevropaliklar bilan tub xalqlar vakillari

o‘rtasidagi ixtiloflar, ayrim qozoq va tojik kommunistlari hamda boshqalarning guruhbozlik ko‘rinishlari mexanik tarzda Turkiston xalqlari o‘rtasidagi munosabatlarga ko‘chirildi. RKP(b) MK Bosh kotibi **I.V. Stalin**, RKP(b) MK O‘rta Osiyo byurosi raisi **Y.Rudzutak** va boshqalar O‘rta Osiyoda milliy mojarolar mavjudligini ta’kidlashdan charchashmadi. Xullas, milliy masala Markaz tomonidan sun’iy ravishda bo‘rttirib yuborildi va bu holat yangi tashkil qilinadigan milliy respublikalar va viloyatlar hududini tubdan qayta belgilash uchun hal qiluvchi asosiy dalil sifatida ilgari surildi.

1924-yil kuzida O‘rta Osiyoda o‘tkazilgan milliy-hududiy chegaralanish va uning yakunlari. 1924-yil 16-sentyabrda bo‘lgan Turkiston ASSR MIKning favqulodda sessiyasida O‘rta Osiyoda milliy-hududiy chegaralanishni o‘tkazish to‘g‘risida qaror qabul qilindi.

Xuddi shunday mazmundagi qarorlar 20-sentyabrda Butunbuxoro xalq vakillarining V qurultoyida va 29-oktyabrda Butunxorazm xalq vakillarining V qurultoyida ham qabul qilindi. 20-sentyabr kuni BXSR hukumati raisi Fayzulla Xo‘jayev Butunbuxoro xalq vakillarining V qurultoyida “O‘rta Osiyoning milliy davlat chegaralanishi to‘g‘risida” ma’ruza qildi.

Mazkur qarorlarda o‘zbek va turkman xalqlariga O‘zbekiston SSR va Turkmaniston SSR tuzish huquqi, Turkiston ASSRning qirg‘iz (aslida qozoq) viloyatlarini 1920-yilda tashkil qilingan Qirg‘iziston ASSR (aslida Qozog‘iston ASSR) bilan birlashtirish maqsadida qirg‘iz (aslida qozoq) xalqiga Turkiston ASSRdan chiqish huquqi, qoraqirg‘iz (aslida qirg‘iz) xalqiga Turkiston ASSRdan chiqish huquqi va Qoraqirg‘iz (aslida qirg‘iz) avtonom viloyatini tashkil etish huquqi, tojik xalqiga ham Turkiston ASSRdan chiqib, Tojikiston avtonom viloyatini tashkil etish huquqi berilishi kerakligi ta’kidlandi.

RSFSR (Butunrossiya) Markaziy Ijroiya Komitetining **1924-yil 14-oktyabrda** bo‘lgan II sessiyasida Turkiston ASSR MIKning milliy-hududiy chegaralanishi to‘g‘risidagi qarori ayrim tuzatishlar bilan qabul qilindi. Sessiya qarori bilan O‘rta Osiyodagi Turkiston ASSR, Buxoro va Xorazm respublikalari

o‘rnida O‘zbekiston SSR (O‘zSSR) va Turkmaniston SSR, shuningdek, Tojikiston ASSR (O‘zSSR tarkibida), Qoraqalpoq va Qoraqirg‘iz (aslida Qirg‘iz) avtonom viloyatlari tuzilishi kerak edi.

F. Xo‘jayev nutq so‘zlamoqda

Nihoyat, 1924-yil 27-oktyabrda Moskvada bo‘lgan Butunittifoq (SSSR) Markaziy Ijroiya Qo‘mitasining III sessiyasida Turkiston ASSR MIK favqulodda sessiyasi, Butunbuxoro va Butunxorazm xalq vakillarining V qurultoylari qarorlari asosida O‘rta Osiyoda milliy respublikalar tuzish to‘g‘risida maxsus qaror qabul qilindi. Sessiyada BSSR Nozirlar Sho‘rosining raisi Fayzulla Xo‘jayev O‘rta Osiyoda milliy-hududiy chegaralanishning o‘tkazilishi to‘g‘risida nutq so‘zladi. 1924-yil sentyabr – oktyabr oylarida O‘rta Osiyoda o‘tkazilgan milliy-hududiy chegaralanishi O‘rta Osiyo respublikalari, RSFSR va SSSRning oliy organlari tomonidan qonuniy kuchga kirdi.

Yodda tuting!

O‘rta Osiyo hududidagi Turkiston ASSR, Buxoro va Xorazm respublikalari o‘rnida oltita milliy davlat birlashmalari tashkil etildi.

* O‘zbekiston SSR;
* Turkmaniston SSR;
* O‘zbekiston SSR tarkibida Tojikiston ASSR (1929-yilgacha);
* RSFSR tarkibida Qoraqirg‘iz (Qirg‘iziston) muxtor viloyati;
* RSFSR tarkibida Qozog‘iston ASSR;
* Qozog‘iston ASSR tarkibida Qoraqalpoq muxtor viloyati. Keyinchalik Qoraqalpog‘iston ASSR, 1936-yildan O‘zSSR tarkibiga kirgan.

Bu davrda Turkiston, Buxoro va Xorazm respublikalarida amaliy ish boshlab yuborildi. Komissiyalar va kichik komissiyalar bo‘lg‘usi tuzilmalarning hudud va chegaralari to‘g‘risidagi masalani ishlab chiqdilar. Boshqaruv apparatlari tuzib, rejalar, iqtisodiyot, byudjet, yer-suv muammolari, maorif va sog‘liqni saqlash sohalarini tashkil qilish masalalari va boshqalar hal qilindi. Siyosiy tushuntirish ishlari olib borildi. Materiallar matbuotda e’lon qilinib miting va yig‘ilishlar o‘tkazildi. Partiya va sovet organlarining topshirig‘i bilan O‘rta Osiyoda milliy-hududiy chegaralanish o‘tkazilishini ma’qullab qarorlar qabul qilindi.

Shu narsani alohida aytib o‘tish lozimki, milliy-hududiy chegaralanish jarayonida ko‘plab siyosiy xatolarga yo‘l qo‘yildi. Xususan, o‘zbek xalqining manfaatlariga jiddiy zarar yetkazildi. Azaldan o‘zbeklar yashab kelayotgan hududlarning katta qismi Markaz buyrug‘i bilan qo‘shni ittifoqdosh va avtonom respublikalar hamda viloyatlarga berildi.

O‘zbekiston SSR Muvaqqat inqilobiy komiteti (Markaziy revkom) faoliyati. 1924-yil 31-oktyabrda taniqli davlat arbobi Fayzulla Xo‘jayev raisligida O‘zbekiston SSR Muvaqqat inqilobiy komiteti (Markaziy revkom) tashkil topdi. Uning tarkibiga Porso Xo‘jayev, Rustam Islomov, Abdulla Rahimboyev, Davlat Rizayev, Sulton Qori, Vladimir Ivanov, Inomjon Xidiraliyev, Muxtorjon Saidjonov, Qori Yo‘ldosh Po‘latov va boshqalar kiritildi.

1924-yil 18-noyabrda Turkiston ASSR, Buxoro SSR va Xorazm SSR MIKlari maxsus qo‘shma qaror qabul qildilar va shu qarorga binoan o‘z vakolatlarini O‘zbekiston SSR Sovetlarining ta’sis qurultoyiga qadar ish ko‘ruvchi O‘zbekiston SSR Muvaqqat inqilobiy komitetiga topshirdilar. Bu komitet O‘zbekiston SSR tuzilishini boshqarib bordi.

?

Savol va topshiriqlar:

1. XXSR vakillari o‘z hududini milliy-hududiy chegaralanishga qo‘shish lozim emasligini nimalar bilan asoslagan edi?
2. Milliy respublikalar tuzish zarurligi g‘oyasining tashabbuskorlari o‘z fikrlarini qanday asosladilar?
3. Sovetlarning O‘rta Osiyoda milliy-hududiy chegaralanishni o‘tkazishdan asosiy maqsadi nima edi?
4. XX asrning 20-yillari o‘rtalariga kelib O‘rta Osiyoning siyosiy xaritasida qanday o‘zgarishlar yuz berdi?
5. Turkiston ASSR, BXSR, XXSRlarning milliy-hududiy chegaralanishga munosabatlarini jadval asosida to‘ldiring.

Turkiston ASSR	BXSR	XXSR

6. Turkiston ASSR, Buxoro va Xorazm respublikalari o‘rnida qanday respublika va viloyatlar tashkil etildi?

IKKINCHI BOB. SOVET HOKIMIYATINING O‘ZBEKISTONDA YURITGAN SIYOSATI (1925 – 1939-yillar)

§ 10. O‘zbekiston SSRning tashkil topishi

O‘zbekiston SSRning tuzilishi, uning hududi va aholisi. 1925-yil 13-fevralda Buxoroda maxsus qurilgan Xalq uyida Butuno‘zbek (O‘zbekiston SSR) Sovetlarining I ta’sis qurultoyi ochildi. Qurultoy faoliyatida Moskvadan maxsus kelgan Butunittifoq (SSSR) Markaziy Ijroiya Qo‘mitasi raisi **Mixail Kalinin** qatnashdi va nutq so‘zladi. Qurultoy qatnashchilari tomonidan 17-fevralda *“O‘zbekiston Sovet Sotsialistik Respublikasini tashkil etish to‘g‘risida Deklaratsiya”* qabul qilindi. Deklaratsiyada yangi tashkil topgan O‘zbekiston SSR tarkibiga Toshkent, Samarqand, Farg‘ona, Qashqadaryo, Zarafshon (Buxoro), Surxondaryo, Xorazm viloyatlari va Tojikiston ASSR kirganligi alohida ta’kidlandi. Qurultoyda respublikaning oliy organlari: O‘zbekiston SSR Markaziy Ijroiya Qo‘mitasi (O‘zSSR MIK) va O‘zbekiston SSR Xalq Komissarlari Soveti (O‘zSSR XKS) tuzilgan. Taniqli davlat arbobi **Fayzulla Xo‘jayev** O‘zbekiston SSR Xalq Komissarlari Soveti raisi, “Qo‘shchi” uyushmasi faoli **Yo‘ldosh Oxunboboyev** O‘zbekiston SSR Markaziy Ijroiya Qo‘mitasi raisi lavozimlariga saylanishdi.

Yo‘ldosh Oxunboboyev

Bu paytda O‘zbekiston SSR hududi **312 394 km²**, aholisi **3 963 285** kishi bo‘lgan (unga Tojikiston ASSR va Qoraqalpog‘iston avtonom viloyatining hududi va aholisi kirmaydi). 1924-yil oxirida O‘rta Osiyo respublikalarida hammasi bo‘lib **8 131 062** kishi yashagan bo‘lib, ularning qariyb yarmisi O‘zbekistonda istiqomat qilgan.

Qurultoyda respublikaning oliy organlari: O‘zbekiston SSR Markaziy Ijroiya Qo‘mitasi (O‘zSSR MIQ) va O‘zbekiston SSR Xalq Komissarlari Soveti

Mulohaza!

Qaysi mezonlar asosida mazkur hududlar O‘zbekiston SSR hududiga kiritilgan?

Turkiston ASSR dan 9 ta uyezd, 133 tuman va 7 qishloq okrugi; Buxoro respublikasining 9 ta viloyati; Xorazm respublikasining 23 ta tumani.

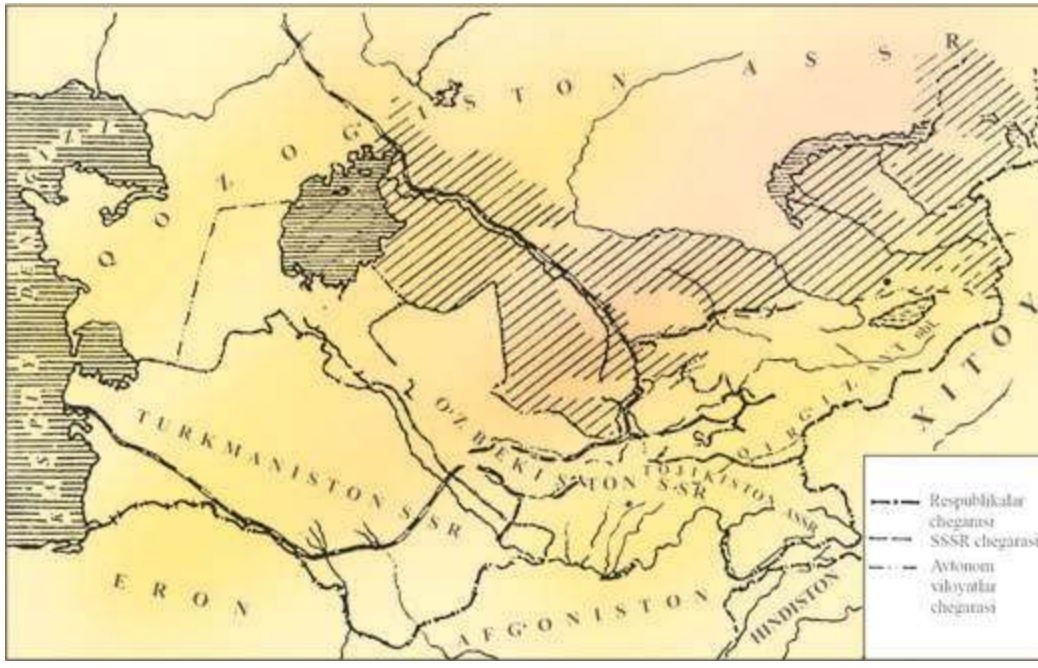

Milliy – hududiy chegaralanishdan so‘ng O‘rta Osiyo respublikalari

O‘zbekiston hukumatining Samarqanddan Toshkentga ko‘chirilishi

(O‘zSSR XKS) tuzilgan. Keyinchalik bu miqdor doimiy ravishda o‘zgarib turgan.

O‘zbekiston SSR tashkil topgan paytda qisqa muddat (1925-yil fevral – aprel) davomida **Buxoro** shahri poytaxt bo‘ldi. So‘ngra 1925-yil apreldan 1930-yil sentyabrgacha **Samarqand** shahri O‘zbekiston SSR poytaxti sanalgan. Bu paytda Toshkentda Markazning yangi tuzilgan O‘rta Osiyo respublikalarini nazorat qilish-

ga mo‘ljallangan turli tashkilotlari (VKP(b) MK O‘rta Osiyo byurosi, O‘rta Osiyo Iqtisodiy Kengashi, Turkiston fronti, O‘rta Osiyo harbiy okrugi va b.) joylashtirilgan edi. Samarqand respublikaning markazida joylashgan bo‘lib, bu holat yangi tashkil qilingan O‘zbekiston SSR hududining barcha qismlarini amalda bir butun qilib birlashtirishga hamda sovet tashkilotlari ishini jonlantirishga yordam berdi. Mahalliy hokimiyat organlari mustahkamlanib, ularning markaziy hukumat muassasalari bilan aloqalari kuchaygandan so‘ng O‘zbekiston poytaxti 1930-yil 20-sentyabrda respublikaning eng muhim iqtisodiy, siyosiy va madaniy markazi bo‘lgan **Toshkent** shahriga ko‘chirildi. O‘zbekiston SSR hukumatining raisi Fayzulla Xo‘jayev bir kechada poytaxtni Samarqanddan Toshkentga ko‘chirib keltirgan edi.

Yodda tuting!
O‘zbekiston SSR poytaxtlari – Buxoro – Samarqand – Toshkent.

O‘zbekiston SSRda 1925-yil 29-yanvarda ilk bor ma’muriy-hududiy bo‘linish o‘tkazildi. Dastlabki **7 viloyat** (Zarafshon, Samarqand, Toshkent, Farg‘ona, Surxondaryo, Qashqadaryo, Xorazm), alohida **Konimex** tumani tashkil topdi. Bu paytda O‘zSSR tarkibida 23 ta uyezd va 241 ta volost bo‘lgan.

Mulohaza!
9-sinfda olgan bilimlaringizga tayanib, uyezd va volost tushunchalarini sharhlang.

1926-yil 29-sentyabrda O‘zbekiston SSR Sovetlari Markaziy Ijroiya Qo‘mitasi V sessiyasining rayonlashtirish to‘g‘risida qarori qabul qilindi. Unga muvofiq O‘zbekiston SSRda mavjud bo‘lgan **7 ta viloyat**, 23 ta uyezd, 241 ta volost va 1163 ta qishloq jamoasi o‘rniga yangi ma’muriy bo‘linish o‘tkazilib, **10 ta okrug** (Xorazm, Buxoro, O‘rta Zarafshon, Samarqand, Toshkent, Xo‘jand, Qo‘qon, Andijon, Surxondaryo, Qashqadaryo), alohida qozoq-qoraqalpoq **Konimex** tumani, 87 ta tuman va 1720 ta qishloq sho‘rosi tuzildi.

O‘zbekiston Kommunistik partiyasining tashkil topishi. O‘zSSR tuzilishi arafasida, 1925-yil 6 – 12 fevralda eski Buxoro shahrida O‘zbekiston Kommunistik partiyasining I ta’sis syezdi ham bo‘lib o‘tdi. Syezd ishida SSSR Markaziy Ijroiya Qo‘mitasi raisi **M.I.Kalinin** qatnashdi va ma’ruza qildi.

Syezdda O‘zbekiston Kommunistik (bolsheviklar) partiyasi tashkiliy jihatdan rasmiylashtirildi. O‘zbekiston Kompartiyasi Markaziy Komiteti mas’ul sekretarlari qilib **Vladimir Ivanov** va **Akmal Ikromov** saylandi. O‘zbekiston Kompartiyasi aslida Sovet Ittifoqi Kommunistik partiyasi (KPSS)ning O‘zbekiston SSRdagi filiali hisoblangan. Sovet hokimiyati yillarida respublika siyosiy hayotida O‘zbekiston Kommunistik partiyasi yetakchi rol o‘ynagan. O‘zbek xalqi tarixida XX asrda yuz bergan ko‘plab fojiali voqealar kommunistik partiya faoliyati bilan bog‘liqdir. O‘zbekiston partiya tashkiloti respublika va o‘zbek xalqi manfaatlarini hisobga olmasdan Moskvada ishlab chiqilgan qarorlarni bajarib keldi.

O‘zbekiston SSR – Sovet Ittifoqi tarkibidagi milliy ittifoqdosh respublika. O‘zbekiston SSR Butunittifoq Sovetlarining III syezdida 1925-yil 13-may kuni SSSR tarkibiga qabul qilindi. SSSR 1922-yil 30-dekabrda 4 ta ittifoqdosh sovet respublikasi (RSFSR, Ukraina, Belorusiya, ZSFSR – Kavkazorti) asosida tashkil topgan edi. 1927-yil 30-martda O‘zSSR Sovetlarining II syezdida O‘zbekiston SSRning **birinchi Konstitutsiyasi** qabul qilindi.

O‘zbekiston SSR tashkil qilinganidan so‘ng respublika davlat boshqaruvi organlari Ittifoq organlari tartibida va ulardan andoza olingan holda tuzilgan. Bu ittifoqdosh respublikalarning Markazdan turib boshqarishning eng oson va oddiy, shu bilan birga mustahkam shakli edi.

Butun Ittifoqda bo‘lgani singari O‘zbekistonda ham mehnatkashlarning eng ommaviy tashkiloti kasaba uyushmalari (profsoyuzlar) ham partiya komitetlariga to‘la-to‘kis qaram bo‘lib qoldi. 1925-yil 21-martda bo‘lgan O‘zbekiston kasaba uyushmalari I ta’sis syezdida unga asos solindi. O‘zbekiston kasaba uyushmalari respublika soveti (Uzsovprof) Butunittifoq Kasaba uyushmalari Markaziy Soveti (VSSPS) rahbarligida ish olib borgan.

Sovet hokimiyati yosh avlodni kommunistik ruhda tarbiyalashga muntazam e’tibor qaratgan. Bu ishlar bilan Butunittifoq leninchi kommunistik yoshlar soyuzi (VLKSM)ning O‘zbekistondagi organi – **O‘zbekiston leninchi kommunistik yoshlar soyuzi** (O‘zLKSM) shug‘ullangan. O‘zbekiston kom-

somoliga **Samarqand shahrida** 1925-yil aprelda bo‘lib o‘tgan ta’sis qurultoyida asos solindi.

O‘zbekistondagi dehqonlarni g‘oyaviy jihatdan birlashtirib turgan tashkilotlardan biri **“Qo‘shchi”** ittifoqi bo‘lgan. U **1920 – 1933**-yillarda faoliyat ko‘rsatgan. 1925-yilda 200 000 kishini o‘ziga birlashtirgan bu ittifoq ham asta-sekin bolsheviklarning qishloqdagi zo‘ravonlik siyosatining asosiy tayanchiga aylantirilgan.

Yodda tuting!

O‘zbekiston SSRda 1925-yil 29-yanvarda ilk bor ma’muriy-hududiy bo‘linish o‘tkazilib, 7 viloyat (Zarafshon, Samarqand, Toshkent, Farg‘ona, Surxondaryo, Qashqadaryo, Xorazm) va alohida Konimex tumani tashkil etildi. 1926-yil 29-sentyabrda 10 ta okrug (Xorazm, Buxoro, O‘rta Zarafshon, Samarqand, Toshkent, Xo‘jand, Qo‘qon, Andijon, Surxondaryo, Qashqadaryo) va alohida Konimex tumani tuzildi.

O‘zbekiston SSR tarkibida Tojikiston ASSRning tashkil topishi. 1926-yil 1 – 12-dekabrda Dushanbeda bo‘lib o‘tgan Tojikiston ASSR Sovetlarining I ta’sis syezdida O‘zbekiston SSR tarkibida Tojikiston Avtonom Sovet Sotsialistik Respublikasi (Tojikiston ASSR) tuzilganligi haqida deklaratsiya qabul qilingan. Bu paytda Tojikiston ASSR hududi **135 620 km²**, aholisi 739 503 kishi bo‘lgan.

1929-yil 16-oktyabrda Tojikiston ASSR o‘rniga Tojikiston SSR tashkil topdi va u O‘zbekiston SSR tarkibidan chiqdi. Markazning buyrug‘i bilan o‘zbeklarning azaliy yurti bo‘lgan O‘zbekiston SSRning Xo‘jand okrugi Tojikiston SSRga berildi.

Qoraqalpoq avtonom viloyatining tuzilishi va Qoraqalpog‘iston ASSRning O‘zbekiston SSR tarkibiga kiritilishi. 1925-yil 12 – 19-fevralda To‘rtko‘lda dehqon, batrak va qizil askar deputatlari Qoraqalpoq avtonom viloyati Sovetlarining I ta’sis syezdi bo‘lib o‘tdi. Syezdda Qoraqalpoq avtonom viloyati tuzilganligi va uning Qozog‘iston ASSR tarkibiga kirishi qonun yo‘li bilan mustahkamlandi.

O‘zingizni sinang!

O‘zbekiston kasaba uyushmalari – bu ... Akmal Ikromov – bu ...
O‘zbekiston komsomoli – bu ... Respublikalar poytaxtlari – bu ...

Qoraqalpog‘iston **1925 – 1932**-yillarda Qozog‘iston, **1932 – 1936**-yillarda RSFSR tarkibida bo‘ldi. **1936-yil 5-dekabrda** Qoraqalpog‘iston ASSR hududi O‘zbekiston SSR tarkibiga kiritildi. Bugungi kunda qoraqalpoq xalqi O‘zbekiston Respublikasi tarkibidagi suveren Qoraqalpog‘iston Respublikasida yashab, bunyodkorlik faoliyati bilan shug‘ullanmoqda.

Atamalar izohi!

“Qo‘shchi” – Qo‘sh haydovchi kishi, dehqon. “Qo‘shchi” dehqonlarni g‘oyaviy jihatdan birlashtirib turgan ittifoq bo‘lganligi uchun shunday nomlangan.

VKP (b) – Butunittifoq kommunistlar (bolsheviklar) partiyasi. KPSS (Sovet Ittifoqi kommunistik partiyasi)ning 1925 – 1952-yillardagi nomi.

Savol va topshiriqlar:

1. “O‘zbekiston Sovet Sotsialistik Respublikasini tashkil etish to‘g‘risida Deklaratsiya”ga muvofiq tashkil topgan O‘zbekiston SSR qaysi hududlardan iborat edi?
2. O‘zbekiston SSR poytaxti nima sababdan dastlab Samarqandga ko‘chirilib, undan Toshkentga qayta ko‘chirilgan edi?
3. O‘zbekiston Kommunistik partiyasining asosiy vazifalari nimalardan iborat bo‘lgan?
4. Butunittifoqning kasaba soyuzi va komsomol yoshlar tashkilotlari nima maqsadda tashkil etilgan edi?
5. O‘zbekiston SSR va uning tarkibida bo‘lgan Tojikiston ASSR va Qoraqalpog‘iston avtonom viloyatlari bo‘yicha ma’lumot to‘plang.

	O‘zbekiston SSR	**Tojikiston ASSR**	**Qoraqalpog‘iston avtonom vil**
Tashkil topishi sanasi			
Poytaxti			
Ma’muriy tuzilishi			
Aholisi			

6. Milliy-hududiy chegaralanishdan keyin O‘rta Osiyo respublikalari xaritasidagi O‘zbekiston SSR hududini hozirgi O‘zbekiston xaritasi bilan taqqoslang. Bir xillik va farqli jihatlarini ikkita ustunda qiyoslang.

O‘zbekiston SSR	O‘zbekiston Respublikasi

§ 11. O‘zbekistonda qishloq xo‘jaligini kollektivlashtirish siyosati hamda quloqlarning surgun qilinishi

O‘zbekistonda yer-suv islohotining ikkinchi bosqichi. O‘rta Osiyoda milliy-hududiy chegaralanish o‘tkazilgandan so‘ng 1925 – 1929-yillarda yer-suv islohotining **ikkinchi bosqichi** amalga oshirildi. Islohotning ikkinchi bosqichi birinchisidan farqli o‘laroq katta yer egaligini (rasmiy hujjatlarda “quloqlar” – “mushtumzo‘rlar” deb yuritilgan) butunlay cheklash va ularni sinf sifatida tugatish masalasini qo‘ydi. “Agrar inqilob”ning strategiya va taktikasi O‘zbekiston Kompartiyasining II syezdi (1925-yil noyabr)da tasdiqlandi. Bu bosqich O‘zbekiston SSR MIKning **1925-yil 2-dekabr**dagi “Suv va suvni natsionalizatsiya qilish to‘g‘risida” va “yer-suv islohoti to‘g‘risida”gi dekretlari bilan boshlandi.

Bu islohot O‘zbekistonda joylardagi shart-sharoit va tayyorgarlik darajasiga qarab uch bosqichda o‘tkazildi.

Bosqichi	**Birinchi bosqich**	**Ikkinchi bosqich**	**Uchinchi bosqich**
Hududi	Farg‘ona, Toshkent, Samarqand viloyatlari	Zarafshon viloyati (Buxoro va O‘rta Zarafshon okruglari)	Qashqadaryo, Surxondaryo, Xorazm okruglari
Davri	1925-1926-yillar	1927-yil	1928–1929-yillar

Yer-suv islohotini o‘tkazish to‘g‘risidagi dekretga asosan Farg‘ona viloyatida 40 desyatina, Toshkent va Samarqand viloyatlarida 50 desyatina va undan ortiq sug‘oriladigan yerlari bor katta yer egalarining xo‘jaliklari butunlay tugatilishi, ularning yerlari davlat yer fondiga o‘tkazilishi va dehqonlarga bo‘lib

berilishi nazarda tutilgan edi. Yer bilan birgalikda barcha ishchi hayvonlari (ho‘kiz, ot va b.), dehqonchilik asbob-uskunalari ham musodara qilindi.

Chorikor, qarol, yetim kabi kambag‘al dehqon tabaqalari asosan boy xo‘jaliklarning yerlarini ijaraga olib, unda ishlagan va tirikchiligini o‘tkazgan. “Quloq” xo‘jaliklari odatda yerga o‘zlari ishlov bergan va ortiqcha yerlarini ijarachilarga topshirgan.

Yodda tuting!
O‘zbekistonda boy xo‘jaliklari quyidagi ikki toifaga bo‘lingan: 1) 40-50 desyatina va undan ortiq sug‘oriladigan yeri bor boy xo‘jaliklar; 2) 10 – 40 desyatinagacha yeri bor o‘ziga to‘q dehqon xo‘jaliklari. Keyinchalik o‘ziga to‘q dehqon xo‘jaliklari “quloqlar” deb nomlandi.

1925–1929-yillarda o‘tkazilgan islohotlar natijasida barcha viloyatlarda 5000 ga yaqin boy xo‘jaliklar tugatildi, 23 000 dan ortiq o‘ziga to‘q xo‘jaliklarning “ortiqcha” yerlari tortib olindi. Har bir boy va o‘ziga to‘q xo‘jalik uchun **7 – 10 desyatina**gacha bo‘lgan yer uning o‘ziga qoldirilishi mumkin edi. Biroq o‘ziga to‘q dehqon xo‘jaliklari haqiqiy *dehqonlar* bo‘lib, ular yerdan samarali foydalanishgan va ishlab chiqarishni kengaytirishga harakat qilishgan. Ular ishbilarmon va uddaburon kishilar bo‘lgan.

Mulohaza!
Nima deb o‘ylaysiz, nega yer-suv islohotlari va “quloqlashtirish” siyosati aynan 20-yillarda boshlandi?

Kollektivlashtirishning majburiy sur’atda amalga oshirilishi hamda kolxoz va sovxozlarning tashkil qilinishi. Yangi iqtisodiy siyosat tufayli o‘z xo‘jaligini tiklab olgan xo‘jaliklarning quloq qilinishi natijasida 1929-yili sovet jamiyatida **bozor munosabatlari** muhiti barham topdi. **1930-yil 17-fevral**da O‘zbekiston Kompartiyasi Markaziy Komitetining “Kollektivlashtirish va quloq xo‘jaliklarini tugatish to‘g‘risida”gi qarori qabul qilindi. O‘zbekistonda 1930-yili yalpi kollektivlashtiriladigan **19 ta tuman** Markaz tomonidan belgilab berildi. Mahalliy rahbarlar son orqasidan quvib, qonunni buzish-

Quloqlar mehnatidan foydalanish

gacha bordilar. Kollektivlashtirish mutasaddilari dehqonlarning majlislarida kolxozga kirmaganlar suvdan mahrum etiladi, sanoat mollari bilan ta'minlanmaydi, ularga katta soliq solinadi hamda yashash joyidan surgun qilinadi, deb dag‘dag‘a qilishdi. Natijada ko‘pchilik tumanlarda kollektivlashtirish bir necha hafta ichida amalga oshirildi. O‘zbekistonda dastlabki kolxozlar (jamoa xo‘jaliklari) va sovxozlar (davlat xo‘jaliklari) tashkil qilindi.

1931-yilning bahoridan boshlab O‘zbekistonda yalpi jamoalashtiriladigan tumanlar qaytadan tuzildi. O‘zbekiston qishloq xo‘jaligini kollektivlashtirish rasman **1932-yili** tugallandi. Shu vaqtga kelib respublikadagi dehqon xo‘jaliklarining 75 foizi umumiylashtirilgan sektorga, ya'ni kolxoz va sovxozlarga birlashdi. 1932-yili respublikada 60 dan ziyod sovxoz bor edi. Yakka dehqon xo‘jaliklarining bir qismi kolxozlardan tashqarida qoldi, lekin ularga iqtisodiy jihatdan tazyiq o‘tkazish yanada kuchaydi. Bunday xo‘jaliklarga solinadigan qishloq xo‘jalik soliqlari oshirildi, davlatga majburan topshiriladigan mahsulot hajmi ham kolxozlarga nisbatan 50 foizga ko‘paytirildi. **1939-yil**ga kelib O‘zbekistonda yakka dehqon xo‘jaliklariga butkul barham berildi.

O‘zingizni sinang!

1939-yil – bu ...	1932-yil – bu ...	1931-yil – bu ...
1930-yil – bu ...	1929-yil – bu ...	1925-yil – bu ...

O‘zbek qishlog‘i fojiasi. O‘zbek qishlog‘i bu paytda ulkan fojiani boshdan kechirdi. Ko‘pgina odamlar o‘z xo‘jaliklarini qarovsiz tashlab qochib ketdilar, chorva mollarini so‘ydilar va sotib yubordilar. Mollarning ko‘plab so‘yilishi jiddiy muammo bo‘lib qoldi. Qoramollar miqdori 1930-yili 60 000 boshdan ziyodga kamayib ketdi.

Majburiy tashkil qilingan jamoa xo‘jaliklarida yer haydash. Xiva, 1930-yil

Azaldan tuproqqa mehr qo‘ygan, dehqonchilikning barcha sinoatlarini puxta o‘zlashtirgan o‘zbek dehqonlari sovet hokimiyati tomonidan ayovsiz ravishda qatag‘on qilingan. Ko‘p holatlarda bobodehqon va uning kattakon

xonadoni taqdir izmiga tashlab qo‘yilgan. Xonadon boshliqlari surgun qilingan yoki qamoqqa jo‘natilgan. Yuz minglab o‘zbeklar bu paytda xorijga jo‘nab ketishga majbur bo‘ldilar.

Bu paytda qishloqlarda uyma-uy yurib, g‘allani tortib olish oddiy holga aylangan edi. “Osmon uzoq, yer qattiq” degan o‘zbek xalq maqoli ehtimol shu yillarda to‘qilgan bo‘lsa kerak. Shahrisabz tumani g‘alla tayyorlash vakili Jalilov bu kompaniyaning murosasizligi bois uni “G‘alla tayyorlash urush degandek gap. G‘alla tayyorlovchilar otishi, qamashi va boshqa ishlar qilishi mumkin. Ular hukmbardorlik qiladi”, deb ta’riflaydi.

Mulohaza!
O‘ylab ko‘rib, xulosa chiqaring! Dehqonlarga quyidagicha dag‘dag‘a qilingan: “Agar g‘allangiz bo‘lmasa, xotinlaringizni soting, aks holda 5 yildan qamoqda o‘tirib chiqasiz”.

O‘zbekiston Kompartiyasi MK sekretari Kirpanov tomonidan “mutlaqo maxfiy” grifi ostida 1930-yili tayyorlangan ma’lumotnomada keltirilishicha, g‘alla yig‘ishda o‘ta kuchli ma’muriyatchilikka yo‘l qo‘yilgan. Qishloqlarda tayyorlov idorasining vakillari uyma-uy yurib, kambag‘al dehqonlarning oxirgi misqol g‘allasigacha, hatto 20 funt zig‘irigacha tortib olganlar. Urug‘lik g‘allaga tegmaslik haqidagi dekret bo‘lishiga qaramay, dehqonlar qismati taqdir hukmiga tashlab qo‘yilgan edi. Hattoki, g‘alla topshirish rejasini bajargan dehqonlar ham bir boshdan tintilib, ularning g‘allasi tortib olingan.

O‘zbekistonda quloqlashtirish siyosati hamda uning oqibatlari. Mustabid sovet rejimi 1929 – 1935-yillarda badavlat va o‘rtahol dehqonlarni qishloq burjuaziyasi sifatida tugatish siyosatini olib borgan. Quloq xo‘jaliklarini tugatish kompaniyasi O‘zbekistonda 1930-yil fevraldan boshlab avj oldi.

VKP(b) MK Siyosiy byurosining 1930-yil 26-yanvardagi “Yoppasiga jamoalashtirish rayonlarida quloq xo‘jaliklarini tugatish tadbirlari to‘g‘risida”gi qarori va VKP(b) MK O‘rta Osiyo byurosining “Quloqlarni sinf sifatida tugatish bilan bog‘liq tadbirkor to‘g‘risida”gi ko‘rsatmalari asosida O‘zbekiston Kompartiyasi Markaziy Komiteti 1930-yil 17-fevralda “Kollektivlashtirish va quloq xo‘jaliklarini tugatish to‘g‘risida” qaror qabul qilgan.

O‘zbekistonda quloqlar sifatida ro‘yxatga olingan o‘ziga to‘q xo‘jaliklarning mol-mulki to‘liq musodara qilinib, ularning oilalari o‘zga yurtlar (Ukraina, Shimoliy Kavkaz, Sibir, Qozog‘iston, Uzoq Sharq va b.)ga surgun qilingan. Shuningdek, respublikaning o‘zida quloqlar uchun maxsus konsentratsion lagerlar va ko‘chirib keltirilganlarning 17 ta majburiy mehnat posyolkalari tashkil qilindi. Bu posyolkalar 1931-yildan Qo‘qon, Chust-Pop, Oqdaryo, Ikromov, G‘ijduvon, Vobkent, Bauman, Denov, Sariosiyo, Quva, Yangiyo‘l tumanlarida tuzilgan. Masalan, Bauman (hozirgi Shofirkon) tumanidagi Jilvon va Ko‘li Odina qishloq sovetlari hududida ana shunday 2 ta “quloqlar” posyolkasi barpo qilingan. Sovet hokimiyatiga qarshilik qilgan quloqlar esa qamoqqa olingan va otib tashlangan.

Dehqonlarning noroziligi kuchayib, Farg‘ona va Zarafshon vodiylari, boshqa hududlarda ommaviy norozilik namoyishlari, sovet tuzumiga qarshi isyonlar va qurolli chiqishlar yuz berdi. Ba’zi isyonlar qurolli qo‘zg‘olon darajasiga ko‘tarilgan. Faqat Qashqadaryo okrugida 1930-yil boshlarida dehqonlarning 14 ta norozilik chiqishlari yuz berib, ularda 3700 kishi ishtirok etgan. 1930-yil mart oyida O‘zSSRda 240 ta, SSSRda 2000 dan ortiq qurolli chiqishlar qayd etilgan.

Quloqlarga qarshi kurash O‘zSSRda kun sayin kengayib borgan. 1931-yil avgustda 3828 ta quloq xo‘jaliklari tugatilgan, 3871 xo‘jalik “quloq oilasi” sifatida **Ukraina, Sibir va Shimoliy Kavkaz**ga surgun qilingan. Rasmiy ma’lumotlarda ko‘rsatilishicha, 1933-yili O‘zbekistonda surgun qilingan quloq xo‘jaliklari soni 5500 tagacha yetgan.

Mulohaza!

O‘ylab ko‘rib, xulosa chiqaring! 1942-yilda SSSR hududida mehnat surgunida bo‘lgan 1152 o‘zbekistonlik “quloqlar” harakatdagi armiya safiga chaqirilib, frontga jo‘natilgan.

Quloqlashtirish siyosati 1933-yilda asosan amalga oshirib bo‘lingan. Biroq **1934 – 1937**-yillarda ham ko‘plab badavlat dehqon xo‘jaliklari quloq qilingan. Sovet hokimiyati yillarida quloqlikka tortilib, surgun qilinganlardan tirik qolganlarining erkin fuqarolik maqomini olib, o‘z yurtiga qaytish jarayoni og‘ir

kechib, u taxmiman 20 yildan ko‘proq vaqtni, ya’ni 1934 – 1956-yillarni o‘z ichiga oladi.

Atamalar izohi!

Natsionalizatsiya – (ingl. – millat, xalq) ayrim shaxs yoki birlashmalarning xususiy mulki bo‘lgan yer, ishlab chiqarish korxonalari, transport va boshqalarni davlat ixtiyoriga olish.

“Quloqlar” (rus. kulachestvo – mushtumzo‘r) – mustabid sovet rejimining badavlat va o‘rtahol dehqonlarni qishloq burjuaziyasi sifatida tugatish siyosatidir.

Funt – og‘irlik o‘lchov birligi bo‘lib, 1 funt 410g.ga teng bo‘lgan.

Kollektivlashtirish – mayda-mayda dehqon xo‘jaliklaridan ommaviy tarzda yirik kollektiv xo‘jaliklar (kolxozlar)ni tashkil qilish.

Konsentratsion lager – (lot. – biror narsaning to‘planishi) bir joyga to‘plash, yig‘ish. Konsentratsion lager bu siyosiy mahbuslar qamaladigan maxsus lager.

Savol va topshiriqlar:

1. Sovet hukumati boy xo‘jalik va to‘q xo‘jalik o‘rtasidagi farqlarni qanday mezon asosida yuzaga keltirgan?
2. To‘q xo‘jaliklarning qanday turdagi moddiy boyliklari musodara qilingan edi?
3. Tortib olingan yerlar hisobidan nimalar tashkil etildi? Yangi tashkil etilgan birlashmalar mahalliy aholining manfaatlariga qay darajada xizmat qildi?
4. Yer-suv islohotining oqibatlari nimalarga olib keldi?
5. Uyga vazifa: yer-suv islohoti o‘tkazilishiga oid jadvalni to‘ldiring.

Bosqichi	**Birinchi bosqich**	**Ikkinchi bosqich**	**Uchinchi bosqich**
Hududi			
Davri			
Jarayonlari			
O‘ziga xosligi			
Oqibatlari			

Mustaqil ish.

Taqdiri quloqlashtirish siyosati bilan bog‘liq bo‘lgan yaqin qarindoshingiz (ota-bobolaringiz) hayoti bilan bog‘liq esse yozing.

§ 12. O‘zbekistonda industrlashtirish siyosatining amalga oshirilishi va kadrlar masalasi

Mamlakatda industrlashtirish siyosatiga o‘tilishi va besh yillik rejalarining ishlab chiqilishi. Mamlakatda qishloq xo‘jaligini zo‘ravonlik bilan kollektivlashtirish jarayonida 1928-yili sanoatni industrlashtirish ham amalga oshirildi. Aslini olganda mamlakatning markaziy organlari tomonidan **1925-yil** dekabrda bo‘lgan VKP(b) XIV syezdida SSSRda iqtisodiyotni rivojlantirishning hal qiluvchi vositasi sifatida sotsialistik industrlashtirishga o‘tish ommaviy tarzda e’lon qilingan edi. Mamlakatning iqtisodiy, siyosiy va madaniy taraqqiyoti zamonaviy sanoatni vujudga keltirishga bevosita bog‘liq edi. Bu maqsadga tez muddatda erishishning aniq yo‘llarini ishlab chiqish talab etilardi.

O‘zbekiston uchun sanoat qurilishini keng sur’atda jadallashtirish nihoyatda zarur edi. Chunki respublika iqtisodiyoti bu davrda ham agrar xususiyatga egaligicha qolayotgan edi. 1927-yilda O‘zSSR xalq xo‘jaligida qishloq xo‘jaligining salmog‘i **62,6 %,** sanoatning salmog‘i **37,4 %** ni tashkil etar, shu bilan birga sanoat ishlab chiqarishining 90 foizi qishloq xo‘jalik xomashyosini qayta ishlashga asoslangan edi. Iqtisodiyot xomashyo yo‘nalishida bo‘lgani sababli respublika sanoati faqat bir tomonlama ixtisoslashtirilayotgan edi. Buning ustiga industrlashtirish siyosati qishloq hisobidan amalga oshirildi. Qishloq xo‘jalik mahsulotlarining xarid narxlari pasaytirildi. Natijada dehqonlar qashshoqlashib, mamlakatda oziq-ovqat muammosi keskinlashdi.

Yodda tuting!
1928-yil kuzigacha mamlakat xalq xo‘jaligi bir yillik rejalar asosida boshqarib kelindi. O‘sha yildan boshlab xo‘jalikni boshqarishning besh yillik rejalari joriy bo‘ldi. Birinchi besh yillik rejasi 1928-yil oktyabrda boshlanib, 1932-yil dekabrda muddatidan 9 oy oldin yakunlandi.

O‘zbekistonda yangi sanoat korxonalari qurilishi. *Birinchi besh yillik* davrida (1928-yil oktyabr – 1932-yil dekabr) O‘zbekistonda 289 ta yangi sanoat korxonasi qurildi va ishga tushirildi, 79 ta korxona qayta tashkil etildi. Yengil sanoatning ko‘nchilik, poyabzal ishlab chiqarish, tikuvchilik sohalari va ip-gazlama ishlab chiqarish sur’atlari oshib bordi. Industrlashtirish

O‘zbekistonda dastlab sekinlik bilan amalga oshirildi. Ana shu davrda O‘rta Osiyo respublikalarida paxtachilik va mashinasozlik sanoatining to‘ng‘ichi bo‘lgan **Toshkent qishloq xo‘jaligi mashinasozligi** zavodi barpo etildi. **Toshkent to‘qimachilik kombinati** va **Chirchiq elektr kimyo kombinati** qurilishi tez sur’atlar bilan olib borildi. Elektr stansiyalari quvvati 482 mln kilovattga yetdi. XX asr 30-yillarida **Chirchiq-Bo‘zsuv** GESlar kaskadi barpo etildi.

O‘zbekistonda sanoat korxonalarining texnik darajasi haddan tashqari past, muhandislar, texniklar va zamonaviy texnikani biladigan malakali ishchilar nihoyat darajada yetishmas edi. Biroq sanoat korxonalariga malakali xodimlar va tajribali ishchilar RSFSR-ning markaziy shaharlaridan olib kelinadigan bo‘ldi. Markazning bu usuli O‘zbekistonning butun sovet davri tarixida muttasil ravishda davom ettirildi.

F. Xo‘jayev nemis deligatsiyasi a’zolari bilan Toshkent to‘qimachilik kombinati qurilishida. 1934-yil

Mulohaza!

O‘ylab ko‘rib, xulosa chiqaring.

Mahalliy millatlar, eng avvalo, o‘zbeklardan malakali mutaxassislar tayyorlash o‘rniga O‘zbekistonga, asosan, yevropalik aholi ko‘chirib keltirildi. Ko‘pchiligi slavyan aholiga mansub bo‘lgan bunday kishilar poytaxt Toshkent, yangi qurilayotgan shaharlar va viloyat markazlariga joylashtirilib, ular yaxshi maoshli ish, navbatsiz kvartira bilan ta’minlandilar. Universitet va institutlarga imtiyozli asoslar bilan o‘qishga qabul qilindilar. Qishloqlardan kelgan o‘zbek yigit-qizlari esa shaharda muqim joylasha olmay, turli qiyinchiliklar va jiddiy yetishmovchiliklar natijasida asosan “qora ishlar” va maishiy sohada xizmat qilishga majbur bo‘lishdi.

Mahalliylashtirish yoki o‘zbeklashtirish siyosati. Darhaqiqat, bu davrda eng muhim muammolardan biri kadrlar masalasi edi. Chunki davlat hokimiyati va xo‘jalik boshqaruvi organlarida milliy kadrlar juda oz bo‘lib, ish yuritish ham rus tilida olib borilar edi. Respublika boshqaruv mahkamalarida mas’ul lavozimlarni ruslar egallab olgan edi. O‘zbekiston SSR Xalq Komissarlari

Soveti raisi Fayzulla Xo‘jayev tub xalqlardan mahalliy kadrlar tayyorlash va ularni yuqori lavozimlarga ko‘tarishda jonbozlik ko‘rsatdi. Uning tashabbusi bilan O‘zSSR MIK huzurida **1925-yil 3-martda Bobon Mavlonbekov** raisligida “Davlat apparatini mahalliylashtirish Markaziy komissiyasi” tuzildi. Akmal Ikromov, Rahim Inog‘omov va boshqalar unga a’zo bo‘lishdi. Markaziy komissiyaning Samarqand, Zarafshon, Toshkent, Farg‘ona va boshqa viloyatlarda ham bo‘limlari tashkil qilindi.

Akmal Ikromov

Mahalliylashtirish komissiyasi rahbariyati zimmasiga O‘zbekistondagi o‘quv yurtlari, ilmiy va madaniy-oqartuv (xalqning bilim va ongini oshirish) tashkilotlari, sanoat korxonalarini mahalliylashtirish asosiy rejasini ishlab chiqish yuklatildi.

1925-yil 22 – 30-noyabrda Samarqand shahrida bo‘lib o‘tgan O‘zbekiston Kommunistik partiyasining II syezdida “Partiya, sovet, xo‘jalik, kasaba uyushmalari va kooperativ tashkilotlariga mahalliy aholini jalb qilish” masalasi ko‘rib chiqildi. Syezdda davlat, xo‘jalik, sovet, jamoat va savdo tashkilotlariga mahalliy millat vakillarini ko‘proq jalb qilish, shu yo‘l orqali shahar va qishloq mehnatkashlarining mamlakatda sotsializm qurilishiga faol ishtirokini ta’minlash masalasi muhokama qilindi. Bundan tashqari boshqaruv va rahbarlik ishlariga ishchi, dehqon va ziyolilardan mahalliy kadrlar tayyorlash zarurligi uqtirildi.

1927-yil 8-yanvarda O‘zbekiston SSR MIK huzuridagi “Davlat apparatini mahalliylashtirish Markaziy komissiyasi”ning nomi “Davlat apparati va sanoatni O‘zbeklashtirish Markaziy komissiyasi” deb o‘zgartirildi. 6-iyunda O‘zbeklashtirish Markaziy komissiyasining Nizomi kuchga kiritildi. Komissiya o‘z faoliyatida o‘zbek aholisi ko‘proq bo‘lgan tumanlardagi barcha davlat, jamoat, kooperativ muassasalari va tashkilotlarida ish yuritishni **o‘zbek tilida** olib borishlari shart edi.

O‘zbekiston Kommunistik partiyasining **1927-yil** 16 – 24-noyabrda bo‘lgan III syezdida “Davlat apparatini mahalliylashtirish va yerli millat ishchilarini ishlab chiqarishga jalb qilish to‘g‘risida”gi masala ko‘rildi.

1928-yil 18-fevralda O‘zbekiston SSR MIK va XKSning “Davlat apparatini o‘zbeklashtirish to‘g‘risida”gi qo‘shma qarori qabul qilindi. 1929-yili o‘zbeklashtirish siyosati bo‘yicha tashkilotlararo **o‘zbeklashtirish komissiyasi** faoliyat ko‘rsatgan. O‘zbeklashtirish Markaziy komissiyasi 1930-1931-yillarda o‘z faoliyatini davom ettirgan.

Mulohaza!

1927-yil 16 – 24-noyabrdagi syezdda qabul qilingan qarorda davlat apparatini milliylashtirish va o‘zbeklashtirish to‘g‘risida shunday deyilgan edi: “**O‘zbeklashtirish** tushunchasi, aslini olganda, O‘zbekiston respublikasi territoriyasidagi davlat apparati va ish yuritishni o‘zbeklashtirishni ko‘zda tutadi, lekin mayda millatlarga o‘z ona tillarida xizmat ko‘rsatishni aslo istisno qilmaydi, balki, aksincha taqozo qiladi. Mayda millatlar ko‘pchilik yashagan tumanlarda sud organlari, maktablar o‘z ishlarini ularning ona tilida olib borishlari shart. Mayda millatlarni mamlakatni idora qilishga, jamiyat hayotiga jalb qilish kerak. Mayda millatlardan kadrlar tayyorlash masalasiga zo‘r e’tibor berish lozim”.

1931-yil 11-dekabrda SSSR MIKning “O‘zSSR apparatini o‘zbeklashtirish to‘g‘risida”gi qarori qabul qilinib, unga ko‘ra O‘zbekiston davlat apparatini O‘zbeklashtirish Markaziy komissiyasi faoliyati to‘xtatildi. Markaz tomonidan boshqa ittifoqdosh respublikalarda bo‘lgani singari O‘zbekiston SSRda ham mahalliylashtirish jarayoni to‘xtatilib, u “burjua millatchiligi” deb e’lon qilindi.

O‘zingizni sinang!

1931-yil 11-dekabr – bu ...	1927-yil 16 – 24-noyabr – bu ...
1927-yil 8-yanvar – bu ...	1928-yil 18-fevral – bu ...
1925-yil 22 – 30-noyabr – bu ...	1925-yil 3-mart – bu ...

O‘zbeklashtirish siyosatiga jiddiy zarba berilib, ruslashtirish jarayoni o‘zining yangi bosqichiga qadam qo‘ydi. O‘zbekistonda keyingi yillarda jamiyatda rus tilining mavqeyi oshirildi va u barcha sohalarni o‘z ichiga qamrab oldi.

Atamalar izohi!

Industrlashtirish – Xalq xo‘jaligining barcha sohalarida yirik mashina ishlab chiqarish jarayonini keltirish, ishlab chiqarish tarmoqlarini mashina texnikasi asosoiga o‘tkazish.

GESlar kaskadi (gidroelektrostansiya kaskadi) – bir daryo oqimida bir-biridan ma’lum masofada joylashgan, umumiy suv xo‘jalik rejimi bilan o‘zaro bog‘langan bir nechta gidroelektrostansiya.

Savol va topshiriqlar:

1. O‘zSSR xalq xo‘jaligida qishloq xo‘jaligining ulushi baland bo‘lishining sabablari nimada?
2. O‘zSSRda industrlashtirish davrida amalga oshirilgan ishlarda asosan, qaysi sohalarga e’tibor qaratildi?
3. Kadrlarni mahalliylashtirish deganda nimani tushundingiz?
4. O‘zbekistonda kadrlarni mahalliylashtirish siyosati tashubbuskorlari kim edi? Mahalliylashtirish qanday tartibda olib borildi?
5. O‘zbekistonda kadrlarni mahalliylashtirish siyosatining natija va oqibatlari qanday bo‘ldi?

§ 13. O‘zbek xotin-qizlarining ozodlikka chiqarish jarayoni va muammolar

“Hujum” harakatining o‘tkazilishi. O‘zbek ayollari va qizlarining hayoti asrlar davomida islom dini shariati ko‘rsatmalari asosiga qurilgan edi. Sovet hokimiyati o‘rnatilgach, Sharq ayollarini “ozodlik”ka chiqarish, eski turmush tarziga hujum qilish, ayollarning chachvon va paranjisini tashlab yangi zamon qurayotganlar safiga tezroq qo‘shilishi kabi muammolar kun tartibiga qo‘yildi. Bolsheviklar tomonidan O‘rta Osiyo respublikalarida, xususan, O‘zbekistonda bu muammo qisqa muddat davomida shoshilinch hal qilindi, natijada katta yo‘qotishlar yuz berdi, ko‘plab xotin-qizlar eskilik va xurofot tarafdorlarinnig qutqusi bilan o‘z yaqinlari tomonidan o‘ldirildi. O‘zbek ayollarini ozodlikka chiqarish va yangi turmushga jalb qilish, darhaqiqat, kerak edi. Biroq bu ishni bolsheviklar va sovet hokimiyati vakillari tanlagan tezkor yo‘l bilan emas, balki asta-sekin va bosqichma-bosqich amalga oshirilganda katta qurbonlar va yo‘qotishlar bo‘lmas edi.

“Hujum” kompaniyasi **1926-yil sentyabrda** O‘rta Osiyo xotin-qizlari kengashida e’lon qilinib, uni **1927-yil 8-mart**dan boshlashga qaror qilindi. **1926-yil dekabrda** “Hujum” kompaniyasini o‘tkazish uchun O‘rta Osiyo respublikalari, xususan, O‘zbekistonda maxsus komissiyalar tuzildi.

Xotin-qizlarning
ommaviy mitingi

1927-yil 8-martda ommaviy mitinglar boshlandi. Ularda **100 000** dan ortiq xotin-qizlar paranjilarini gulxanda yoqdilar. Lekin bolsheviklar partiyasining o‘zbek xotin-qizlarini ozodlikka chiqarishni tezlashtirish siyosati yomon oqibatlarga olib keldi. “Hujum”ga qarshi bo‘lganlar ayollarga nisbatan zulm o‘tkaza boshladilar. “Hujum” harakati eng faol o‘tkazilgan **1927-1928-yillarda** O‘zbekistonda **2500** dan ortiq faol xotin-qizlar, tuman va qishloq sho‘rolarining a’zolari, xotin-qizlar klublari va kutubxonalar mudiralari, muallimalar yangi hayot yo‘lida o‘z jonini qurbon qildi. Afsuski, bu fojialarning oldi olinmadi.

Yodda tuting!

Sovet hukumati “Hujum” kompaniyasini o‘tkazishdan quyidagi maqsadlarni ko‘zlagan edi: *birinchidan,* o‘zbek xalqining tarixan tarkib topgan milliy axloqiy sharqona an’ana va qadriyatlarini yo‘qotish va ma’naviyatimizga zarba berish; *ikkinchidan,* “xotin-qizlarni ozod qilish”, bahonasida sanoat korxonalari, kolxoz va sovxozlarda arzon-garovda ishlaydigan qo‘shimcha ishchi kuchlari sifatida ulardan foydalanish, amalda ularni sho‘ro qullariga aylantirish edi.

Xotin-qizlar mehnatining ijtimoiy-iqtisodiy muammolari. Sovet hokimiyati o‘zbek xotin-qizlarini ozodlikka chiqarish jarayonida ularni ishlab chiqarishga jalb qilish tadbirlarini ham amalga oshirdi. Bundan ko‘zlangan asosiy maqsad xalq xo‘jaligi muammolarini hal qilish uchun yangi mehnat resurslari bo‘lgan ishchi kuchlarini vujudga keltirish edi.

Xotin-qizlar dastlab hunarmandlik kooperatsiyasiga jalb qilindi. Xotin-qizlar klublarida ayollar uchun maxsus xonalar ochilib, ular bunday joylarda do‘ppi va choyshablar tikishardi. Keyinchalik, hunarmandchilik kooperatsiyasi tarkibida maxsus ayollar artellari tashkil qilindi. 1926-yili O‘zbekistonda 16 ta yirik ayollar artellari bo‘lib, ularda 814 nafar mahalliy xotin-qizlar mehnat qilardi. Ayollar qilgan mehnatlari evaziga maosh olish imkoniyatiga ega bo‘lishdi.

1930-yilda respublika hunarmandchilik kooperatsiyasining 50 dan ortiq artellarida 5000 nafardan ko‘proq mahalliy ayollar ishlardi. Ularning ko‘pchiligi tikuvchilik korxonalarida mehnat qilganlar. Xotin-qizlar yirik sanoat korxonalariga ham jalb qilina boshlandi. Bu ish umuman olganda ijobiy jarayon edi. Lekin ko‘p hollarda ma’muriyat puxta o‘ylab ko‘rmay, ayollarni og‘ir vazifalarga qo‘ydilar. Ayollarni ishga tayinlashda ularning nozik jins vakilasi – ojiza ekanligi e’tiborga olinmadi. Bu holat ularning sog‘lig‘iga jiddiy shikast yetkazardi.

Kolxozlar va sovxozlar tashkil qilingandan so‘ng ayollarni ularga mos bo‘lmagan kasb – traktorchilikka o‘rgatish avj oldi. Faqat 1939-yilda 2500 nafar xotin-qizlar traktorchilar kursida o‘qishga majburan jalb qilindi. Kursni tugatgan xotin-qizlarning ko‘pchiligi traktorchi bo‘lib ishlamasdi.

O‘zbek ayollarining yangi jamiyatda tutgan mavqeyi hamda ziddiyatli jihatlari. O‘zbek ayollarini jamiyatning teng huquqli a’zolariga aylantirishda, erksizlikdan qutqarishda ularni madaniy va ijtimoiy hayotga jalb qilish muhim ahamiyat kasb etadi. Madaniy-tarbiyaviy ishlarni olib borishda ayollar klublari katta rol o‘ynadi. Bu klublarda ayollarga vrachlar turli maslahatlar berishardi, bolalar vrach ko‘rigidan o‘tardi. Shuningdek, ko‘plab kutubxonalar, bolalar bog‘chalari va yaslilar ochildi. Xotin-qizlarni qiziqtirgan va tashvishga solgan mavzular bo‘yicha suhbatlar o‘tkazilib turildi. 1927-yili Andijondagi Eski shahar ayollar klubida 134 nafar a’zo bo‘lgan.

Bu davrda o‘zbek xotin-qizlari rahbarlik lavozimlarida ham ishlash layoqatini ko‘rsatdilar. 1927-yili respublikadagi tuman ijroiya qo‘mitalari a’zolarining 20 foizi, okrug ijroiya qo‘mitalari a’zolarining 17 foizi ayollar edi. Jahon Obidova O‘zSSR Markaziy Ijroiya Komiteti Prezidiumi raisining o‘rinbosari, Tojixon Shodiyeva esa Prezidium a’zosi bo‘lgan. Biroq keyinchalik bu 2 nafar taniqli o‘zbek ayollari sovet hokimiyati tomonidan qatag‘on qilindi.

XX asr 30-yillarida ayollar orasidan mashhur olimalar, shoiralar, yozuvchilar, muhandislar, shifokorlar, san’atkorlar, muallimlar yetishib chiqa boshladi. O‘sha yillarda Halima Nosirova, Tamaraxonim, Sora Eshonto‘rayeva, Mukarrama Turg‘unboyeva kabi o‘zbek qizlarining iste’dodi yarq etib ko‘zga

tashlandi. Bu holatlarning barchasi o‘zbek xotin-qizlarining teng huquqli jamiyat a’zosi bo‘lish, madaniyat va bilimga intilishlarining samarasi edi. Xullas, sovet davlatining ayollar byurosidagi siyosati kommunistik mafkura bilan sug‘orilgan holatda shoshmashosharlik bilan amalga oshirilsa ham o‘zbek ayollari qonida asrlar osha to‘planib borgan aql-idrok, shijoat va faollik kabi fazilatlari tufayli ko‘pgina ijobiy ishlarni amalga oshirdilar.

Atamalar izohi!

Paranji – ko‘pchilik musulmon ayollar begona erkaklarga ochiq ko‘rinmaslik uchun boshga yopinib yuradigan, bichimi keng va uzun to‘n shaklidagi, soxta yengli yoping‘ich (yuz chachvon bilan berkitiladi)

Chachvon – otning dumi qilidan to‘qilgan, paranji ostidan yuzga tutiladigan to‘r parda.

Artel – *(*ital. – xunarmand] kasb-hunar egalarining birgalashib, jamoa bo‘lib ishlash uchun tuzilgan uyushmasi shakllaridan biri.

Kooperatsiya – *(*lot. – sheriklik, hamkorlik) o‘zaro bog‘langan ishlab chiqarish jarayonida kishilarning yoki tashkilotlarning hamkorlik asosida ishlashini tashkil etish shakli.

Savol va topshiriqlar:

1. O‘zbekistonda «Hujum» harakatini o‘tkazishdan ko‘zlangan maqsad nima edi?
2. 1920-yillarda respublikada o‘tkazilgan “Hujum” harakati xotin-qizlar hayotiga qanday o‘zgarishlar olib kirdi?
3. Paranjidan “ozod” qilingan xotin-qizlar dastlab qaysi sohalarga jalb qilindi?
4. “Hujum” harakati qanday oqibatlarni yuzaga keltirdi?
5. Davlat va jamoat ishlarida faoliyat olib borgan xotin-qizlarning taqdiri qanday bo‘ldi?
6. Quyidagi jadvalda “Hujum” harakatining salbiy oqibatlari hamda jamiyat taraqqiyotidagi ijobiy holatlariga oid ma’lumotlarni jamlang.

“Hujum” harakati	Salbiy oqibatlari	Ijobiy holatlari

§ 14. O‘zbekistonda sovet hokimiyati yuritgan madaniy siyosat

Sovet hokimiyatining ta’lim va fan sohasidagi ishlari. Yosh avlodni o‘qitish, buning uchun shart-sharoitlar yaratish xalq ommasi, uning vakillari uchun dolzarb bo‘lib kelgan.

Mulohaza!
Ma’rifatparvar adib va jamoat arbobi Abdulla Avloniy ta’lim va tarbiya haqida gapirib, shunday yozgan edi: “Tarbiya bizlar uchun yo hayot – yo mamot, yo najot – yo halokat, yo saodat – yo falokat masalasidir”.

Bolsheviklar tomonidan O‘zbekistonda dastlabki yillarda sovet maktablari va texnikumlar ochishga alohida e’tibor qaratildi. Jadid maktablari yopildi. Eski maktablar va vaqf maktablari ham tugatildi. **Turkiston davlat universiteti** va **O‘zbekiston davlat universiteti**dan keyin respublikada ko‘plab institutlar tashkil etildi. Biroq universitet va institutlardagi talabalar o‘rtasida **o‘zbeklar** kamchilikni tashkil qilgan. Bu oliy o‘quv yurtlarida asosan slavyan tillariga mansub kishilar o‘qigan. Ularda dars bergan o‘qituvchilar orasida ham mahalliy millat vakillari kamchilik bo‘lgan.

Bu davrda O‘zbekistonda fan taraqqiyoti sohasida muayyan yutuqlarga erishildi. 1932-yil 14-oktyabrda O‘zbekiston SSR Markaziy Ijroiya Qo‘mitasi Prezidiumining O‘zbekiston ilmiy tekshirish muassasalariga rahbarlik qiluvchi **O‘zbekiston SSR Fanlar komiteti** tuzildi. 1934-yili unga **Otajon Hoshimov** rais qilib saylandi.

1940-yil 9-yanvarda O‘zbekiston SSR Fanlar komiteti SSSR Fanlar akademiyasining O‘zbekiston SSR filiali (O‘zFAN)ga aylantirildi.

Yodda tuting!
O‘rta Osiyoda oliy ta’limning beshigi, Turkiston davlat universiteti (hozirgi O‘zbekiston Milliy Universiteti) bir qancha oliy o‘quv yurtlariga asos bo‘ldi, 1940-yili respublikada 30 ta oliy, 100 ga yaqin o‘rta maxsus o‘quv yurtlari ishlab turdi.

Xalq maorifi va savodsizlikka qarshi kurash. 1934-yil 10-17-yanvarda Toshkentda bo‘lib o‘tgan O‘zbekiston Kommunistik partiyasining VI syezdida VKP(b) XVII syezdi tomonidan qo‘yilgan vazifalarga asoslanib, **ikkinchi besh yillik** davrida (1933–1937-yillar) respublikaning sotsialistik madaniyatini

rivojlantirishdagi asosiy yo‘llarni belgilab chiqdi. Shu maqsadda O‘zbekiston SSR Sovetlarining 1935-yil 10 – 17-yanvarda Toshkentda bo‘lib o‘tgan V qurultoyi O‘zSSR Xalq Komissarlari Sovetiga 8 yoshdan to 15 yoshgacha bo‘lgan hamma bolalarni majburiy **yetti yillik ta’lim**ga tortish hamda respublika shahar va qishloqlarida yangi maktab binolari qurish dasturini ishlab chiqishni taklif qildi.

Xalq maorifi ehtiyojlari uchun juda ko‘p mablag‘lar ajratildi – birinchi besh yillik davrida **395,5 mln rubl** mablag‘ ajratilgan bo‘lsa, ikkinchi besh yillik uchun **1,16 mlrd rubl** mablag‘ sarflandi. Bu yirik mablag‘lar ikkinchi besh yillik davrida 35 000 o‘quvchi sig‘adigan 539 ta yangi maktab solishga imkon berdi. Shu bilan birga kichkina maktablar bir-biriga qo‘shilib, yiriklashtirildi va to‘la kompleks darajasiga yetkazildi.

Ikkinchi besh yillik davrida hamma umumiy ta’lim maktablaridagi o‘quvchilarning soni tez sur’atlar bilan o‘sib, 931 800 nafarga yetdi, ularning 725 mingga yaqini qishloq maktablarida o‘qirdi. Respublika maktablarida o‘qish **18 tilda** olib borilgan. O‘zbek tilida o‘qitiladigan maktablarning soni o‘n yil ichida 10 marta oshgan.

Mulohaza!
Ta’limning 18 tilda olib borilishining asosiy sabablari nima edi? Bugungi kunda mamlakatizimda ta’lim nechta tilda olib boriladi?

Bu paytda O‘zbekistonda savodsizlik va chalasavodlilikni tugatish ishlarini oxiriga yetkazish vazifasi ham turar edi. 1937-yili savodsizlikni tugatish maktablarining soni 413 taga yetdi. Bu maktablarda 28 700 kishi ishlab chiqarishdan ajralmagan holda o‘qib o‘z savodini chiqardi.

Xotin-qizlar savodsizligini tugatish kurslari

Xotin-qizlar o‘rtasida savodsizlikni tugatish borasida katta yutuqlar qo‘lga kiritildi. Ular uchun ko‘p joylarda maxsus savod maktablari ochildi. 1937-yili 139 000 nafar xotin-qizlar o‘qish va yozishni o‘rganib oldilar.

Alifboning o‘zgartirilishi. Sovet hokimiyatining dastlabki o‘n yilliklarida O‘zbekistonda imlo **3 marta** o‘zgartirildi. Bu holat tub aholini savodsiz qilishga, uning asriy qadriyatlaridan mahrum qilib, sovet madaniyati ruhida tarbiyalashga hamda ruslashtirish siyosatini amalga oshirishga mo‘ljallangan edi.

Ma’lumki, islom dini mintaqaga kirib kelgach, asrlar davomida yurtimizda yaratilgan asarlar arab alifbosidagi eski o‘zbek tilida yozilgan edi. Ahmad Yassaviy, Sakkokiy, Lutfiy, Alisher Navoiy, Bobur singari mashhur shoirlar 500 – 800 yillar oldin o‘zbek tilida, biroq arab imlosida o‘z asarlarini yozganlar. Bolsheviklar esa bunday adabiyotdan voz kechib, sovet adabiyotini va proletar madaniyatini yaratishga intildilar.

Mulohaza!
Oldingi sinflarda olgan bilimingizga tayanib, yurtimiz hududida mavjud bo‘lgan yozuvlarning nomini ketma-ketlikda sanashga harakat qiling!

1921-1922-yillarda dastlab arab imlosi isloh qilinib, ancha soddalashtirildi. So‘ngra o‘zbek yozuvini lotinlashtirish masalasi kun tartibiga qo‘yildi.

1929-yil may oyida Samarqandda o‘tgan O‘zbekiston adiblari, imlochilari va yetakchi ziyolilari konferensiyasida o‘zbek yozuvini arab grafikasidan lotin grafikasiga o‘tkazish haqida qaror qabul qilindi. Qaror 10-avgustda O‘zbekiston SSR Maorif xalq komissarligi hay’ati tomonidan tasdiqlangach, 1-dekabrda O‘zbekistonda arab alifbosidan **lotin yozuvi**ga o‘tildi.

Biroq tez orada yozuvni lotinlashtirish uchun ishlatilgan katta mablag‘lar bekor ketib, kirillitsaga o‘tkazish to‘g‘risida yangi qaror qabul qilindi. **1940-yil 8-mayda** bo‘lgan O‘zbekiston SSR Oliy Soveti III sessiyasida matematik olim Toshmuhammad Qori-Niyozovning ma’ruzasi bo‘yicha lotin yozuvidan kirill (rus grafikasi) asosidagi o‘zbek yozuviga o‘tish to‘g‘risida qaror qabul qilindi. O‘zbekistondan tashqari O‘rta Osiyo respublikalari va Ozarbayjon ham rus grafikasiga o‘tkazildi.

Sovet hokimiyati lotin grafikasiga o‘tish orqali arab tilida yaratilgan islom dinining asosi Qur’oni karim va hadislarga hamda boshqa kitoblarni yo‘qotishni ko‘zlagan bo‘lsa, kirillitsaga o‘tish asnosida turkiy tilli sovet respublikalarini lotin imlosidan foydalanayotgan Turkiya va boshqa davlatlarning ta’siridan saqlab qolmoqchi, o‘zbek xalqi bilan qardosh turk xalqi o‘rtasidagi aloqalarni

Mulohaza!
Jahon tarixi darslarida olgan bilimlaringizga tayanib, kirill alifbosiga qachon, kimlar tomonidan asos solinganligini eslang. Bu yozuv Rossiya hududiga qanday kirib kelgan?

yo‘qotmoqchi bo‘ldi. Shuningdek, O‘zbekiston va sovet Sharqidagi respublikalarni ruslashtirish jarayoni o‘zining so‘nggi bosqichiga qadam qo‘ydi.

Yodda tuting!
1929-yilda arab imlosi asosidagi o‘zbek yozuvi tugatilib, undan ***lotin grafikasiga*** o‘tildi.
1940-yilga kelib sovetlarning birdan-bir yagona orzusi bo‘lgan ***kirill – rus alifbosi*** negiziga qurilgan yozuvga o‘tildi.

F. Xo‘jayev arab alfavitidan lotinlashtirishga o‘tish yuzasidan o‘tkazilgan syezdda nutq so‘zlamoqda

Yangi turdagi o‘zbek adabiyoti va milliy san’atining taraqqiyoti. Ijtimoiy hayotda shiddatli ziddiyatlar hukm surgan bu murakkab davrda adabiyot va san’at milliylik, insonparvarlik, xalqchilik kabi tamoyillarga sodiqligini saqlab qoldi. Bu davr respublikadagi ijodkorlar uchun turli izlanishlar, dunyoqarash jihatidan bir-birlaridan farq qiluvchi talaygina yo‘nalishlarning qattiq to‘qnashuvlar bilan to‘lib-toshgan hamda ko‘plab talafotlar berilgan va fojia bilan tugagan taqdirlar va shu bilan birga yangi-yangi iste’dodlar dunyoga kelgan va kurtak yozgan davr bo‘ldi.

O‘zbek yozuvchi va shoirlaridan Fitrat, Cho‘lpon, Abdulla Qodiriy, Sadriddiy Ayniy, Hamza va boshqalar o‘z asarlari bilan milliy qadriyatlarni saqlash va himoya qilishga urindilar. XX asr 30-yillari boshlariga kelib yozuvchi va adiblarning saflari tobora kengayib bordi. Bu davr adabiyot maydoniga G‘afur G‘ulom, Oybek, Hamid Olimjon, Zulfiya, Abdulla Qahhor, Usmon Nosir, Mirtemir, Oydin Sobirova, Uyg‘un, Komil Yashin, G‘ayratiy, Sulton Jo‘ra, Amin Umariy kabi bir qator iste’dodli yosh shoirlar, adiblar va dramaturglar qo‘shildilar.

O‘zbek milliy dramaturgiyasi va musiqasi, teatr va kino, tasviriy va amaliy san’ati ham xalqimiz ma’naviy madaniyatining hayotbaxsh manbayi bo‘lib qoldi va unga xizmat qildi. O‘zbek san’atkorlarining butun bir avlodi bu davrda shakllandi.

O‘zingizni sinang!

Kirill alifbosi – bu ...
Lotin alifbosi – bu ...
Turkiston davlat universiteti – bu ...
Fanlar akademiyasi – bu ...
Adabiyot namoyandalari – bu ...
Xalq maorifi – bu ...

O‘zbek milliy musiqasini rivojlantirishda o‘zbek kompozitorlaridan To‘xtasin Jalilov, Yunus Rajabiy, Muxtor Ashrafiy, Mutavakkil Burhonovlar katta mehnat qildilar. Ajoyib rejissyorlar va aktyorlar Mannon Uyg‘ur, Abror Hidoyatov, Sora Eshonto‘rayeva, Razzoq Hamroyev, Olim Xo‘jayev, Shukur Burhonov va boshqalar tufayli o‘zbek teatr san’ati gullab-yashnadi. Komil Yormatov, Nabi G‘aniyev, Rahim Pirmuhammedov singari kinematografiya arboblari yetishib chiqdi. Raqs san’ati va xonandalikda Halima Nosirova, Tamaraxonim, Mukarrama Turg‘unboyeva, Lutfixonim Sarimsoqova, Muhiddin Qori Yoqubov, Komiljon Otaniyozov, Karim Zokirov va boshqalar yuksak mahoratga erishdilar. O‘zbek musiqa va vokal san’atining rivojlanishida 1936-yili Toshkentda ochilgan davlat konservatoriyasi muhim rol o‘ynadi.

Atamalar izohi:

Proletar – (lot. kambag‘al, qashshoq fuqaro) yashash manbayi o‘z ishchi kuchini ishlab chiqarish vositalari egalariga sotishdan iborat bo‘lgan yollanma ishchilar sinfi.

Konservatoriya – (ital. – boshpana) – maxsus musiqa o‘quv yurti. Dastlab Italiyada yetim va qarovsiz bolalarga mo‘ljallangan boshpana. Unda turli hunarlar qatori musiqa ham o‘qitilgan.

Savol va topshiriqlar:

1. Sovetlar Turkiston xalq ta’limini tashkil etish, rivojlantirishga qanday nuqtayi nazardan yondashdilar?
2. O‘lka xalq ta’limi tizimida yuz bergan xato, kamchiliklar, murakkabliklar va muammolar haqida nimalar deya olasiz?
3. Respublika oliy ta’lim tizimini shakllantirish qanday maqsadlarda amalga oshirildi?

4. Alifbo borasida o‘zgarishlar qanday maqsadda amalga oshirilgan edi? Uning oqibat va nitijalari nima bo‘ldi?

5. 1930-yillarda yetishib chiqqan taniqli o‘zbek olimlari faoliyati haqida nimalarni bilib oldingiz?

6. O‘zbek san’atini yuksaltirishga muhim hissa qo‘shgan mashhur san’atkorlardan kimlarning nomini tilga olsa bo‘ladi?

7. Uyga vazifa. Quyidagi jadvalni to‘ldiring.

Xalq maorifi	Oliy ta’lim	Alifbo islohoti	Adabiyot	San’at

§ 15. Sovet hokimiyatining O‘zbekistondagi qatag‘onlik siyosati: uning mohiyati va oqibatlari

O‘zbekistonda dastlabki qatag‘onlarning boshlanishi. Sovet rejimi o‘z hokimiyatini mustahkamlab olgach, uning xususiyatlari tobora oshkora namoyon bo‘la boshladi. Bu holat xususan milliy respublikalardagi rahbar xodimlarga munosabatda yaqqol namoyon bo‘ldi. Qaror topgan ma’muriy-buyruqbozlik tizimi va uning rahbar o‘zagi hisoblangan Butunittifoq kommunistlar (bolsheviklar) partiyasi – VKP(b) bu paytga kelib “sotsializm asoslari”ni qurishga jiddiy kirishdi hamda jamiyatning barcha sohalarida hukmronlik mavqeyini egalladi.

2012-yilda chop etilgan kitob

XX asr 20-yillarining ikkinchi yarmi va 30-yillar boshida O‘zbekiston SSRda *o‘n sakkizlar guruhi* (Abdurahim Hojiboyev, Inomjon Xidiraliyev, Muxtorjon Saidjonov va b.), *inog‘omovchilik* (O‘zSSR Maorif xalq komissari Rahim Inog‘omov va b.), *qosimovchilik* (O‘zSSR Oliy sudi raisi Sa’dulla Qosimov va b.), *badriddinovchilik* (O‘zSSR Oliy sudining prokurori Shamsutdin Badriddinov va b.), *“milliy ittihodchilar”* va *“milliy istiqlolchilar”* (Munavvarqori Abdurashidxonov boshchiligidagi 87 nafar

kishi), *“narkompros”* ishi (O‘zSSR Maorif xalq komissari Mannon Ramziy, uning o‘rinbosari Botu va b.), *“botir gapchilar”* (Qo‘qonda Ashurali Zohiriy boshchiligidagi 19 nafar kishi) va boshqa siyosiy ishlar to‘qilishi natijasida o‘zbek xalqining ko‘plab yetuk farzandlari qatag‘on qilindi. Bu davrda kommunistik partiya saflarini “tozalash” kompaniyasi natijasida O‘zbekiston Kompartiyasi a’zolarining 25,6 foizi firqadan chiqarildi.

Rahbar xodimlarga shubha bilan qarash, “xalq dushmanlari” va “burjua millatchilari”ni aniqlash va hibsga olish, turli “muxolifat” guruhlarini fosh qilish avjiga chiqdi.

Yodda tuting!

O‘zbekistonda mavjud tuzumga muxolifatda turganlar va unga qarshilik bildirganlar ta’qib ostiga olindi. Natijada ommaviy qatag‘onlar va bedodlikning dastlabki kuchli to‘lqini O‘zbekiston bo‘ylab yuz berdi. Ayni shu paytda ***“o‘n sakkizlar guruhi”***, ***“inog‘omovchilik”***, ***“qosimovchilik”***, ***“badriddinovchilik”, “milliy ittihodchilar”*** va ***“milliy istiqlolchilar”, “narkompros”, “botir gapchilar”*** ishi kabi siyosiy ishlar to‘qib chiqarilgan edi. Sovet rejimi 30-yillardan boshlab o‘z xalqiga nisbatan ommaviy terror qo‘lladi.

Huquq va maorif tizimida qatag‘onlikning avj oldirilishi. Milliy rahbar xodimlarni lavozimlaridan chetlatib, ularni “g‘oyaviy” jihatdan tor-mor qilayotgan sovet rejimi XX asr 20-yillarining oxiriga kelib jismoniy jihatdan yo‘qotishga kirishdi. Bu jihatdan olganda, O‘zbekiston huquq va maorif tizimida o‘tkazilgan qatag‘onlar, ayniqsa, xarakterlidir. Markazning tazyiqi bilan **1929-yil 17-fevral – 2 martda** Samarqandda o‘tkazilgan O‘zbekiston Kommunistik partiyasining IV syezdidan keyin jazo mexanizmi ishga tushirildi.

O‘zbekiston SSR Oliy sudining raisi **Sa’dulla Qosimov** 1929-yil mart oyida lavozimidan bo‘shatilib, qamoqqa olindi. S.Qosimov va uning 6 nafar safdoshi ustidan SSSR Oliy sudi sayyor sessiyasi 1930-yil Samarqand shahrida sud jarayonini o‘tkazdi. Markazdan kelgan jazo organlari (sud raisi: Vasilyev-Yujin va prokuror R.Katanyan) ishga ataylab siyosiy tus berishdi. S.Qosimov va uning tarafdorlari “bosmachilar”ni qo‘llab-quvvatlashda, “aksilinqilobchi millatchi tashkilotlar” a’zolari bilan aloqa bog‘laganlikda, islom dinini himoya qilishda ayblanib, ularga *“qosimovchilik”* yorlig‘i bosildi. Sovet sudi

S.Qosimov, B. Sharipov, N.Alimov, Spiridinovni otib o‘ldirishga, qolgan 3 nafar kishini 10 yil muddatga qamoq jazosiga hukm qildi. Ularning butun mol-mulki musodara qilinib, davlat hisobiga o‘tkazildi.

Oradan ko‘p o‘tmay navbatdagi ish – *badriddinovchilik* o‘ylab topildi. 1932-yil 5-may – 15-iyunda Toshkent shahrida SSSR Oliy sudi harbiy kollegiyasining sayyor sessiyasi O‘zbekiston SSR Oliy sudining sobiq prokurori **Shamsutdin Badriddinov** va uning 5 nafar safdoshi ustidan sud jarayonini o‘tkazdi. Bu gal ham prokuror armani R.Katanyan bo‘lib, u turkiy xalqlarga nisbatan nafrati bilan tanilgan edi. Sh. Badriddinovga “Milliy Ittihod” tashkiloti a’zolari va “bosmachilar” bilan aloqa bog‘lagan, Munavvarqori va Sa’dulla Qosimovning yaqin do‘sti va hamfikri bo‘lgan, degan ayblar qo‘yildi. Sh.Badriddinov avval otishga hukm qilinib, so‘ngra o‘lim hukmi 10 yil qamoq jazosi bilan almashtirildi. Uning 5 nafar safdoshi ham uzoq muddatli qamoq jazosiga hukm qilindi.

Sovet rejimi sud organlaridagi milliy rahbar xodimlarni qatag‘on qilish bilan birgalikda jazo qilichini maorif sohasidagi ziyolilarga ham ko‘targan edi.

1930-yil avgust oyida Samarqand shahrida O‘zbekiston SSR Maorif xalq komissarligida bir guruh rahbar xodimlar hibsga olindi. *“Narkompros”* ishida O‘zSSR Maorif xalq komissari **Mannon Ramziy** – Mannon Abdullayev uning o‘rinbosari **Botu** – Mahmud Hodiyev, shuningdek, **Oltoy** – Bois Qoriyev, **Nodir Saidov** va boshqalar bor edi. Ular maorif tizimini “millatchilik og‘usi” bilan zaharlaganlikda ayblanib, bu holat “maorif frontida qosimovchilikning namoyon bo‘lishi” deb qoralandi. Botu va uning tarafdorlari 10 yillik qamoq jazosiga hukm qilindi. Biroq ular, keyinchalik, qamoqxonada otib tashlandi.

Munavvarqori va safdoshlarining mahv etilishi. 1929-yil 5-noyabrda Toshkentda ma’rifatparvar **Munavvarqori Abdurashidxonov** boshchiligidagi 38 nafar kishi qamoqqa olindi. Oradan ko‘p o‘tmay qamoqqa olinganlar soni 87 kishiga yetdi. Ularga **“Milliy Ittihod”** va **“Milliy Istiqlol”** tashkilotlarining a’zolari degan ayb qo‘yildi. Tergov jarayoni keyinchalik, Moskvaga

ko‘chirildi. Bu holat sovet rejimining jadidlar “millatchiligi”ni fosh qilishga jon-jahdi bilan kirishganligidan dalolat beradi.

1931-yil 25-aprelda Moskvada bo‘lib o‘tgan sud majlisida Munavvarqori boshchiligidagi millatning 15 nafar fidoyisi bo‘lgan “Milliy Istiqlol” a’zolari otib o‘ldirishga, qolgan 72 nafar kishi esa uzoq muddatli qamoq jazosiga hukm qilindi. O‘zbek xalqining 15 nafar farzandi Moskva atrofida otib tashlandi. Qamoqdan ham deyarli hech kim Toshkentga qaytib kelmadi.

1936 – 1938-yillardagi katta terror hamda O‘zbekistonda davlat arboblari, ziyolilar, ulamolar va harbiylarning qatag‘on qilinishi. Bu paytda totalitar rejimda ma’muriy buyruqbozlik va avtoritar boshqaruvning kuchayishi natijasida qonunbuzarlik hodisalari oddiy holga aylandi. Sovet mustabid tuzumi butun mamlakatda bo‘lgani singari O‘zbekistonda ham ommaviy qatag‘onlarni avj oldirdi. Yirik davlat va jamoat arboblari, partiya va xo‘jalik rahbarlari, ziyolilar, ruhoniylar va harbiylar bilan birgalikda oddiy kishilar va kolxozchilar ham qatag‘on qilindi.

O‘zbekistonda siyosiy qatag‘onlik **1937-yilning yozida,** ayniqsa avjiga chiqdi. O‘zbekiston SSR XKS raisi Fayzulla Xo‘jayev, O‘zbekiston Kompartiyasi MK birinchi sekretari Akmal Ikromov hamda xalq komissarlari, viloyatlar, shaharlar va tumanlar rahbarlari, ko‘plab xo‘jalik xodimlari qamoqqa olinib, tergovdan keyin SSSR Oliy sudi harbiy kollegiyasi sayyor sessiyasining qaroriga ko‘ra otib tashlandi.

Cho‘lpon

O‘zbekistondagi siyosiy elita “millatchilik va sovet hokimiyatiga qarshi kurash olib borish”da, shuningdek, qurolli qo‘zg‘olonni tayyorlashda ayblandi. XX asr o‘zbek madaniyatining 3 nafar yorqin yulduzlari – **Fitrat, Cho‘lpon va Abdulla Qodiriy** bir kunda – 1938-yil 4-oktyabrda Toshkent shahri atrofida otib tashlandi. Qamoqqa olingan ko‘plab yurtdoshlarimiz ommaviy ravishda 4-oktyabrda qatl qilingan. Iste’dodli shoir Usmon Nosir qamoqxonada vafot etdi.

Mulohaza!

O‘ylab ko‘rib, xulosa chiqaring!

“So‘zimning oxirida odil sudlardan so‘rayman: Garchi men turlik bo‘xton, shaxsiyat va soxtalar bilan, ham anglashilmovchiliklar orqasida, ikkinchi oqlanmaydurg‘on bo‘lib qoralandim. Loaqal ularning, qoralovchi qora ko‘zlarning ko‘ngli uchun bo‘lsa ham, menga eng oliy bo‘lg‘on jazoni bera ko‘ringiz. Ko‘nglida shamsi g‘uboroti, teskarichilik maqsadi bo‘lmog‘on sodda, go‘l, yigitga bir qadar xo‘rlikdan o‘lim tansiqroqdir. Bir necha shaxslarning orzusicha, ma’naviy o‘lim bilan o‘ldirildim. Endi jismoniy o‘lim menga qo‘rqinch emasdir. Odil sudlardan men shuni kutaman va shuni so‘rayman. … Men to‘g‘rilik orqasida bosh ketsa “eh” deydigan yigit emasman”.

Abdulla Qodiriyning sud jarayonidagi nutqidan.

XXSR harbiy ishlar noziri, alohida O‘zbek otliq askarlar polkining komandiri va komissari, 19-tog‘li otliq O‘zbek diviziyasi komandiri lavozimlarida ishlagan **Mirkomil Mirsharopov** sovet rejimi tomonidan Maykopda 1937-yil 28-oktyabrda qamoqqa olindi. U O‘zbek diviziyasini milliylashtirish va bu diviziya yordamida O‘zbekistonni SSSR tarkibidan ajratib olish va mustaqil davlatni barpo etishga urinishda ayblandi. Dastlabki O‘zbek diviziyasi tarqatib yuborildi hamda M. Mirsharopov boshchiligida 18 nafar o‘zbek harbiy komandirlari va askarlari Toshkent atrofida 1938-yil 10-oktyabrda otib tashlangan.

Mirkomil Mirsharopov

Xullas, **1937-1938-yillarda** to‘qib chiqarilgan soxta ayblar bo‘yicha O‘zbekistonda **41000** nafardan ortiq kishi hibsga olinib, ulardan **37000** nafardan ko‘prog‘i jazolandi, **6920** nafar kishi esa otib o‘ldirishga hukm qilindi. Faqat davlat va jamoat arboblari, yozuvchi, shoir va olimlardan **5758** nafar kishi qamoqqa olinib, ulardan **4811** nafari otib tashlangan edi. Bu ma’lumotlar respublikamiz miqyosida qizil terror qanchalik keng miqyosda shafqatsiz ravishda amalga oshirilganligining yaqqol isboti hisoblanadi.

“Shahidlar xotirasi” yogorlik majmuasi hamda “Qatag‘on qurbonlari xotirasi” muzeyi. O‘zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishgandan keyin qatag‘on qilinganlarning ko‘pchiligi huquqiy jihatdan oqlandi. Ularning porloq nomlari tiklandi. O‘zbekiston Respublikasining Birinchi Prezidenti **Islom Karimov** (1938 – 2016) tashabbusi bilan 2000-yil 12-mayda Toshkent shahri Yunusobod tumanidagi Bo‘zsuv kanali bo‘yida **“Shahidlar xotirasi”** yodgorlik

“Shahidlar xotirasi” yodgorlik majmuasi

majmuasi ochildi. U mustabid sovet rejimi davrida qatag‘on qilingan shahidlar xotirasiga bag‘ishlab o‘rnatilgan bo‘lib, millat fidoyilarining aksariyati shu yerda otib tashlangan edi.

Atamalar izohi!

Firqa – (arab. – guruh, to‘da; partiya) maqsadi, g‘oyasi, dunyoqarashining mushtarakligi jihatidan birlashgan kishilar guruhi.

Yodda tuting!

O‘zbekiston Respublikasida 2001-yildan boshlab har yili 31-avgust – mustaqillik e’lon qilingan kun qatag‘on qurbonlarini yod etish kuni sifatida o‘tkaziladigan bo‘ldi. “Shahidlar xotirasi” yodgorlik majmuasida 2002-yil 31-avgustda “*Qatag‘on qurbonlari xotirasi*” muzeyi ochildi. Muzey Rossiya imperiyasi va sovet hokimiyati davrida Vatan ozodligi yo‘lidagi faoliyati uchun qatag‘on etilgan vatandoshlarimiz xotirasini abadiylashtirish maqsadida tashkil qilingan. Bu minnatdor avlodlarning o‘z ajdodlari xotirasiga ehtiromidir.

Savol va topshiriqlar:

1. “O‘n sakkizlar guruhi” va “qosimovchilik” kabi siyosiy ishlarni to‘qib chiqarish va ularning faoliyatiga siyosiy tus berishdan ko‘zda tutilgan maqsadlar nima edi?
2. Nima sababdan XX asr 30-yillari ikkinchi yarmiga kelib respublika rahbariyati qatag‘on qilindi, ularga qanday “ayb” qo‘yilgan?
3. Ilg‘or o‘zbek ziyolilarini qatag‘on qilish nima uchun kerak bo‘lib qoldi?
4. Totalitar tuzum ma’murlarining inson huquqlari va erkinliklari masalasidagi munofiqligi, riyokorligini siz qanday izohlaysiz?
5. Siz yashayotgan shahar va tumanda qatag‘on qilinganlardan kimlarni bilasiz, ular haqida so‘zlab bering.
6. Qatag‘onga uchragan siyosiy arboblar va adiblarni alohida ustunlarda tahlil qiling.

Siyosiy arboblar		
Nomi	Qo‘yilgan ayb	Jazo turi (qamoq yoki otuv)

Adiblar		
Nomi	Qo‘yilgan ayb	Jazo turi (qamoq yoki otuv)

UCHINCHI BOB. O‘ZBEKISTON IKKINCHI JAHON URUSHI YILLARIDA (1939 – 1945-yillar)

16-§. Ikkinchi jahon urushining boshlanishi hamda O‘zbekistonning urush girdobiga tortilishi

Urushning boshlanishi, sabablari va xarakteri. Ikkinchi jahon urushining boshlanishida fashistlar Germaniyasi va militaristik Yaponiyadan tashqari urushdan avvalgi Buyuk Britaniya (Angliya), Fransiya va SSSRning siyosiy yetakchilari zimmasida ham katta javobgarlik bor edi.

1939-yil 23-avgustda I.V.Stalinning taklifi bilan Moskvada SSSR va Germaniya o‘rtasida 10 yil muddatga hujum qilmaslik to‘g‘risida bitim imzolandi. Bu bitim tarixda *Molotov-Ribbentrop pakti* nomi bilan mashhur. Bitimning maxfiy qismida ikkala davlatning bo‘lajak chegaralari va ta’sir doirasi belgilab olindi. Polsha, Boltiqbo‘yi va Finlyandiyada Sovet Ittifoqining ta’sir doirasi kuchaytirildi.

1939-yil 1-sentyabrda **Adolf Gitler** boshchiligidagi Germaniya davlati **Polshaga** hujum qildi. Bu hujum bilan **Ikkinchi jahon urushi** boshlandi. 3-sentyabr kuni Fransiya va Angliya davlatlari Germaniyaga qarshi urush e’lon qildi. 17-sentyabrda SSSR va Germaniya o‘rtasidagi hujum qilmaslik to‘g‘risidagi bitimning maxfiy moddalariga muvofiq SSSR qo‘shinlari Polsha hududiga bostirib kirdi. Polshani bo‘lib olish jarayoni boshlandi. 19-sentyabr kuni qizil armiya qo‘shinlari **Vilnyus**ni bosib oldi. 22-sentyabrda Brest-Litovskda Polshani tor-mor keltirish operatsiyasining tugatilishi sharafiga sovet va nemis qo‘shinlarining qo‘shma paradi o‘tkazildi. 28-sentyabrda SSSR va Germaniya o‘rtasida **do‘stlik va chegaralar to‘g‘risida** shartnoma imzolandi. So‘ngra qizil armiya qismlari G‘arbiy Ukraina va G‘arbiy Belorusiya hududini bosib oldi va ular rasmiy ravishda SSSRga qo‘shib olindi.

1940-yil iyulda qizil armiya Latviya, Litva, Estoniya hududlarini bosib oldi hamda Latviya, Litva va Estoniya respublikalari majburiy ravishda Sovet Ittifoqi tarkibiga kiritildi. Bu paytda Moldaviya ASSRga tutash Bessarabiya

ham sovet qo‘shinlari tomonidan egallandi hamda avgustda SSSR tarkibida **Moldoviya SSR** (mamlakat tarkibidagi 15-ittifoqdosh respublika) tuzildi.

Sovet-fin urushida o‘zbekistonliklarning qatnashuvi. 1939-yil 30-noyabr – 1940-il 12-martda **sovet-fin urushi** bo‘lib o‘tdi. Urush SSSRning qo‘shni Finlyandiyaga hujumi bilan boshlandi. Bu voqeadan keyin **1939-yil 14-dekabrda** Millatlar Ligasi SSSRni agressiyachi mamlakat deb e’lon qilib, uni Liga a’zoligidan chiqardi. Urush natijasida SSSR Viborg shahri va Ladoga ko‘li atrofidagi hududlarni qo‘lga kiritdi.

Toshkent piyodalar bilim yurti bitiruvchilari bo‘lgan diviziya komandiri **A.Tolstov**, diviziya shtabi boshlig‘i **V.Russkix**, o‘zbekistonlik jangchilar **A.Magalov, A.Tupikov, F. Uteshev** va boshqalar bu janglarda qatnashdilar.

Mulohaza!
O‘ylab ko‘rib, xulosa chiqaring!
Bu voqealar o‘z davrida sovet tarixshunosligida butunlay boshqacha talqin qilingan. Sovet davlatining bosqinchilik siyosati ataylab yashirilgan. Keyinchalik, Germaniya tomonidan SSSRga to‘satdan hujum qilingach, SSSR endi agressor davlatdan fashizmga qarshi kurashayotgan mamlakatlarning biriga, antifashistik koalitsiyasining tashkilotchisi va rahbari bo‘lgan davlatga aylandi.

Fashistik Germaniyaning SSSRga hujumi hamda O‘zbekistonning urush girdobiga tortilishi. 1941-yil 22-iyun kuni tong saharda gitlerchilar Germaniyasi o‘zaro hujum qilmaslik haqidagi shartnoma bo‘lishiga qaramay, to‘satdan SSSRga bostirib kirdi. Sovet Ittifoqi xalqlari uchun og‘ir sinovlardan iborat urush boshlandi. O‘sha kuni mamlakatda harbiy holat joriy etilganligi haqida farmon e’lon qilindi.

Urush butun mamlakat xo‘jaligi, uning hayotini tubdan o‘zgartirib yubordi. 1941-yil 30-iyunda SSSR XKS raisi va VKP(b) MK Bosh sekretari **I.V.Stalin** raisligida **Davlat Mudofaa Qo‘mitasi** (DMQ)ning tuzilishi bilan mamlakatdagi butun siyosiy, harbiy va xo‘jalik hokimiyati uning qo‘liga o‘tdi. Bundan tashqari I.V.Stalin 19-iyulda SSSR Mudofaa xalq komissari, 8-avgustda SSSR Qurolli kuchlari Oliy Bosh qo‘mondoni lavozimini egalladi. Urushning dastlabki kunlarida qabul qilingan maxsus qarorlar va ko‘rsatmalarda mamlakatning katta xavf ostida qolgani, uni himoya qilish uchun zudlik bilan barcha iqtisodiy-

ma’naviy kuchlarni mudofaa manfaatlariga bo‘ysundirish, xalq xo‘jaligini to‘liq harbiy izga solish lozimligi qayd etildi. Uzoq davom etgan urush qiyinchiliklari O‘zbekiston mehnatkashlarini ham og‘ir ahvolga soldi.

Ikkinchi jahon urushi davrida respublikaga rahbarlik qilgan O‘zbekiston Kompartiyasi Markaziy Komitetining birinchi sekretari **Usmon Yusupov** o‘zbekistonliklarni fashizmga qarshi kurashga safarbar qilishga bosh-qosh bo‘ldi.

Usmon Yusupov

Yodda tuting!

* 1939-yil 30-noyabr – 1940-yil 12-martda sovet-fin urushi bo‘lib o‘tdi. Unda o‘zbekistonliklar ham qatnashdilar.
* 1941-yil 22-iyunda gitlerchilar Germaniyasi to‘satdan SSSRga bostirib kirdi.
* O‘zbekistonda U.Yusupov o‘zbekistonliklarni fashizmga qarshi kurashga safarbar qilishga bosh-qosh bo‘ldi.

O‘zbekiston moddiy va ma’naviy kuchlarining urushga safarbar etilishi. 23-24-iyun kunlari Samarqand, Buxoro, Andijon, Namangan, Farg‘ona, Nukus va respublikaning boshqa shaharlarida ko‘p ming kishilik mitinglar bo‘lib o‘tdi. Har kuni frontga jo‘nash istagi bilan harbiy komissarlikka kelib turgan arizalar oqimi o‘zbekistonliklarning milliy vatanparvarlik ruhi yuksakligining yaqqol namunasi bo‘ldi. Mazkur arizalarni turli kasbdagi va har xil millatga mansub kishilar, erkaklar va ayollar, yoshlar va keksalar, partiyali va partiyasizlar berar edilar. Arxiv hujjatlarining dalolat berishicha, urushning dastlabki kunlarida respublikaning shahar va tuman harbiy komissarliklariga ko‘ngillilardan **14 ming**dan ortiq ariza tushgan.

O‘zbekiston aholisi an’anaviy vatanparvarligining ajoyib namunalaridan biri frontga umumxalq yordami ko‘rsatish edi. O‘zbekistonliklar urushning dastlabki kunlaridanoq mudofaa jamg‘armasini tashkil etish harakatida faol ishtirok etdilar. Mudofaa jamg‘armasiga ishchilar, kolxozchilar, ziyolilar bir kunlik ish haqlari, kommunistik shanbaliklarda ishlab topilgan pullar, fuqarolarning shaxsiy jamg‘armalari, qimmatbaho boyliklari, davlat zayomlari, buyumlar va oziq-ovqat mahsulotlari topshirilardi. Umuman, urushning dast-

labki kunlarida respublika aholisidan 30 mln rubllik miqdorda pul, obligatsiya va qimmatbaho boyliklar tushdi. O‘zbekiston aholisi urush yillarida mudofaa jamg‘armasiga jami **649,9 mln rubl** pul, **22 kg** oltin va kumush topshirdi.

Mulohaza!
Barcha soha vakillari mudofaa fondi uchun imkoniyat doirasida o‘z mablag‘larini topshirganlar. Masalan, mashhur o‘zbek raqqosasi *Tamaraxonim* mudofaa fondiga 50 ming so‘m topshirdi.

Hamma narsa front uchun, hamma narsa g‘alaba uchun! O‘zbekiston iqtisodiyoti harbiy vaziyatdan kelib chiqib zudlik bilan front manfaatlariga

O‘zingizni sinang!

Adolf Gitler – bu ...	U.Y.Yusupov – bu ...
Sovet-fin urushi – bu ...	I.V.Stalin – bu ...
Moldoviya SSR – bu ...	Molotov-Ribbentrop pakti – bu ...

bo‘ysundirildi. Front orqasi tumanlari qatorida O‘zbekistonga ham alohida ahamiyat berildi. Urushning dastlabki kunlarida nemis qo‘shinlari shiddat bilan mamlakat ichkarisiga harakat qilmoqda edi. Front yaqinidagi shahar va qishloqlardan aholi, sanoat korxonalari, muassasalar va boshqa moddiy boyliklarni Sharqqa ko‘chirish boshlandi. Chunonchi, O‘rta Osiyo va Qozog‘iston respublikalariga evakuatsiya qilingan 308 korxonaning 100 dan ortig‘i O‘zbekistonga joylashtirildi. Keltirilgan korxonalarni nihoyatda qisqa muddatlarda ishga tushirishga erishildi. 1941-yil oxirigacha shunday korxonalardan 50 tasi ishga tushirildi. Masalan, Moskva viloyati Ximki shahridan ko‘chirib keltirilgan zavod asosida 1941-yil oktyabrda **Toshkent aviatsiya zavodi** barpo etildi. Bu zavod front uchun qiruvchi samolyotlar ishlab chiqargan.

Xalq xo‘jaligini qayta qurishga doir tashkiliy ishni respublika rahbarlari boshqardilar. Urush davrining juda mushkul, haddan tashqari keskin sharoitlarida ular javobgarlikdan qo‘rqmay, eng murakkab vazifalarni tezkorlik bilan va mustaqil ravishda hal qilib bordilar. O‘zbekiston rahbariyati Markazning zug‘umini yengib, xalq komissarliklari va korxona direktorlarining huquqlarini kengaytirdilar, boshqaruv apparatini qisqartirdilar.

Atamalar izohi!

Agressiya – bosqinchilikdan iborat bo‘lgan, tajovuzkorlikka asoslangan harakat.

Evakuatsiya – (*lot.* – bo‘shatmoq, xoli qilmoq) odamlar, tashkilot, korxonalarni, badiiy va boshqa qadriyatlarni urush, tabiiy ofat kabilar xavfidan saqlash maqsadida bir joydan boshqa joyga ko‘chirish.

Savol va topshiriqlar:

1. Ikkinchi jahon urushining boshlanishiga turtki bo‘lgan omillar nimalar edi?
2. Sovet-fin urushining xarakteri nimada? Bu urush SSSR uchun qanday ahamiyatga ega edi?
3. O‘zbek xalqining mudofaa jamg‘armasiga qo‘shgan hissasini qanday izohlaysiz?
4. Urushda dunyo aholisining qancha qismi ishtirok etdi. O‘zbekistonda urushda ishtirok etmagan aholining faoliyati nimalardan iborat bo‘ldi?
5. Urushning boshlanishi bilan mamlakat ichkarisidagi holatda qanday o‘zgarishlar sodir bo‘ldi?
6. Uyga vazifa. Quyidagi jadvalni to‘ldiring:

Urushning sabablari	O‘zbekistonning urushga tortilishi	Aholining ko‘chirilishi	Mudofaa fondi

§ 17. O‘zbekiston sanoati va qishloq xo‘jaligi front xizmatida

Urush yillarida O‘zbekiston sanoati. 1941-yil sentyabr – dekabr oylarida respublika hukumati xalq xo‘jaligini harbiy izga solish, qaysi korxona qachon ishga tushirilishi to‘g‘risida, ichki resurslarni to‘la safarbar etish to‘g‘risida aniq vazifalarni belgilab berdi. Kadrlar, sanoat xomashyosi, yoqilg‘i, stanoklar, uskunalar keskin yetishmasligiga qaramay, 1941-yil dekabriga kelib Toshkentdagi 63 ta, respublika hududidagi **230 ta** sanoat korxonalari mudofaa mahsulotarini ishlab chiqara boshladi. Ko‘chirib kelingan zavodlar ham o‘z quvvatini oshirib bordi.

1941-yil 14-dekabrdan harbiy korxonalar xodimlari urushga safarbar qilinganlar qatoriga qo‘shildi va shu korxonalarga biriktirildi. Mehnat intizomini buzganlar qattiq jazolanadigan bo‘ldi. O‘zboshimchalik bilan korxonadan ketib qolganlarga 5 yildan 8 yilgacha qamoq jazosi belgilandi.

O‘zbekistonda 1942-yili yangi sanoat mahsulotini ishlab chiqarish 2 baravar ko‘paydi. 1943-yilda esa sanoatning respublika xalq xo‘jaligidagi salmog‘i 75 foizgacha ortdi. Harbiy ishlab chiqarish quvvatlarini oshirib borish zaruriyati sanoat qurilishini tobora ko‘paytirishni talab qilar edi.

Urush yillarida O‘zbekistonda **7 ta** yirik gidroelektr stansiyasi, jumladan Oqqovoq, Qibray, Salor va Farhod GESlari qurildi, yangi ko‘mir va neft konlari ochildi, eskilaridan ko‘proq foydalaniladigan bo‘lindi. **1944-yil martda** Bekobodda O‘rta Osiyoda dastlabki zamonaviy metallurgiya kombinati – O‘zbekiston metallurgiya zavodining birinchi navbati ishga tushirildi.

Farhod GES

O‘zbekistonning qurol-yarog‘ aslahaxonasiga aylantirilishi. Urush davrida harakatdagi armiya zarur narsalarning hammasini: texnika, qurol-yarog‘, o‘q-dori, oziq-ovqatlarni uzluksiz olib turdi. O‘zbekiston Ittifoqning asosiy jangovar aslahaxonalaridan biri sifatida 2000 dan ortiq samolyot, 22 mln dona minamyot, 500 000 dona snaryad hamda millionlab dona gimnastyorka, sanitar poyezdlar, paxtali ust-bosh, etik va askarlar uchun boshqa kiyimlar va mahsulotlarni frontga yetkazib berdi. Og‘ir mehnat yuki asosan ayollar, qariyalar va o‘smirlar yelkasiga tushdi. Ammo bu hech kimni to‘xtatmadi. Frontni o‘z vaqtida ta’minlash muhim bo‘lib qolaverdi.

O‘zbekistonliklar front orqasining nihoyatda qiyin sharoitlarida Sovet Ittifoqi xalqlari bilan birga dushman ustidan g‘alabani fidokorona mehnatlari bilan ta’minlab bordilar va tarixda misli ko‘rilmagan xalq jasoratini namoyon qildilar.

Qishloq xo‘jaligidagi ahvol. Barcha qiyinchiliklarga qaramay o‘zbek dehqonlari frontni zarur mahsulotlar bilan ta’minlash uchun fidokorona mehnat

qildilar. 1941-yili davlatga **1,6 mln tonna**dan ziyod paxta topshirildi. Sabzavot va poliz ekinlari, meva, pilla, jun, go‘sht topshirish majburiyatlari oshig‘i bilan bajarildi. Don va texnik ekinlarni ko‘paytirish harakati natijasida 1942-yil bahorida qo‘shimcha 220 500 gektar yer o‘zlashtirildi. Urush yillarida paxta yetishtirishni oshirish eng muhim vazifa qilib qo‘yilgan.

Kolxozchi dehqonlar va butun O‘zbekiston mehnatkashlarining kuchlari bilan Yuqori Chirchiq, Shimoliy Farg‘ona, So‘x-Shohimardon, Uchqo‘rg‘on kanallari, Kosonsoy va Rudasoy suv omborlari qurildi. Kattaqo‘rg‘on suv ombori suvga to‘ldirila boshlandi. Samarqand, Farg‘ona, Toshkent viloyatlarida qand lavlagi uchun unumli yerlar ajratilib, 1943 yili 1,5 mln sentnerdan ortiq lavlagi davlatga topshirildi. Qand lavlagini qayta ishlovchi Zirabuloq, Krasnogvardeysk, Qo‘qon va Yangiyo‘l qand zavodlari qurildi. Urush yillarida O‘zbekiston butun mamlakatda ishlab chiqariladigan qandning **chorak qismi**ni berar edi.

Shunday qilib, urush yillarida O‘zbekiston qishloq xo‘jalik ahli eng murakkab va og‘ir sharoitlarda mehnat qilib, 4 mln tonnadan ziyod paxta xomashyosi, 82 mln pud don va boshqa mahsulotlarni davlatga yetkazib berdi. Bu fashizm ustidan qozonilgan g‘alabaga qo‘shilgan munosib hissa edi.

G‘arbiy frontga oziq-ovqat va kiyim-kechak olib borgan delegatsiya (o‘ngdan ikkinchida delegatsiya rahbari Hasan Islomov).

Aholi turmushi va qiyinchiliklar. Urush O‘zbekistondagi har bir oilani moddiy jihatdan ham qiyin ahvolga solib qo‘ydi. Shaharlarda oziq-ovqatga kartochka tizimi tashkil etilib, ishchi va xizmatchilarga kuniga 400-500 grammdan, oila a’zolariga 300-400 grammdan non berildi. Rahbar xodimlar esa maxsus oziq-ovqat (payok) bilan ta’minlab turildi. Qiyinchiliklar jamiyatning ijtimoiy ruhiy holatida keskinlikni vujudga keltirdi, biroq fashizm ustidan qozoniladigan g‘alabaga ishonch aslo susaymadi.

Xususan, urush yillarida o‘zbek qishloqlarida ahvol og‘ir bo‘lgan. Kolxozlarda kattalar va 12 yoshdan oshgan bolalar uchun majburiy ish kuni

normasi 1,5 marta oshirilgan. Belgilangan mehnat normasini bajara olmagan kolxozchilar shafqatsiz jazolangan. Qishloqlarda turli kasalliklar va ocharchilik natijasida o‘n minglab kishilar hayot bilan vidolashgan. Urush yillarida ocharchilik yirik sanoat markazlariga ham tarqalgan.

O‘zbek xalqining bag‘rikengligi va baynalmilal yordami. Urush yillarida aholi tarkibida harbiy xizmatchilar oilalari, evakuatsiya qilinganlar, urush nogironlari, yetim bolalar deb nomlangan yangi ijtimoiy guruhlar paydo bo‘ldi. O‘zbekistonga **1 mln** nafardan ortiq kishi, jumladan, **200 000** bola evakuatsiya qilindi. Turli millatga mansub yetim bolalarni o‘zbek xalqi o‘z farzandiday ardoqlab, ularni voyaga yetkazdi. Masalan, toshkentlik oddiy temirchi **Shoahmad Shomahmudovlar** oilasi 15 bolani, kattaqo‘rg‘onlik urush nogironi **Hamid Samadov** 13 bolani, samarqandlik kolxozchi ayol **Fotima Qosimova** 10 bolani olib tarbiyaladi. Respublikaga urush davrida 30 dan ortiq harbiy gospital joylashtirildi. Jarohatlanganlarning talaygina qismi jangovar safga qaytarildi. Urush nogironlarining ko‘pchiligi ishga joylashtirildi.

Sh. Shomahmudovlar oilasi

Yodda tuting!

Turli millatlarga mansub bo‘lgan 15 bolani farzandlikka olgan temirchi usta Shoahmad Shomahmudov va uning xotini Bahri Akramovalar oilasi yuksak insoniylik fazilatlarini ko‘rsatib ko‘pchilikka ibrat bo‘ldi. Urushdan nogiron bo‘lib qaytib kelgan Hamid Samatovlar oilasi 13 bolani, kolxozchi ayol Fotima Qosimovalar oilasi 10 bolani o‘z quchog‘iga olib, mehr qo‘ri bilan ularning qalbini isitdi, dilini yoritdi.

Urush yillarida milliy siyosatda kechirib bo‘lmas zo‘ravonlikka yo‘l qo‘yildi. Totalitar tuzum rahbarlarining farmoyishi bilan Kavkaz xalqlari (chechenlar, ingushlar, qorachoylar, mesxeti turklari, bolqorlar va b.), qrim tatarlari va Volgabo‘yi nemislari 1943–1944-yillarda zudlik bilan mamlakatning sharqiy hududlariga ko‘chirilib yuborildi. Qrimdan **151 604** nafar qrim tatarlari, Gruziyadan **110 000 nafar** mesxeti turklari, Shimoliy Kavkazdan **175 000**

nafar chechenlar, **20 000** nafardan ortiq ingushlar, **4500** nafar bolqor va greklar O‘zSSRga ko‘chirildi. Mahalliy aholi jabrdiydalarga xayrixohlik bildirdi va samimiy yordam berdi.

Xullas, urush yillarida o‘zbek xalqi o‘zining bag‘rikengligi, mehmonnavozligi, sabr-toqati va bardoshini yana bir marta namoyish etib, dunyo xalqlarini hayratga soldi.

Atamalar izohi:
Gimnastyorka – Tik yoki qaytarma yoqali, ustidan kamar bog‘lanadigan ust ko‘ylak (rasmiy harbiy kiyim).
Minomyot – *(rus.* – irg‘itmoq, otmoq) mina otadigan qurol.
Sanitar poyezd – tibbiy xizmat ko‘rsatish xodimlari va uskunaliri bilan ta’minlangan poyezd.

Savol va topshiriqlar:
1. Urush yillarida mehnat intizomini buzganlarga rasmiy munosabat qanday bo‘ldi?
2. Urush yillarida o‘zbek xalqining ko‘chirib keltirilgan xalqlarga ko‘rsatgan mehribonchiliklari nimalarda namoyon bo‘ldi?
3. 1943-1944-yillarda O‘zbekistonga ko‘chirib keltirilgan aholi vakillari kimlar edi? Ular nega ko‘chirilgan edi?
4. Urush yillarida O‘zbekistonda qishloh xo‘jaligida qanday o‘zgarishlar sodir bo‘ldi?
5. Urush yillarida mehnatga jalb etilgan bolalar faoliyatini qanday izohlaysiz?
6. Uyga vazifa. Quyidagi jadvalni to‘ldiring:

Mudofaa fondi	Sanoat	Qishloq xo‘jaligi	Ko‘chirib keltirish

§ 18. O‘zbekistonliklarning frontdagi jasorati va qahramonliklari

O‘zbek diviziyalarining tashkil qilinishi. Urushning birinchi kunlaridanoq O‘zbekistonda xalq lashkarlarining otryadlari tuzila boshladi. Keyin bu

otryadlar umumiy harbiy ta’lim bo‘linmalariga qo‘shildi. O‘zbekistonda front uchun milliy harbiy qismlar va jangovar rezervlarni tayyorlash ishi boshlanib ketdi.

1941-yil yozida Samarqandda 19-O‘zbek tog‘-otliq diviziyasi qayta tuzilib, uning asosida 221-motorlashtirilgan diviziya tashkil qilindi. Diviziyada bu paytda katta tajribaga ega o‘zbek ofitserlaridan polkovnik **Ismoil Bekjonov**, mayor **Sobir Rahimov** va boshqalar bor edi. Diviziya jangchilari 17-mexanizatsiyalashgan korpus saflarida Yelna yaqinida dushmanga qarshi janglarda ilk marta qatnashdilar.

1941-yil 13-noyabrda Davlat Mudofaa Komitetining “Milliy harbiy qo‘shilmalar tashkil etish to‘g‘risida”gi qarori chiqib, unda O‘zbekistonda 5 ta kavaleriya diviziyasi va 9 ta alohida o‘qchilar brigadasi tashkil qilish zarurligi, diviziyalar tarkibi mahalliy xalqlarga mansub 40 yoshdan katta bo‘lmagan sog‘lom va baquvvat kishilar bilan to‘ldirilishi, imkoniyat doirasida rahbariyat tarkibi ham mahalliy millat vakillaridan bo‘lishi ta’kidlandi.

Urushning dastlabki bosqichlarida, xususan 1941–1942-yillarda milliy harbiy qismlarda, jumladan, o‘zbek diviziyalari va brigadalarida qurol-yarog‘ va o‘q-dori miqdori mutlaqo yetishmagan. O‘zbek jangchilarining hammasida ham urushning dastlabki oylarida hatto oddiy miltiq (vintovka) ham bo‘lmagan. Bu holat bolsheviklar va sovet rejimining hatto urush davrida ham mahalliy xalqlarga, xususan, turkiy xalqlar va musulmonlarga nisbatan bo‘lgan ishonchsizligi hamda shovinistik siyosatining yana bir dahshatli ko‘rinishidir.

Urushning dastlabki kunlaridagi janglar.

O‘zbekistonlik jangchilar Brest qal’asi, Kiyev, Smolensk, Odessa, Sevastopol, Leningrad, Moskva va boshqa ko‘pgina shaharlar mudofaasida mardlik va matonat namunalarini ko‘rsatdilar. Moskvaning qahramon himoyachilari saflarida O‘zbekistonda tuzilgan harbiy qismlar ham bor edi.

Moskvani himoya qilishda o‘zbek xalqining shonli qizlari ham mardona jang qildilar. Ular safida 28 nafar fashistni otib o‘ldirgan snayperchi **Zebo G‘aniyeva** ham bo‘lib, u mardligi va jasorati uchun Qizil Bayroq ordeni bilan mukofotlandi. “Moskva mudofaasi uchun” maxsus medali bilan

Zebo G‘aniyeva

mukofotlanganlar orasida O‘zbekiston jangchilaridan 1 753 kishi bo‘lgan.

1942-yil 27-martda SSSR Oliy Soveti Prezidiumining farmoni bilan 26 nafar ofitser va oddiy askarlarga Sovet Ittifoqi Qahramoni yuksak unvoni berildi. Ular safida birinchi o‘zbek qahramoni andijonlik **Qo‘chqor Turdiyev** ham bor edi.

Tub burilish va undan keyingi janglar. Stalingrad jangi Ikkinchi jahon urushida tub burilishni boshlab berdi. Kavkaz uchun bo‘lgan janglarda Toshkentda tuzilgan

Yodda tuting!

O‘zbekistonliklar Ikkinchi jahon urushi frontlarida olib borilgan ayovsiz janglarda faol qatnashib, qahramonlik va mardlik namunalarini ko‘rsatdilar. Eng so‘nggi tarixiy tadqiqotlarda keltirilishicha, urush yillarida **1,5 mln** nafar o‘zbekistonliklar fashizmga qarshi olovli janglarda qatnashgan edi. 1939-yili respublika aholisi 6,5 mln bo‘lgan. Demak, har to‘rt o‘zbekistonlikning bevosita bittasi harakatdagi armiya safida xizmat qilgan. Ulardan **500 000** kishi jang maydonlarida halok bo‘lgan yoki bedarak yo‘qolgan.

Sobir Rahimov qo‘mondonligidagi diviziya 3 oy davom etgan janglarda dushmanning 8 000 nafar askar va ofitserini qirib tashladi. Gvardiyachi general-mayor S.Rahimov 1945-yil 26-mart kuni Polshadagi Gdansk (Dansig) shahrini shturm qilish vaqtida halok bo‘lgan. O‘zbek xalqining shonli farzandiga 1965-yil 9-mayda Sovet Ittifoqi Qahramoni unvoni berildi.

O‘zbekistonlik jangchilar 1943-yil yozida bo‘lgan Kursk va Oryol rayonidagi janglarda, Dnepr daryosini kechib o‘tishda oldingi saflarda bo‘lishdi. Dnepr uchun olib borilgan janglarda qahramonlik ko‘rsatgani uchun 26 nafar o‘zbek yigitiga Sovet Ittifoqi Qahramoni unvoni berildi. Ular safida buxorolik **Sharif Ergashev** va **Xalloq Aminov** bor edi. Belorusiyani ozod qilish uchun bo‘lgan janglarning birida 1943-yil noyabrda Gomel shahri atrofida iste’dodli o‘zbek shoiri **Sulton Jo‘ra** 33 yoshida mardlarcha halok bo‘ldi.

O‘zbekistonlik jangchilar 1944-1945-yillarda Belorusiya, Ukraina, Moldaviya, Boltiqbo‘yi respublikalari va Rossiya Federatsiyasining g‘ar-

Sobir Rahimov

biy viloyatlarini ozod qilishda ishtirok etdilar. O‘zbekistonliklar yevropadagi Qarshilik ko‘rsatish harakati saflarida, Polsha, Bolgariya, Vengriya, Ruminiya, Chexoslovakiya, Italiya, Gretsiya, Avstriya, Yugoslaviya, Fransiya va boshqa davlatlarni fashizmdan ozod etishda faol qatnashdilar, partizan qo‘shilmalarida jang qildilar. 1945-yil 9-mayda gitlerchilar Germaniyasi butunlay taslim bo‘ldi. Berlinni zabt etgan jangchilar orasida Sovet Ittifoqi Qahramoni unvoniga sazovor bo‘lgan toshkentlik **Botir Boboyev** va **Solih Umarov**, marg‘ilonlik **Tojiali Boboyev** ham bo‘lgan. O‘zbekistonlik jangchilarning 1 706 nafari “Berlinni ishg‘ol etganligi uchun” jangovar medali bilan taqdirlandi.

Yaponiya militaristlariga qarshi kurashda o‘zbekistonliklarning hissasi. Yaponiyaga qarshi urush 1945-yil avgustda sovet qo‘shinlarining hujumi bilan boshlandi. O‘zbekistonlik jangchilar Kvantun armiyasini tor-mor keltirishga katta hissa qo‘shdilar. Ular orasida leytenantlar N.Latipov, A.Karimov, U.Doniyorov, yefreytor U.Asanov va boshqa jasur o‘zbek o‘g‘lonlari bor edi.

Manjuriyadagi yapon qo‘shinlari sovet armiyasi tomonidan tor-mor qilingach, Yaponiya **1945-yil 2-sentyabr**da so‘zsiz taslim bo‘lganligi haqidagi hujjatga qo‘l qo‘ydi. Shu tariqa Ikkinchi jahon urushiga yakun yasaldi.

O‘zbekiston o‘g‘lonlari va qizlarining jangovar frontlarda ko‘rsatgan mislsiz mardlik va jasorati SSSR va yevropadagi ko‘plab mamlakatlar hukumatlari tomonidan yuksak taqdirlandi. O‘zbekistonlik jangchilardan 120 000 nafari turli sovet orden va medallari bilan mukofotlandi. O‘zbekistonlik 280 nafar jangchi Sovet Ittifoqi Qahramoni unvoniga sazovor bo‘ldi, ulardan 75 nafari o‘zbek edi. 52 nafar o‘zbekistonlik jangchilar uchala darajadagi “Shuhrat” ordeni bilan taqdirlandilar.

O‘zingizni sinang!

Sharif Ergashev – bu ...
Sobir Rahimov – bu ...
Zebo G‘aniyeva – bu ...
Xalloq Aminov – bu ...

Harbiy asirlarning ahvoli

Harbiy asirlar va ularning qismati. Ikkinchi jahon urushida fashistik Germaniya va militaristik Yaponiya ustidan erishilgan buyuk g‘alaba taraqqiyparvar insoniyatga juda qimmatga tushdi. Rasmiy ma’lumotlarga qaraganda, Ikkinchi jahon urushida 50 mln nafardan ziyod kishi halok bo‘ldi. Bu urushda eng katta talafotga uchragan SSSR bo‘lib, u 27 mln kishidan ajraldi. Vayrongarchilikdan ko‘rilgan zarar va urush olib borish uchun sarflangan mablag‘lar miqdori 4 trillion dollarni tashkil qildi.

Ayrim ma’lumotlarga ko‘ra, urush yillarida Germaniyaga asirga tushganlarning umumiy soni 6,2 mln kishini tashkil qilgan. Sovet-german urushida 5,7 mln kishidan ortiq sovet askarlari Germaniya konslagerlarida tutqunlikda bo‘lishgan. Asir tushishga majbur bo‘lgan sovet jangchilari orasida ko‘plab turkistonlik asirlar ham bo‘lgan. Ana shunday asirlardan biri va sobiq legioner, keyinchalik Germaniyada yashagan namanganlik tarixchi olim **Boymirza Hayit** fikrlariga qaraganda, 1941-yil yozidan to 1942-yil bahorigacha 1,7 mln turkistonlik jangchilar nemislarga asir tushgan hamda ularning ko‘pchiligi harbiy asirlar konslagerlarida bo‘lishgan. 1942-yil yozida ulardan faqat 400 000 kishi tirik qolgan, xolos. Fashist konslagerlarida harbiy asirlar juda og‘ir ahvolda yashagan, ocharchilik va turli kasalliklardan ularning ko‘pchiligi halok bo‘lgan.

Turkistonlik muhojirlardan **Mustafo Cho‘qay** va toshkentlik o‘zbek **Vali Qayumxon** tashabbusi bilan 1942-yil martda **Turkiston legioniga** asos solingan. Legionni siyosiy va mafkuraviy jihatdan boshqarish Milliy Turkiston Birligi Qo‘mitasiga yuklatilgan. Vali Qayumxon qo‘mita prezidenti edi.

Jang harakatlari davrida harbiy asirlikda bo‘lganlar, xususan, Turkiston legioni qatnashchilarining taqdiri ham nihoyatda og‘ir kechdi. Urush tugagach, ular hamma joyda ta’qib etildi, SSSRga qaytarilgan harbiy asirlarning ko‘pchiligi maxsus lagerlarga joylashtirilib, turli qiynoqlarga duchor qilindi.

Bu qiynoqlardan omon qolgan oz sonli kishilargina, keyinchalik, ozodlikka chiqarildi. Ulardan shofirkonlik **Abdulla Rasulov** singari sanoqli yurtdoshlarimiz nemis va sovet konslagerlaridan omon chiqib, O‘zbekistonga qaytdilar.

“Motamsaro ona” haykali

G‘alaba bayramidan Xotira va Qadrlash kunigacha. O‘zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishgach, **1995-yili** 33 jildli “Xotira” kitobi (keyinchalik unga qo‘shimcha tarzda yana 2 jild chiqqan) va O‘zbekiston xalqining urush yillarida front ortidagi jasoratlari bayon qilingan umumlashma maxsus jild o‘zbekcha va ruscha nashr etildi.

Toshkentda 1999-yil may oyida **Xotira va Qadrlash maydoni** barpo etilib, unda **“Motamsaro ona” haykali** hamda xiyobonning shimoliy va janubiy tomonida qad ko‘targan ayvonlar tokchalarida Ikkinchi jahon urushida halok bo‘lgan o‘zbekistonlik barcha jangchilarning ism-sharifi bitilgan metall tokchalar o‘rnatildi.

G‘alaba bayrami nishonlanadigan 9-may sanasi **Xotira va Qadrlash kuni** deb e’lon qilinib, Toshkentdan tashqari, Qoraqalpog‘iston Respublikasi, barcha viloyatlar markazlari va tumanlarda Xotira maydonlari barpo etilib, bu maydonlarda ham “Motamsaro ona” haykali o‘rnatildi.

Mulohaza!

“Buyuk g‘alabaning 72 yilligi munosabati bilan poytaxtimizda, barcha shahar va qishloqlarimizda ko‘plab tadbirlar, urush qatnashchilari bilan uchrashuvlar, xotira marosimlari o‘tkazilmoqda ...

Biz “O‘zbek xalqiga tinchlik va omonlik kerak” degan da’vatning mohiyatini chuqur anglagan holda, tinchlik uchun har birimiz mas’ul ekanligimizni unutmasdan, doimo hushyor va ogoh bo‘lib yashashimiz kerak”.

*O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti **Shavkat Mirziyoyev**ning 2017-yil 9-mayda so‘zlagan nutqidan.*

Atamalar izohi:
Yefreytor – oddiy askarga beriladigan boshlang‘ich harbiy unvon va shu unvonga ega bo‘lgan shaxs.
Kavaleriya – otliq qo‘shin.

Savol va topshiriqlar:

1. Urushning dastlabki kunlarida fashist bosqinchilariga qarshi janglarda o‘zbekistonlik jangchilar ko‘rsatgan jasorat haqida so‘zlab bering.
2. O‘zbekistonlik jangchilar Moskva uchun janglarda qanday jasorat ko‘rsatganlar?
3. Urushda tub burilish yasashga o‘zbekistonlik jangchilar qanday hissa qo‘shdilar?
4. Sobir Rahimovning jasoratini bilasizmi?
5. “Turkiston legioni” faoliyatiga oid nimalarni bilib oldingiz?
6. “Xotira va Qadrlash kuni” ilgari qanday nomlanar edi? Bu kun haqida nimalarni bilasiz?
7. Quyidagi jadvalni to‘ldiring.

Janglar	Istirok etganlar	Ularning taqdiri
Stalingrad		
Berlin		
Yaponiya		
Dnepr		
Gdansk		

Mustaqil ish

O‘zingiz yashayotgan shahar, tumandagi urush qatnashchilari, ularning jasoratlari haqida referat yozing.

§ 19. O‘zbekiston fani va madaniyati – g‘alaba uchun xizmatda

O‘zbek adabiyoti va san’ati fashizmga qarshi kurashda. Urush yillarida O‘zbekiston shoirlari, yozuvchilari, rassomlari, musiqachilari yaratgan

asarlarda vatanparvarlik xislatlari asosiy o‘rinda turdi. Hamid Olimjon, G‘afur G‘ulom, Abdulla Qahhor, Oybek, Sadriddiy Ayniy, Maqsud Shayxzoda, Sulton Jo‘ra, Amin Umariy, Oydin va boshqa yozuvchilar hamda shoirlarning she’rlari va dostonlarida, publitsistik asarlarida fashizm kirdikorlari fosh etilib, xalqimizning jangovarlik ruhi qo‘llab-quvvatlandi, dushman ustidan g‘alaba qozonishga bo‘lgan ishonch mustahkamlandi.

San’at vakillari gospitallarda

Urush yillarida O‘zbekiston san’ati ustalari 30 ta konsert brigadalariga bo‘linib, frontdagi jangchilarga 35 000 ta va gospitallarda 26 000 ta konsert ko‘rsatdilar. Front brigadalari tarkibida Tamaraxonim, Halima Nosirova, Sora Eshonto‘rayeva, Mukarrama Turg‘unboyeva, Abror Hidoyatov, Olim Xo‘jayev, Gavhar Rahimova, Karim Zokirov, Muhiddin Qoriyoqubov singari taniqli san’atkorlar bo‘lgan.

T. Qori-Niyoziy

Teatrlarning repertuarlarida harbiy va tarixiy asarlar ustun bo‘lib qoldi. Teatrlar sahnasida Hamid Olimjonning “Muqanna”, Uyg‘un va Izzat Sultonning “Alisher Navoiy”, Hamid Olimjon, Uyg‘un va Sobir Abdullaning “O‘zbekiston qilichi”, Oybekning “Mahmud Torobiy”, Maqsud Shayxzodaning “Jaloliddin Manguberdi” kabi va boshqa dramatik asarlari namoyish etildi.

O‘zbekiston SSR Fanlar akademiyasining tashkil topishi va faoliyati. SSSR Fanlar akademiyasining O‘zbekiston filiali urushning birinchi kunlaridan boshlab juda muhim xalq xo‘jalik va mudofaa muammolarini hal qilishga faol kirishdi. Shu maqsadda institutlarning ilmiy-tadqiqot ishlari rejasiga muhim o‘zgarishlar kiritildi. SSSR Xalq Komissarlari Soveti raisi I.V.Stalinning 1943-yil sentyabrdagi qarori asosida SSSR FA O‘zbekiston SSR filiali (O‘zFAN) negizida 1943-yil 4-noyabrda, Ikkinchi jahon urushining eng qizg‘in pallasida, Toshkentda **O‘zbekiston SSR Fanlar akademiyasi** (O‘zSSR FA) tashkil topdi. Taniqli

o‘zbek matematik olimi Toshmuhammad Niyozovich Qori-Niyoziy (1897 – 1970) akademiyaning prezidenti qilib saylandi. Ilgari mavjud bo‘lgan Til, adabiyot va tarix instituti esa O‘zbek tili va adabiyoti hamda Tarix va arxeologiya institutlariga ajratilib, yangi tashkil etilgan O‘zSSR FA tarkibiga kiritildi.

O‘zbekiston olimlari Ikkinchi jahon urushi yillarida o‘zlarining samarali faoliyati bilan mamlakat ilmiy salohiyatini rivojlantirishga, fidokorona mehnati bilan mamlakatning iqtisodiy hamda harbiy qudratini oshirish va mustahkamlashga katta hissa qo‘shdilar. Bu ishda ularga urush yillarida O‘zbekistonga ko‘chirib keltirilgan RSFSR va boshqa ittifoqdosh respublikalarning olimlari ham ancha-muncha yordam ko‘rsatdilar. Faqat Toshkentning o‘ziga mamlakatning taniqli ilmiy xodimlaridan 375 nafar kishi kelgan bo‘lib, ular respublika imkoniyatlarini iloji boricha urush ehtiyojlariga ko‘proq jalb qilish yo‘llarini qidirib topishga, ilmiy muammolarni hal qilishga va mahalliy ilmiy kadrlar tayyorlashga yordam bergan edilar.

O‘zbekistonning Rossiya, Belorusiya va Ukraina intellektual elitasini saqlab qolishdagi roli. Bu davrda respublikamizga Moskva, Leningrad, Kiyev, Minsk, Voronej va boshqa shaharlardan 31 ta oliy o‘quv yurti va 7 ta harbiy akademiya evakuatsiya qilindi. Ko‘chirib keltirilgan oliy o‘quv yurtlari, ko‘pgina ilmiy-tadqiqot institutlarining respublikada bo‘lishi O‘zbekistondagi barcha oliy o‘quv yurtlarini butun o‘quv va ilmiy tadqiqotchilik faoliyatini Markaz darajasiga yana ham yaqinlashtirish imkonini berdi.

Mulohaza!
7-sinfda olgan ma’lumotlaringizni eslang! V.Grekov, S.Tolstov, A.Yakubovskiy singari olimlarning mamlakatimiz tarixidagi xizmatlari nimalardan iborat bo‘ldi? Ularning mashhur fikrlarini eslang!

Urush yillari O‘zbekiston, xususan, Toshkent shahri minglab fan, adabiyot va san’at namoyandalari uchun najot beshigi bo‘lib xizmat qildi. Bu davrda fashistlar bosib olgan hududlardan olimlardan tashqari 200 nafardan ortiq taniqli yozuvchi va shoirlar, tanqidchilar va adabiyotshunoslardan Anna Axmatova, Aleksey Tolstoy, Vladimir Yan, Aleksandr Deych, Nikita Pogodin, Yakub

Kolas, Yanka Kupala, Lidiya Bat, Viktor Jirmunskiy va boshqalar bor edi. Ular O‘zbekistonning adabiy hayotiga jalb etilib, ijod qilishlari uchun barcha sharoit yaratib berildi. O‘zbek shoir va yozuvchilari ular bilan hamkorlikda “Biz g‘alaba qozonamiz” nomli almanax va “O‘zbekiston shoirlari frontga” nomli antologiya yaratdilar.

Xullas, urush yillarida O‘zbekiston xalqi yuksak insonparvarlik namunalarini ko‘rsatib, vaqtincha bosib olingan hududlardan respublikaga ko‘chirib keltirilgan aholini, xususan, bolalar va intellektual elitani saqlab qolishda jonbozlik qildi.

Savol va topshiriqlar:

1. O‘zbekiston Fanlar akademiyasining tashkil etilishi haqida so‘zlab bering.
2. O‘zbekistonga G‘arbdan qanday ilmiy muassasalar ko‘chirib keltirildi?
3. Oliy ta’lim sohasida ahvol qanday edi?
4. Urush yillarida ijod etgan yozuvchi va shoirlardan kimlarni bilasiz? Ushbu yillarda qanday asarlar yaratildi?
5. Uyga vazifa. Quyidagi jadvalni to‘ldiring.

O‘zbek yozuvchilari	Ko‘chib kelgan yozuvchilar	O‘zbek olimlari	Ko‘chib kelgan olimlar

TO‘RTINCHI BOB. O‘ZBEKISTONNING IJTIMOIY-IQTISODIY AHVOLI VA RIVOJLANISH MUAMMOLARI (1945 – 1959-yillar)

§ 20. O‘zbekiston xalq xo‘jaligining urushdan keyingi ahvoli

Sanoatni qayta qurish. Ikkinchi jahon urushi tugagan bo‘lsa ham biroq urushning og‘ir oqibatlari respublika hayotining hamma sohalarida, shuningdek, sanoatda ham sezilib turardi. O‘zbekiston sanoatini tiklash, aholini oziq-ovqat va sanoat mollari bilan ta’minlash uchun yoqilg‘i, elektr energiyasi, shuningdek, malakali ishchi va muhandis-texnik xodimlarga tanqislik sezilardi. Bu murakkab vazifalarni hal etish uchun O‘zbekistonning geografik holati, milliy an’analari, xalq manfaatini hisobga olib turib, uning xalq xo‘jaligini rivojlantirishning aniq dasturlarini ishlab chiqish zarur edi. Biroq bunday bo‘lmadi. Markazning manfaatlaridan kelib chiqqan holda O‘zbekiston iqtisodiyotini tiklash va rivojlantirish rejalari tuzildi.

Markazning ulkan rejalarida O‘zbekistonga faqat xomashyo yetkazib beruvchi chekka bir o‘lka deb qaraldi. Xuddi shu narsa O‘zbekiston iqtisodiyotining aslida bir tomonlama rivojlanib borishiga olib keldi. Bunda xomashyoni qayta ishlash korxonalari juda oz bo‘lib, bu narsa ijtimoiy dasturlarni amalga oshirishga xalaqit berardi.

1945-yil oxiriga kelib O‘zbekistonning mashinasozlik sanoati qishloq xo‘jaligi va irrigatsiya ehtiyojlari uchun mashina va uskunalar ishlab chiqarishga o‘tkazildi. O‘zbekiston metallurgiya zavodida 1946-yili yangi prokat sexi ishga tushirildi. Shu yillarda **Polvontosh** va **Janubiy Olamushuk** neft konlari ochildi va o‘zlashtirildi. Farg‘onada neftni qayta ishlash zavodi foydalanishga topshirildi.

Yodda tuting!

O‘zbekistonga faqat xomashyo yetkazib beruvchi o‘lka sifatida qaralishi uning iqtisodiyotini bir tomonlama rivojlanishiga olib keldi. Xususan, respublika Ittifoqning asosiy paxta bazasi bo‘lib qolaverdi. Xalq xo‘jaligi (sanoat, qishloq xo‘jaligi va h.k.) boshqa sohalarining taraqqiyoti paxtachilik manfaatlariga

bo‘ysundirildi. Besh yillik rejalarini tuzishda sanoatni boshqarishning iqtisodiy usullari inkor etildi.

O‘zbekistonda paxta monokulturasi va uning oqibatlari. 1946-yil 5-fevralda SSSR hukumati “1946–1953-yillarda O‘zbekistonda paxtachilikni tiklash va yanada rivojlantirish rejasi va tadbirlari to‘g‘risida” qaror qabul qildi. Bu qaror asosan O‘zbekistonda paxta monokulturasini uzil-kesil joriy qilishga qaratilgan edi. Sovet hukumatining ko‘rsatmasi bilan oziq-ovqat ekinlarining sug‘oriladigan maydonlari **chigit** ekish uchun ajratildi. Shu tarzda paxta ekin maydonlari ko‘paytirildi. 1946-yili O‘zSSR uchun paxta ekin maydoni 779 000 gektar qilib belgilab berildi. O‘sha yili respublikada 218 000 gektar sug‘oriladigan maydon faqat paxta ekish uchun bo‘shatildi. Shuning uchun ham paxta yetishtirish yildan-yilga o‘sib bordi. Biroq paxtaning xarid narxi oshirilmadi. Oziq-ovqat mahsulotlari yetishtirish qisqarib, oziq-ovqat muammosi o‘tkirlashdi. Ekologiya buzilib, aholi salomatligi yomonlashdi.

1948-yili “Tashselmash” zavodi paxta terish mashinalarining dastlabki partiyasini ishlab chiqardi. Oradan bir yil o‘tgandan keyin “Tashavtomash” zavodi ishga tushirilib, traktorlar, paxta terishga moslashtirilgan mashina va traktor pritseplari (tirkagichlari) ni ishlab chiqarish yo‘lga qo‘yildi. Shu zavod bazasida 1969-yili **Toshkent traktor zavodi (TTZ)** barpo etildi. Biroq butun texnikaning mashina-traktor stansiyalari (MTS) qo‘lida to‘planishi salbiy oqibatlarga olib keldi.

Paxta punkti

Hunarmandchilikning ahvoli. 1947-yil dekabrda mamlakatda oziq-ovqat va sanoat tovarlariga kartochka tizimi bekor qilindi. Har yili keng iste’mol mollarining narxi arzonlashtirilib borildi. Biroq xalqning turmush darajasi bu paytda aytarli darajada yaxshilanmagan.

Biroq sovet hokimiyati tomonidan hunarmandlarning haq-huquqlari, erkin faoliyati cheklab qo‘yildi. Ular kooperativ artellarga birlashtirildi. Urushdan

Mulohaza!

1. Urushdan keyingi yillarda O‘zbekistonda qishloq xo‘jaligi va sanoat bir tomonlama rivojlandi. Bu jarayonning mamlakatimiz bugungi taraqqiyotidagi o‘ziga xos ijobiy va salbiy tomonlarini yoritishga harakat qiling.

2. “1945-yili O‘zbekistonda 850 000 tonna paxta yetishtirilgan bo‘lsa, 1950-yili uning miqdori 2 222 000 tonnaga yetdi”. O‘ylab ko‘ring, yillik rejaga qancha miqdorda paxta topshirish qo‘shib borilgan?

keyingi yillarda hunarmandchilik kooperatsiyasi tarkibida bir necha yuz artellar faoliyat ko‘rsatardi. Yakka tartibda hunarmandchilik bilan shug‘ullanish man etildi.

O‘zingizni sinang!

TTZ – bu …
1946-yil – bu …
Polvontosh va Janubiy Olamushuk – bu …
Paxta monokulturasi – bu …
MTS – bu …
1948-yil – bu …

Mirzacho‘lda

Mirzacho‘l va boshqa hududlarda qo‘riq va bo‘z yerlarning o‘zlashtirilishi. O‘zbekistonda paxtachilikni rivojlantirish uchun yangi yerlarni o‘zlashtirish, irrigatsiya qurilishini kengaytirish, sug‘orish sistemalarini takomillashtirish kerak edi. KPSS MK va SSSR Ministrlar Sovetining 1956-yil 6-avgustda “Paxta yetishtirishni ko‘paytirmoq uchun O‘zbekiston SSR va Qozog‘iston SSRdagi Mirzacho‘lning qo‘riq yerlarini sug‘orish to‘g‘risida”gi qarori qabul qilindi. Unda paxta ekiladigan maydonlarni O‘zbekiston SSRda 200 000, Qozog‘iston SSRda 100 000 gektar kengaytirish rejalashtirildi. Mirzacho‘lni keng miqyosda o‘zlashtirish ishlari boshlandi.

Mirzacho‘l yerlarini o‘zlashtirish ishlariga bevosita rahbarlik qilish uchun maxsus “Glavgolodnostepstroy” tashkiloti tuzildi. 1955 – 1959-yillar davomida O‘zbekistonda 160 000 gektardan ziyodroq yangi yer o‘zlashtirildi. 1961-yil Mirzacho‘l shaharchasi **Guliston** shahriga aylantirildi.

Shuningdek, 1956-yili O‘zbekistonda paxta xarid narxlarini oshirish, ustama mukofotlar to‘lashning yangi tartibi, MTSlarga to‘lanadigan natura

haqi stavkalarini 40 % kamaytirish, suv uchun to‘lanadigan haqni bekor qilish, mineral o‘g‘itlar narxini pasaytirish joriy qilindi.

O‘zbekistonda qo‘riq va bo‘z yerlarni o‘zlashtirish hamda paxta ekinlari maydonini tobora kengaytirish keyingi yillarda ham davom ettirildi.

Atamalar izohi!

Prokat sexi – aylanuvchi ikki jo‘va (val) orasidan siqib o‘tkazish yo‘li bilan turli shakldagi metall mahsulotlar ishlab chiqarish, prokat hosil qilish.

Monokultura – almashlab ekishga amal qilmagan holda dalada faqat bir xil ekinni muttasil yetishtirish.

Savol va topshiriqlar:

1. Urushdan keyin O‘zbekiston iqtisodiyotini rivojlantirish rejasi nima asosda tuzilgan edi?
2. “O‘zbekiston iqtisodiyotining bir tomonlama rivojlantirilishi” deganda nimani tushundingiz?
3. Paxta monokulturasi nima?
4. Mirzacho‘lni o‘zlashtirish nima maqsadda amalga oshirilgan edi?
5. Sanoat korxonalari qanday maqsadlarda qayta jihozlandi?
6. Hunarmandchilikning rivoj topishiga nimalar to‘siq bo‘ldi? Sizningcha, yakka tartibdagi hunarmandchilikning taqiqlanishiga nima sabab bo‘lgan bo‘lishi mumkin?

§ 21. Ziyolilarning qatag‘on qilinishi va sovet jamiyatida shaxsga sig‘inishning fosh qilinishi

O‘zbekiston ziyolilari qatag‘on qilinishining yangi bosqichi. Urush tugagandan keyin oradan ko‘p o‘tmay O‘zbekiston SSR bo‘ylab yana bir yalpi qatag‘on to‘lqini yelib o‘tdi. XX asr 40-yillari oxiri va 50-yillari boshlaridagi qatag‘onlar asosan **madaniyat va fan arboblariga** qarshi qaratildi. O‘zbekiston Kompartiyasi Markaziy Komiteti Markazning yo‘l-yo‘riqlariga tayangan holda dunyoqarashi va ijodi kommunistik partiya mafkurasidan farq qiladigan ijodiy ziyolilar vakillariga qarshi hujum boshladi.

O‘zbekiston Kompartiyasi Markaziy Komiteti byurosi 1950-yil 1-sentyabrda “O‘zbekiston SSR Fanlar akademiyasining ishi to‘g‘risida”gi masalani ko‘rib, akademiya olimlaridan sharqshunos va tarixchi **Abdusamad Boboxo‘jayev**, adabiyotshunos va faylasuf **Vohid Zohidov**, iqtisodchi **Olim Aminov**, tilshunos **Olim Usmonov** va boshqalarni nohaq ravishda qoraladi.

Mulohaza!
9-sinf adabiyot darsida o‘qigan “Alpomish” dostoni voqealarini eslang. Mulohaza qilib ko‘ringchi, nega bu davrda “Alpomish” dostonini o‘qish taqiqlandi.

Nihoyat, 1952-yil fevralda O‘zbekiston Kompartiyasi Markaziy Komitetining mafkuraviy masalalarga bag‘ishlangan X plenumi (yalpi majlis) bo‘lib o‘tdi. Unda O‘zbekiston Kompartiyasi MK birinchi sekretari **Amin Niyozov** “Respublikada mafkuraviy ishning ahvoli va uni yaxshilash choralari to‘g‘risida” ma’ruza qildi. Ma’ruzada O‘zbekiston ziyolilaridan bir guruhi (yozuvchilar, olimlar, shoirlar va b.) noto‘g‘ri ravishda millatchilikda ayblandi. O‘zbek xalqining qatag‘on qilingan bu vakillarining asarlari va **“Alpomish”** dostonini o‘qish taqiqlandi. Ma’ruzada O‘zSSR FA tarkibidagi Tarix va arxeologiya, Sharqshunoslik, O‘zbek tili va adabiyoti institutlari olimlari keskin ravishda, biroq nohaq tanqid qilinadi. Mazkur plenum va unda qabul qilingan qarorlar O‘zbekistonning ma’naviy hayotiga kuchli zarba bo‘lib tushdi.

Ijodkor ziyolilardan Said Ahmad, Shukrullo, Mirzakalon Ismoiliy, Shuhrat, Maqsud Shayxzoda, Mirkarim Osim, Ne’mat Toshpo‘lat, Yong‘in Mirzo, Hamid Sulaymonov, Muhiddin Qoriyoqubov va boshqalar (12 kishi) “sovetlarga qarshi millatchilik faoliyati” olib borganlikda ayblanib, **1951-yilda** qamoqqa olindi va 25 yilga ozodlikdan mahrum etildi. Ular “xalqlar otasi” va “xalqlar dohiysi” I.V.Stalin vafot etganidan bir necha yil o‘tib, 1955-yili sovet rejimi tomonidan oqlanib, qamoqdan ozod qilindi va O‘zbekistonga qaytishdi. O‘sha paytda o‘zbek xalqining faxri hisoblangan Oybek qatag‘onga uchradi.

Stalinning o‘limi va shaxsga sig‘inish oqibatlarini tugatish yo‘lidagi urinishlar. 1953-yil 5-martda KPSS MK Bosh sekretari va SSSR Ministrlar Sovetining raisi **Iosif Stalin** vafot etdi. **Georgiy Malenkov** SSSR Ministrlar Sovetining raisi lavozimiga tayinlandi.

Yodda tuting!
Stalin kommunistik partiya va sovet hukumatiga rahbarlik qilgan 30 yildan ortiq vaqt davomida (1922–1953) mamlakatda uning shaxsiga sig‘inish avj oldi. Shaxsga sig‘inish sharoitida hokimiyat oliy darajadagi qadriyatga aylanadi, uni boshqarayotgan bir yoki bir nechta shaxslar ilohiylashtiriladi.

1956-yil 25-fevralda bo‘lgan KPSS XX syezdining yopiq majlisida KPSS MK Birinchi sekretari **Nikita Xrushchev** shaxsga sig‘inish va uning oqibatlari to‘g‘risida ma’ruza qildi. Ma’ruzada Stalin shaxsiga sig‘inish qoralandi va uning oqibatlarini tugatishga kirishildi.

Bu davrda qatag‘on qilinganlarni oqlash jarayoni ham boshlandi. O‘zbekiston bo‘yicha otilgan va qamoqqa olinganlardan **40 000** nafarga yaqin kishi oqlandi. Qatag‘on qilinib, qamoqqa tashlangan va surgunga yuborilgan yurtdoshlarimizning bir qismi O‘zbekistonga qaytdi. Lekin ularni oqlash ham kommunistik mafkura andozasi ostida amalga oshirildi. Mustabid sovet rejimi o‘ziga ma’qul bo‘lgan shaxslarnigina grajdan (fuqaro) sifatida oqladi. Shu bilan birga 1953-yildan keyin ham boshqacha fikrlovchilar ta’qib ostiga olindi hamda ularning “eng o‘tkirlari” doimiy ravishda qatag‘on qilib borildi.

O‘zbekiston siyosiy boshqaruvidagi o‘zgarishlar va rahbarlar almashuvi. 1950-yil aprelda O‘zbekiston Kompartiyasi Markaziy Komitetining birinchi sekretari **Usmon Yusupov** o‘z vazifasidan ozod qilinib, Moskvaga SSSR Paxtachilik ministri lavozimiga tayinlandi. Biroq I.V.Stalin o‘limidan so‘ng bu ministrlik tugatilib, Usmon Yusupov 1953 – 1954-yillarda O‘zbekiston SSR Ministrlar Soveti raisi bo‘ldi. Afsuski, KPSS MK Birinchi sekretari Nikita Xrushchev 1954-yilda uni asossiz tarzda respublika hukumati raisligidan olib tashlab, Mirzacho‘ldagi “4-Boyovut” sovxoziga direktor qilib jo‘natdi.

Mulohaza!
O‘ylab ko‘ring va xulosa chiqaring.
“Ichki ishlar xalq komissarlari (NKVD) faoliyatida juda katta kamchilik va qonunbuzarliklarga yo‘l qo‘yilmoqda. Ommaviy qamoqqa olishlarga zo‘r berilgan, ko‘p holatlarda ular yetarli darajada asoslanmagan. Ichki ishlar xalq komissarligida, uning rayonlardagi bo‘limlarida, hatto, eng ko‘p qamoqqa olish

uchun musobaqa e’lon qilindi. Bu esa yetarli darajada asoslanmay qamoqqa olish uchun keng yo‘l ochdi”

O‘zbekiston KP(b) MQ birinchi kotibi
Usmon Yusupovning Moskvaga Stalinga yozgan xati.

Sobir Kamolov

Amin Niyozov

Nuriddin Muhitdinov

O‘zbekiston Kompartiyasi Markaziy Komitetining birinchi sekretari lavozimida 1950 – 1955-yillarda **Amin Niyozov**, 1955 – 1957-yillarda **Nuriddin Muhitdinov**, 1957-yil dekabrdan 1959-yil mart oyigacha **Sobir Kamolov** (1910 – 1990) faoliyat ko‘rsatdi.

Amin Niyozov davrida O‘zbekiston ziyolilariga nisbatan qatag‘onchilik siyosati olib borildi. U Marg‘ilonda tug‘ilgan bo‘lib, o‘z hamyurti Yo‘ldosh Oxunboboyev vafotidan keyin oradan ko‘p o‘tmay 1947–1950-yillarda O‘zbekiston SSR Oliy Soveti Prezidiumi raisi lavozimida ishlagan edi.

Nuriddin Muhitdinov 1951 – 1953 va 1954-1955-yillarda O‘zbekiston SSR Ministrlar Soveti raisi hamda 1957 – 1961 yillarda KPSS MK Prezidiumi a’zosi hamda KPSS MK ideologiya sekretari kabi mas’ul lavozimlarda ishlagan edi. U o‘zbek ziyolilari oqlanishida tashabbuskorlik ko‘rsatdi. Paxta xarid narxini oshirishni Markaz oldiga qo‘yib buni uddaladi.

Sobir Kamolov toshkentlik bo‘lib, u atigi 15 oy davomida respublika partiya tashkilotini boshqargan. Bu davrda O‘zbekistonda kadrlarni mahalliylashtirish jarayoni ommaviy ravishda amalga oshirila boshlandi, islom diniga erkinliklar berildi. Bu holat Markaz rahbariyati (N.Xrushchyov, M.Suslov va b.)ga yoqmay, u o‘z lavozimidan olib tashlandi.

Savol va topshiriqlar:

1. Ziyolilarning qanday guruhi ta’qib ostiga olinib, qatag‘on qilindi?
2. Shaxsga sig‘inish deganda nimani tushundingiz?
3. Nima sababdan millatning ziyoli va lider shaxslari qatag‘onga uchragan?
4. O‘zbekiston SSRning rahbarlik lavozimlarida faoliyat olib borgan shaxslari nega tanqidga uchradi?
5. Qatag‘onga uchragan shaxslar bo‘yicha quyidagi jadvalni to‘ldiring.

Qatag‘on qilingan yili	Shoirlar	Yozuvchilar	Olimlar

6. O‘zbekiston SSR rahbarlari faoliyati bo‘yicha quyidagi jadvalni to‘ldiring.

O‘zbekiston SSR rahbarlari	A.Niyozov	N.Muhitdinov	S.Kamolov	U.Yusupov

§ 22. O‘zbekistonda sanoatning bir tomonlama rivojlanishi

Sanoat sohasidagi ahvol. O‘sha davrda SSSR hududining tarkibiy qismi bo‘lgan O‘zbekiston SSR Markazda ishlab chiqilgan iqtisodiy siyosatni so‘zsiz amalga oshirishga majbur edi. Urushdan keyingi besh yilliklarda (1946 – 1950-yillardagi **to‘rtinchi** va 1951 – 1955-yillardagi **beshinchi** besh yillik davrida) davlat sanoatni o‘stirish uchun katta miqdorda kapital mablag‘lar ajratdi. Lekin ularning aksariyati og‘ir sanoatga sarflandi.

Yodda tuting!
O‘zbekistonda og‘ir sanoat asosan paxtachilikni rivojlantirishga, ya’ni Markaz manfaatlari uchun xizmat qilgan. Shu bilan birga, sanoat qurilishida avvalgi ko‘rsatmalar saqlanib qolavergan. Bu holat rivojlangan mamlakatlarda ishlab chiqarishga keng qo‘llaniladigan yangi texnologiyalar, fan va texnika yutuqlaridan foydalanishni ko‘zda tutmas edi.

O‘zbekistonda ko‘plab yirik kimyo korxonalarining qurilishi foydadan ko‘ra ko‘proq salbiy oqibatlarga olib keldi. Ko‘pgina korxonalar, (Chirchiq

elektrkimyo kombinati, Navoiy kimyo kombinati va boshq.) Yangiyo‘l biokimyo zavodi aholi qalin yashaydigan joylarda bo‘lib, ular atrof-muhitni ifloslantirdi va ekologik vaziyatni murakkablashtirdi. Atmosferaga zararli moddalar chiqarilishi oqibatida tabiatga, o‘simlik va hayvonot dunyosiga zarar yetkazdi. Eng katta zararni esa bu yerda yashovchi insonlar ko‘rdi.

Yengil sanoatda ham turli nomutanosiblik hollari va ziddiyatlar bor edi. Yengil sanoatda ishlab chiqarish rejalari bajarilmas, aholining iste’mol mollari bilan ta’minlash darajasi Ittifoqqa nisbatan bir necha marta kam bo‘lgan.

Mulohaza!
Og‘ir va yengil sanoat sohalariga nimalar kirishini eslang. Yengil sanoatga e’tibor pasayganligining sabablarini izohlang.

Transport va undagi muammolar. O‘zbekiston sanoatining o‘sishi bilan bir qatorda transport ham rivojlanib bordi. Transport tarmog‘i orqali barcha sanoat markazlari yagona majmuaga birlashtirildi.

1947-yilda 600 km dan iborat **Chorjo‘y-Qo‘ng‘irot** temir yo‘li qurildi. O‘sha yili Toshkentda ilk marta **trolleybus**lar qatnay boshladi. Keyinchalik, **Qo‘ng‘irot – Beynov** temir yo‘li qurilishi keng miqyosda olib borildi. Bu temir-yo‘l magistrali Qoraqalpog‘istonni Qozog‘iston bilan to‘g‘ri bog‘lab, O‘rta Osiyodan Markazga olib boradigan ikkinchi poyezd yo‘lini vujudga keltirdi.

Mulohaza!
Poyezd yo‘lining birinchisi qaysi ekanligini eslang. U qachon, nima maqsadda qurilgan?

Bu davrda avtomobil transporti ham rivojlandi. Eski yo‘llar ta’mirlandi, yangi asfalt va beton yotqizilgan yo‘llar qurildi. Avtomobil baza va parklari zamonaviy yangi mashinalar hisobiga ko‘paydi. 1959 – 1968-yillarda Toshkent katta halqa avtomobil yo‘li loyihalashtirildi va qurildi.

O‘zbekiston havo yo‘llarida XX asr 50-yillari o‘rtalaridan boshlab yuksak tezliklar va parvozlar davrini ochib bergan TU-104 rusumli yo‘lovchi tashuvchi samolyotlar paydo bo‘ldi. Havo transporti xodimlari keyingi yillarda yangi samolyotlarning ko‘pchiligini o‘zlashtirdilar. Ayrim shaharlarda zamonaviy aeroportlar qurildi. Bu O‘zbekiston shaharlarini o‘zaro bog‘ladi, shuningdek,

mamlakat poytaxti Moskva, boshqa respublikalar va mamlakatlar poytaxtlari o‘rtasida muntazam parvozlar yo‘lga qo‘yildi.

Biroq transport sohasida ham talay muammolar bo‘lgan. Temir yo‘llar va avtomobil yo‘llari qurilishi boshqa respublikalar, jumladan, Turkmaniston, Tojikiston, Qozog‘iston hududlaridan o‘tkazilib, iqtisodiy jihatdan ular Markazga qaram qilib qo‘yildi. Bunday siyosatning halokatli ekani SSSR parchalanib, mintaqada mustaqil davlatlar tashkil topgandan so‘ng ayniqsa sezilmoqda.

Bundan tashqari temir yo‘llar tarmog‘ini elektrlashtirish, yuk va yo‘lovchilar tashishni boshqarishning avtomatlashtirilgan tizimini yaratish ishlari sekinlik bilan olib borildi. Shuningdek, transportning barcha turlarida yo‘lovchilarga xizmat ko‘rsatish borasida jiddiy kamchiliklar mavjud bo‘lgan.

O‘zingizni sinang!

Chorjo‘y – Qo‘ng‘irot – bu ...
Qo‘ng‘irot – Beynov – bu ...
Toshkent katta halqa yo‘li – bu ...
Kimyo korxonalari – bu ...

Kadrlarni tayyorlash masalalari va ruslashtirish siyosati. Markazning milliy siyosatida kadrlar masalasi muhim o‘rin tutadi. O‘zbekiston Kompartiyasi Markaziy Komitetining ikkinchi sekretarlari, O‘zbekiston SSR Ministrlar Soveti raisi hamda O‘zbekiston SSR Oliy Soveti Prezidiumi raisining birinchi o‘rinbosarlari, Davlat xavfsizlik komiteti va muhim ministrliklar rahbarlari, viloyat va shahar partiya tashkilotlarining ikkinchi sekretarlari Moskvadan yuborilgan vakillar (asosan slavyan va armanlar)dan iborat bo‘lib, ular katta huquq va imtiyozlarga ega bo‘lib, respublikadagi kadrlar taqdirini o‘z ixtiyorlari bilan hal qilishgan. Bundan tashqari Markazga bo‘ysunadigan lavozimlar ham mavjud edi. O‘zbekiston Kompartiyasi Markaziy Komitetining birinchi sekretari, respublika hukumati va davlat organlarining rahbarlari, viloyatlar partiya komitetlarining birinchi sekretarlari va viloyat ijroiya qo‘mitalari raislari asosan mahalliy millat vakillaridan tayinlansa ham bu nomzodlarni Kreml tavsiya qilar edi. Sirtdan qaraganda O‘zbekistonni o‘zbeklar boshqarayotgandek ko‘rinardi, aslida esa hokimiyatni idora qilish tizgini Moskvaning qo‘li-

da edi. Bu holat sovet hokimiyatining dastlabki yillarida joriy qilingan bo‘lib, unga sovet tuzumi inqirozga uchragan davrgacha amal qilindi.

Bunday siyosat mahalliy aholining manfaatlariga ziyon yetkazar edi. Yetakchi sanoat sohalari uchun mutaxassislar Markazdan taklif qilingan. 1959-yilda respublika aholisi tarkibida o‘zbeklarning salmog‘i **62 foiz**dan ortiq bo‘lsa ham undagi o‘zbek ishchilarining miqdori atigi **43 foiz**ni tashkil etgan. Ittifoqqa bo‘ysunadigan korxonalar asosan Rossiya va boshqa respublikalardan taklif etilgan mutaxassislar va ishchilar bilan ta’minlanardi. Bunday korxonalarda ish haqi mahalliy sanoat korxonalaridagiga qaraganda 2-3 marta va undan ham ko‘proq bo‘lgan. Kadrlar siyosatidagi bunday holatlar va ruslashtirish siyosati mahalliy aholining moddiy va ma’naviy imkoniyatlariga zarar keltirib, respublikada ijtimoiy vaziyat keskinlashuvi hamda millatlararo munosabatlarning murakkablashuviga zamin yaratdi.

Savol va topshiriqlar:

1. Urushdan keyingi yillarda sanoat rivojlanishida qanday ziddiyatlar mavjud edi?
2. Markazning O‘zbekistonda og‘ir sanoatni rivojlantirishdagi manfaatdorligi nimada edi??
3. Respublika sanoatining markazga qaramligi nimalarda ko‘rinadi?
4. O‘zbekistonda rahbarlarning lavozimga tayinlanish tartiblari qanday edi?
5. Yangi temir va avtomobil yo‘llari qurilishi haqida nimalarni bilasiz? Ularni qurishdan ko‘zlangan maqsad nimalar edi?
6. Uyga vazifa. Har bir sohada amalga oshirilgan tadbirlarning o‘z davri va bugungi kun uchun salbiy va ijobiy tomonlarini ajratishga harakat qiling.

Soha	Iobiy	Salbiy
Og‘ir sanoatga e’tibor		
Kimyo zavodlari		
Kadrlar yetishtirish		

BESHINCHI BOB. O‘ZBEKISTON BARQAROR RIVOJLANISH DAVRIDA (1959 – 1983-yillar)

§ 23. O‘zbekistonning siyosiy hayotidagi o‘zgarishlar hamda sovetlarning partiya organlariga qaramligi

O‘zbekistonda siyosiy rahbariyatning o‘zgarishi. O‘sha davrda sovet jamiyatining siyosiy tizimiga partiya, turli darajadagi Sovet organlari, kasaba uyushmalari, komsomol (yoshlar tashkilotlari) kirardi. Tizimning asosiy ustuni partiya hisoblangan. U o‘zini rahbarlik qiluvchi va yo‘naltiruvchi kuch hisoblab, Sovetlar va jamoat tashkilotlariga o‘z irodasini amalda zo‘rlik bilan o‘tkazib kelardi.

Sharof Rashidov

1959-yil 15-martda O‘zbekiston Kompartiyasi Markaziy Komitetining birinchi sekretari lavozimiga **Sharof Rashidov** (1917 – 1983) saylandi. U bu lavozimda umrining oxirigacha samarali faoliyat ko‘rsatdi.

Sharof Rashidov atoqli davlat, siyosat va jamoat arbobi hamda mashhur yozuvchi bo‘lgan. 1917-yil 7-noyabrda Jizzaxda tug‘ilgan. U 1950 – 1959-yillarda O‘zbekiston SSR Oliy Soveti Prezidiumining raisi sifatida o‘zidan yaxshi taassurot qoldirdi. U iste’dodli tashkilotchi va mohir rahbar edi. Sh.Rashidov rahbarligida O‘zbekiston iqtisodiyoti va madaniyatini rivojlantirishda muayyan muvaffaqiyatlar qo‘lga kiritildi. Paxtachilikni rivojlantirish, yangi yerlarni o‘zlashtirish, 1966-yildagi zilziladan so‘ng Toshkentni qayta tiklash ishiga u ko‘p kuch-quvvat

Toshkent metropolitenining qurilishi

va g‘ayratini sarfladi. Toshkent metropoliteni qurilishi uning tashabbusi bilan boshlangan. Metropolitenning birinchi navbati (9 ta bekat) 1977-yil noyabrda ishga tushirildi.

Mulohaza!
O‘zekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan 2017-yil 27-martda “Sharof Rashidov tavalludining 100 yilligini nishonlash to‘g‘risida”gi qarori qabul qilinishining dolzarbligi va ahamiyati nimada deb o‘ylaysiz?

1959 – 1970-yillarda **Yodgor Nasriddinova,** 1970 – 1978-yillarda **Nazar Matchonov**, 1978 – 1983-yillarda **Inomjon Usmonxo‘jayev** O‘zbekiston SSR Oliy Soveti Prezidiumi raisi lavozimlarida faoliyat ko‘rsatdi.

1959 – 1961-yillarda **Orif Alimov,** 1961 – 1971-yillarda **Rahmonqul Qurbonov,** 1971 – 1984-yillarda **Normuhammadi Xudoyberdiyev** O‘zbekiston SSR Ministrlar Sovetining raisi lavozimida mehnat qildilar.

Inomjon Usmonxo‘jayev

Yodda tuting!
Yodgor Nasriddinova Qo‘qonda tug‘ilgan bo‘lib, komsomol va partiya organlarida rahbar lavozimlarida ishlagan. U nafaqat O‘zbekistonda yoki SSSRda, balki butun Sharqda parlament raisi bo‘lgan **birinchi ayoldir**. Yo.Nasriddinova 1970 – 1974-yillarda SSSR Oliy Soveti Millatlar Sovetining raisi lavozimida ham faoliyat ko‘rsatgan.

Xalqning moddiy ahvolidagi ijobiy siljishlar. XX asrning 60 – 80-yillarida avvalgi davrlarga nisbatan xalqning turmush darajasi nisbatan yaxshilandi, uning moddiy ahvolida ijobiy o‘zgarishlar yuz berdi. Shahar va qishloq

O‘zingizni sinang!

Sharof Rashidov – bu ...	Yodgor Nasriddinova – bu ...
Nazar Matchonov – bu ...	Inomjon Usmonxo‘jayev – bu ...

Mulohaza!
O‘qing va xulosa qiling!
SSSR Konstitutsiyasining 6-moddasida KPSSning sovet davlatidagi yetakchilik roli qonuniy mustahkamlab qo‘yilgan edi. Ushbu moddada kommunistik partiya jamiyatning rahbarlik qiluvchi va yo‘naltiruvchi kuchi deb yozilgan edi. Konstitutsiyaning bu moddasi jamiyatda partiyaning yetakchilik rolini ta’minlab berdi, uning sovet va jamoat tashkilotlari ustidan hukmronlik qilishlariga asos bo‘lib xizmat qildi.

aholisi, xususan, qishloqlarda yashovchi o‘zbek oilalari yangi uy-joylar qurdi. Xonadonlarda televizor, muzlatkich, kir yuvish mashinalari hamda yengil avtomobillar paydo bo‘lgan. Yashash zerikarli bo‘lmay, hayotdan zavqlanish va lazzat olish paydo bo‘ldi. O‘zbek xalqining to‘y-hashamlari ham dabdabali o‘ta boshladi. Biroq bu davrda ham ma’naviyatga kuchli zarar yetkazilgan. Ayniqsa, O‘zbekiston iqtisodiyoti Markaz manfaatlariga to‘la bo‘ysundirilgan.

Bu davrda O‘zbekistonda turli sanoat korxonalari qurilgan, yangi shahar va posyolkalarga asos solingan. Mirzacho‘l, Surxon-Sherobod va Qarshi cho‘lining o‘zlashtirilishi natijasida ekin maydonlari kengaygan.

KPSSning rahbarlik roli va hokimiyatning joylardagi siyosiy organlari. Sovet jamiyatida davlat boshqaruvi organlari turli darajadagi Sovetlar bo‘lgan. Oliy Sovetdan boshlab qishloq sovetlarigacha bo‘lgan organlar mehnatkashlar manfaatlarini himoya qilishlari kerak edi. Aslida esa bunday bo‘lmagan.

1977-yil 7-oktyabrda qabul qilingan SSSRning yangi Konstitutsiyasi milliy respublikalar huquqini rasmiy chekladi va Markazga keng vakolatlar olib berdi. Bu konstitutsiya KPSS MK Bosh sekretari va SSSR Oliy Soveti Prezidiumi raisi **Leonid Ilich Brejnev** (1906 – 1982) rahbarligida tayyorlandi va mamlakatda rivojlangan sotsialistik jamiyat qurish nazariyasini ilgari surdi.

Sovetlar va jamoat tashkilotlari huquqlarining cheklanganligi. O‘zbekistonda ham xuddi butun Ittifoqda bo‘lgani singari mehnatkashlar deputatlari tuman, shahar, viloyat Sovetlari hamda respublika Oliy Soveti ikkinchi darajali masalalarni ham partiya komitetlaridan ruxsat olmasdan hal qila olmas edi. Xo‘jalik rahbarlari o‘z muammolari bilan Sovetlarning ijroiya komitetlarini chetlab o‘tib partiya organlariga murojaat qilar edi. Aholining ijtimoiy-maishiy

masalarga doir shikoyat va takliflari ham partiya komitetlari tomonidan ko‘rib chiqilardi.

Partiya organlari komsomol va boshqa jamoat tashkilotlariga ham qonunga xilof ravishda tazyiq o‘tkazib kelgan. O‘z navbatida komsomol va boshqa tashkilotlar partiya idoralarining ko‘rsatmalarini bajarishga majbur bo‘lganlar. Buyruqlarni bajarmagan rahbarlar o‘z lavozimlaridan ozod etilgan.

Sovet hokimiyati davrida **partiya nomenklaturasi** (partiya organlari bilan kelishib tayinlanadigan lavozimlar) deb atalgan tartib-qoida mavjud bo‘lgan. Bu qoidaga ko‘ra, mas’ul lavozimlarga faqat partiya a’zolari, ya’ni kommunistlar tayinlangan. Shu bilan birga turli darajadagi Sovetlar, komsomol hamda jamoat tashkilotlari rahbarlari kommunistik partiya rahbariyati (Markaziy Komitet, viloyat, shahar va tuman partiya komitetlari) tarkibiga kiritilgan. Shu tariqa partiya organlari bu tashkilotlar bilan qo‘shilib, ularni o‘ziga bo‘ysundirib olgan.

?

Savol va topshiriqlar:

1. Sovet jamiyati siyosiy tizimiga qaysi tashkilotlar kirgan? Ularning faoliyatidagi qanday masalalarda to‘siqlar bo‘lgan?
2. 1977-yilgi Konstitutsiyaning O‘zbekiston ijtimoiy-siyosiy hayotiga ta’siri qanday bo‘ldi?
3. Ma’muriy buyruqbozlik tizimining hukmronligi avj olishi nimalarda ko‘rinadi?
4. Jamoat tashkilotlari huquqlarining cheklanishi qanday oqibatlarga olib keldi?
5. Sh.Rashidovning totalitar tizimda hukmron bo‘lgan muhitdagi siyosiy va ijtimoiy faoliyati haqida nimalar bilib oldingiz?
6. Jadvalni to‘ldiring.

Tashkilot nomi	Ishlagan shaxslar	Ishlagan davri	Faoliyati
O‘zbekiston SSR Ministrlar Sovetining raisi			
O‘zbekiston SSR Oliy Soveti Prezidiumi raisi			

Mustaqil ish

“Sharof Rashidov – o‘zbek xalqining otashqalb farzandi” mavzusida esse yozing.

§ 24. O‘zbekistonda yoqilg‘i va tog‘-kon sanoatining vujudga keltirilishi hamda aholi milliy tarkibidagi o‘zgarishlar

O‘zbekiston qazilma boyliklarining Markaz manfaatlariga xizmat qildirilishi. O‘zbekiston mineral xomashyo turlariga nihoyatda boy hudud hisoblangan. Respublikada ko‘pgina foydali qazilmalar: oltin, uran, mis, qo‘rg‘oshin, rux, volfram, tabiiy gaz, neft, toshko‘mir va boshqa konlar topilib, ishga tushirildi. Afsuski, bu konlarda qazib olingan foydali qazilmalar, xususan, oltin va uran, tabiiy gaz Markaz manfaatlariga xizmat qildi. Bu boyliklardan ularning haqiqiy sohibi bo‘lgan o‘zbek xalqi deyarli foydalanmadi.

Mulohaza!
O‘ylab ko‘rib, xulosa chiqaring.
O‘zbekistonning yer osti boyliklaridan qimmatbaho resurslarni so‘rib olgan Ittifoq korxonalari olingan foydaning atigi 1 foizini mahalliy byudjetga o‘tkazgan.

Bu talonchilik mexanizmi iqtisodiyotni tag-tugi bilan quritib, o‘zbek xalqi manfaatlariga mutlaqo zid bo‘lgan. Oltin, uran, nodir rangli metallar, tabiiy gaz va boshqa strategik xomashyo favqulodda maxfiylik niqobi ostida O‘zbekistondan tashqariga amalda tekinga olib ketilardi.

Buxorodagi Gazli shaharchasi

Tabiiy gaz konlarining ochilishi. O‘zbekistonning tabiiy gaz mavjud bo‘lgan tumanlarida faol geologik-qidiruv ishlari olib borishga XX asr 50-yillari boshlaridayoq kirishilgan edi. O‘sha davrda Jarqo‘rg‘on, Qorovulbozor, Sariqtosh tabiiy gaz konlari ochilgan. Buxoro-Xiva geologik mintaqalarida **Gazli** va **Jarqoq** , **Shimoliy** va **Janubiy Muborak**, **Uchqir**, **O‘rtabuloq** va **Kultak** kabi yirik tabiiy gaz konlarining, shuningdek, Hisor tog‘larining janubi-g‘arbiy tumanlarida **Odamtosh** kondensat koni, **Ustyurt**da

istiqbolli gaz qatlamlarining topilishi ahvolni keskin o‘zgartirib, O‘zbekistonni jahondagi eng yirik gaz zaxiralari mavjud mintaqalaridan biriga aylantirdi.

1956-yili Buxoro viloyatida dunyoda eng yirik va ulkan **Gazli** neft-gaz konining topilishi O‘zbekistonda tabiiy gaz qazib chiqarishning tez sur’atlarda rivojlanishiga asos bo‘ldi. Jahondagi eng yirik gaz konlaridan biri hisoblangan bu konning umumiy zaxirasi 500 mlrd m^3 gaz bo‘lgan. Bu yerda “zangori olov” bunyodkorlari – gazchilar yashaydigan **Gazli shahriga** zudlik bilan asos solindi. Tabiiy gaz qazib olish sur’atlari misli ko‘rilmagan darajada oshirildi. 1960-yilda 0,4 mlrd m^3 tabiiy gaz ishlab chiqarilgan bo‘lsa, 1975-yilga kelib bu ko‘rsatkich 33,7 mlrd m^3ga yetdi. Ittifoq hukumatining O‘zbekistonda gaz ishlab chiqarishni oshirishdan maqsadi uni RSFSRning sanoat markazlariga ko‘proq tashib ketish edi.

Butunittifoq gaz qazib chiqarishda O‘zbekistonning ulushi 1960-yildagi 1 foizdan 1975-yilda 20 foizga ko‘tarildi. Bu nisbat keyinchalik ham doim ko‘payib bordi.

Biroq O‘zSSRda uy-joy fondini gazlashtirish salmog‘i nihoyatda past edi, bu hol, ayniqsa respublikaning aksariyat aholisi yashaydigan qishloq joylarida yaqqol ko‘zga tashlangan. Hatto Sovet Ittifoqining yevropa qismiga va sotsialistik mamlakatlarga gaz yetkazib beradigan Buxoro viloyatining o‘zida ham ahvol nihoyatda achinarli bo‘lgan. O‘zbekiston gazi asosan respublikadan tashqariga jo‘natilardi.

Qizilqumda oltin va uran konlarini o‘zlashtirish. XX asr 50-60-yillarida O‘zbekistonda oltin ishlab chiqarish sanoati ancha rivojlandi. Oltin va uran ajratib oluvchi komplekslar, fabrikalar, oltin ruda kombinatlari, shuningdek, mis rudasini qayta ishlovchi kombinatlar ishga tushirildi.

Bepoyon Qizilqum sahrosi markaziy tumanlarining sanoat jihatidan o‘zlashtirilishi oltin va uran qazib olish sanoatining paydo bo‘lishini taqozo etdi. 1958-yil 3-sentyabrda Navoiy kon-metallurgiya kombinatiga poydevor qo‘yilishi bilan **Navoiy shahriga** asos solindi. Kombinat O‘zbekistonning 5 ta viloyatida joylashgan 5 ta kon boshqarmasi va ular negizida qurilgan Navoiy, Sovetobod (hozirgi Nurobod), Zarafshon, Uchquduq shaharlari, Muruntov,

Krasnogorsk, Zafarobod, Shalqar shaharchalariga asos solgan. Dunyoda eng yirik **Muruntov** oltin koni 1961-yili ishga tushirilib, dastlabki sof quyma oltin (999,9 probali) 1963-yil tayyorlangan.

Yodda tuting!
1958-yil sentyabrda Navoiy shahriga asos solindi. 1982-yil aprelda maxsus Navoiy viloyati tashkil qilindi.

O‘zSSR oltin va uran qazib olishda dunyoning yetakchi o‘rinlaridan birini egalladi. XX asr 70-80-yillarida respublikada har yili taxminan 50 tonna atrofida sof oltin quymasi tayyorlangan. O‘zSSR oltin yetkazib berish bo‘yicha mamlakat oltinining yarmidan ko‘pini bergan. Eng so‘nggi tadqiqotlarning ko‘rsatishicha, bu davrda har yili O‘zbekistonda yer osti konlaridan taxminan **5,5 mlrd dollar** bahosida foydali qazilmalar olingan. Bu paytda oltin zaxiralari bo‘yicha yurtimiz dunyoda yettinchi o‘rinni egallagan.

Yangi sanoat shaharlariga asos solinishi hamda demografik jarayonlardagi o‘zgarishlar. O‘zbekistonda zamonaviy kon-metallurgiya sanoatiga asos solinishi uning industrial qiyofasini o‘zgartirib yubordi. Ko‘plab yangi shaharlar va posyolkalar (shaharchalar) qurildi. Ayniqsa, ittifoqqa bo‘ysunuvchi va “yopiq shaharlar” deb ataluvchi **Navoiy, Zarafshon** va **Uchquduq** kabi shaharlarga boshqa mintaqalardan ishchi kuchi jadallik bilan olib kelindi. Yopiq shaharlar mahalliy hokimiyatga bo‘ysunmagan. Bu joylarda maxfiy korxonalar joylashgan bo‘lib, ular faqat Markazga hisob berardi. Ishlab chiqarishda band bo‘lgan butun aholi odatda kelgindilardan tashkil topib, mahalliy aholi yopiq shaharlardan turli bahonalar bilan chiqarib yuborilgan.

Ijtimoiy adolat tamoyillarining buzilishini yopiq shaharlar misolida yaqqol ko‘rish mumkin. Bu yerga Markazdan ko‘chirib keltirilgan kadrlar navbatsiz uy-joy va turli imtiyozlar bilan ta’minlangan. Holbuki, qishloqlardan kelgan o‘zbek yigit-qizlari uy-joyga ega bo‘lish uchun eng qora ishlarni bajarishga majbur bo‘lishar va ko‘p yillar mobaynida uy-joy olish uchun navbatda turishardi. Shuningdek, mahalliy yoshlar doimo kamsitilgan.

O‘zbekistonda asrlar mobaynida shakllangan va mintaqaning tub yerli xalqlari vakillaridan iborat bo‘lgan aholining ko‘p millatli tarkibi sovet hoki-

miyati yillarida, xususan, XX asr 60 – 80-yillarida yevropalik turli xalqlar va boshqalar hisobiga yanada kengayib bordi. Bu paytda O‘zbekistonda **127 ta** millat va elatlar yashagan. Bu yerda mahalliy aholidan tashqari turli mintaqalardan ko‘chib kelgan ruslar, tatarlar, ukrainlar, koreyslar va boshqa xalqlar yashardi. Yirik sanoat korxonalarida ishlovchi o‘zbeklar soni bu paytda nihoyatda kamayib ketdi.

Mulohaza!
Bugungi kunda mamlakatimizda qancha millat va elat istiqomat qiladi. XX asrning 80-yillaridagi 127 raqami o‘zgarishining omillarini sanashga harakat qiling.

Savol va topshiriqlar:

1. O‘zbekiston tabiiy boyliklaridan mahalliy aholi foydalana olmasligining sabablari nimalar edi?
2. Gaz konlarining ochilishi qachon jadallashdi? Bunga turtki bo‘lgan omillarni sanang.
3. Yangi tashkil etilgan shaharlarni sanang. Ular nima maqsadda tashkil etilgan?
4. “Yopiq shaharlar”, “zangori olov” iboralarini sharhlang.
5. Yangi sanoat shaharlari paydo bo‘lishi bilan, ijtimoiy adolat tamoyillari buzildi. Buni qanday izohlaysiz?
6. Uyga vazifa. Mavzuda keltirilgan barcha sanalarni ajratib olib, jadval asosida ma’lumotlarni to‘plang.

Yil	Sodir bo‘lgan voqea	O‘quvchining voqeaga munosabati

§ 25. O‘zbekistonda ekologik vaziyatning og‘irlashishi va Orol fojiasi

Ekologik muvozanatning buzilishi. Tabiat va atrof-muhitni muhofaza qilish muammosi, asosan, inson faoliyati natijasida, ya’ni insonning tabiiy jarayonlarga aralashuvi kengayib va chuqurlashib borishi sababli paydo bo‘ladi. XX asr 60 – 80-yillarida bu muammo bashariyat uchun katta xavf

tug‘dirdi. Insonning xo‘jalik faoliyati yildan-yilga kuchayib bordi, qo‘riq yerlar o‘zlashtirildi, elektr stansiyalari va zavod-fabrikalar qurildi, yangi shaharlar soni ko‘paydi. Yangi yerlarning o‘zlashtirilishi, sanoat va qishloq xo‘jalik korxonalari, transport faoliyatining nazoratdan chetga chiqib ketishi esa tabiatda mavjud muvozanatni buzib, noxush ekologik vaziyatni vujudga keltirdi.

Olimlar butun dunyoda ekologik muvozanat buzilgan, buning xavf-xatari yadro urushi xavfidan qolishmaydi, deb turgan bir paytda sovet hokimiyati va kommunistik partiya bizning mamlakatimizda ekologiya muammosi yo‘q, deb bu tahdidning oldini olish uchun hech qanday chora ko‘rmadi. O‘zbekiston olimlari va keng jamoatchilikka bu xavf to‘g‘risida gapirishga yo‘l qo‘yilmadi.

O‘zbekistondagi barcha yirik og‘ir sanoat tarmoqlari – metallurgiya, gaz-neft, energetika, kimyo korxonalari Ittifoq vazirliklari va mahkamalari qaramog‘ida bo‘lgan. Ekologiyani asosan o‘sha tarmoqlarning korxonalari buzib keldi. Biroq Markaz idoralari respublika aholisi salomatligini emas, balki kam sarf qilib, ko‘p daromad olishni o‘ylardi.

Yirik sanoat shaharlaridagi korxonalar atrof-muhitni zaharli gazlar va chiqindilar bilan ifloslantirgan. Ayniqsa, kimyo zavodlari va kombinatlari ekologik vaziyatga juda katta salbiy ta’sir ko‘rsatgan. Bu zavodlarning xavfli tomoni shunda ediki, O‘zbekiston aslida aholi zich yashaydigan mintaqalardan hisoblanardi. Kimyo zavodlari asosan aholisi ko‘p bo‘lgan **Navoiy, Chirchiq, Farg‘ona** shaharlarida qurilgan edi. Zarafshon, Uchquduq, Olmaliq, Bekobod va poytaxt Toshkent shahrining ham ekologik holati yomon bo‘lgan.

Paxtani defoliatsiya qilish

Markaz ko‘rsatmasi bilan O‘zbekiston paxtazorlarida g‘o‘za zararkunandalari va kasalliklarga qarshi kurashda o‘ta zaharli kimyoviy moddalar ishlatildi. XX asr 80-yillari o‘rtalarida respublikada 90 000 tonna pestitsidlar qishloq xo‘jaligida qo‘llanildi. Zaharli moddalar bilan ishlov berish maydonlarning taxminan yarmida samolyotlarda bajarildi. Bu holat havo va

suvni zaharlab, aholi salomatligi hamda tabiat va hayvonot dunyosiga katta zarar yetkazdi.

Zaharlilik darajasi yuqori bo‘lgan kimyoviy modda – butifos g‘o‘zani defoliatsiya qilish (bargini to‘kish) uchun O‘zbekistonda 20 yil davomida ishlatildi. Defoliatsiya asosan samolyotlarda bajarilar edi. Ko‘p hollarda butifos har gektar paxta maydoniga belgilangan me’yordan 2-3 baravar ko‘p ishlatilgan. Zaharli butifosning defoliatsiyada keng qo‘llanilishi atrof-muhit va odamlar salomatligiga salbiy ta’sir ko‘rsatdi. O‘zbekiston rahbariyati 1981-yili respublikada bu kimyoviy moddadan foydalanishni taqiqlasa ham, ayrim xo‘jaliklar bu usuldan keyinchalik ham foydalandilar.

Yodda tuting!
Hozirgi vaqtda Orol dengizi **3 bo‘lakka** bo‘lingan: **birinchisi** – kichik va sayoz shimoliy qismi; **ikkinchisi** – nisbatan kattaroq maydonga ega bo‘lgan va sayoz sharqiy qismi; **uchinchisi** – eng chuqur hisoblangan g‘arbiy qismi.

Orol dengizining qurishi va uning dahshatli oqibatlari. XX asrning 60-yillaridan sug‘oriladigan ekin maydonlarining kengaytirilishi natijasida dengizga Amudaryo va Sirdaryodan quyiladigan suv miqdori yildan-yilga kamaya bordi. Oqibatda Orol dengizida suv sathi jadal sur’atlarda pasayib, u quriy boshladi. Dengiz suvining sho‘rlanishi kuchayib, baliq va boshqa suv jonivorlari keskin kamayib ketdi.

Orol dengizining qurib borishi Markaziy Osiyo mintaqasi hamda qo‘shni davlatlar ekologiyasiga misli ko‘rilmagan darajada salbiy ta’sir ko‘rsatdi.

Orolbo‘yi mintaqasida og‘ir vaziyatning yuzaga kelishi. Orolbo‘yi (Quyi Amudaryo) mintaqasi ma’muriy jihatdan **O‘zbekiston** va **Qozog‘iston** hududlaridan iborat bo‘lib, Orol dengizining qurishi natijasida bu yerda og‘ir ekologik vaziyat yuzaga keldi. Amudaryoning quyi oqimida baliqchilik, mo‘ynachilik, ovchilik xo‘jaliklari yo‘q bo‘lib ketdi. Paxtachilik va chorvachilik 1980 – 1985-yillarda har yili 30 mln rubldan ortiqroq zarar ko‘rdi.

Orolbo‘yi mintaqasida vujudga kelgan og‘ir vaziyat yerli xalq ahvolini nihoyatda tang qilib qo‘ydi. Bu yerda turli xil kasalliklar ko‘paydi. Yosh bolalar o‘limi ortib bordi. Majruh tug‘ilgan bolalar soni ham ortib, bir yoshgacha bo‘lgan bolalar orasida o‘lim har ming bolaga nisbatan 1980-yildagi

46,5 nafardan 1986-yilda 72 nafarga yetdi. Ayollarning 60 foizi kamqonlik kasalligiga chalingan edi. Orolbo‘yida qorin tifi kasalligi 30 marta, yuqumli sariq kasalligi 7 marta ortdi, ayniqsa, saraton (rak) kasalligi ko‘payib ketdi.

Orolbo‘yi mintaqasida vujudga kelgan og‘ir ekologik vaziyatda, ayniqsa, dengizga yaqin bo‘lgan **Mo‘ynoq, Qo‘ng‘irot, Chimboy** shaharlari va atrofidagi ovullar aholisi ko‘p aziyat chekdi. Baliqchilik bilan nom chiqargan mo‘ynoqliklarning ko‘pchiligi 10 – 15 yil ichida ishsiz va nochor ahvolga tushdi. Qiyinchiliklarga qaramasdan o‘z yerida qolgan mahalliy xalq murakkab muammolar iskanjasida qoldi.

Orolqum – dunyodagi eng yosh cho‘l. Orol cho‘li (Orolqum) O‘rta Osiyoda sug‘orishning tez sur’atlarda rivojlanishi munosabati bilan Orol dengiziga quyilayotgan Amudaryo va Sirdaryo suv hajmining kamayib borishi va tabiiy bug‘lanishning yuqoriligi tufayli Orol dengizining **40 000 km²**dan ziyod qismi quruqlikka aylanishi natijasida XX asr oxirida vujudga keldi. Quruqlik tipik qum-sho‘rxokli cho‘l xususiyatiga ega.

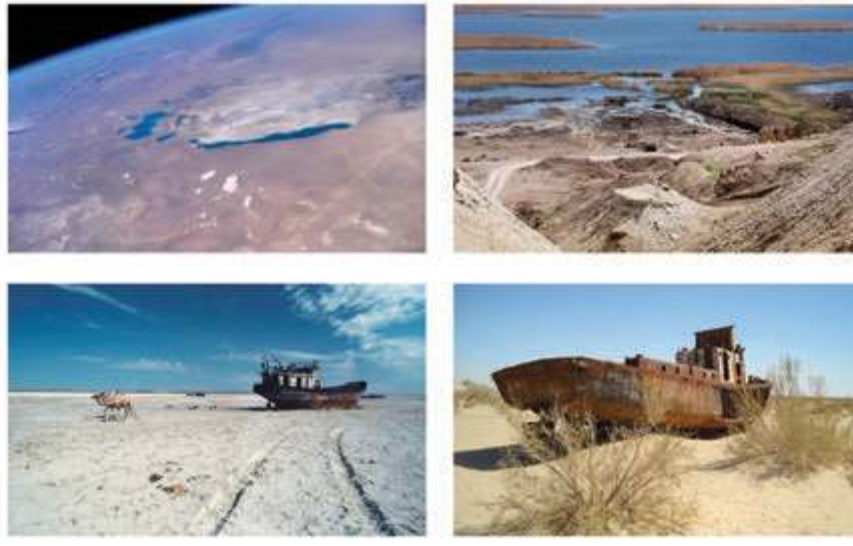

Orol dengizining ko‘rinishi

SSSR parchalangach, yangi tashkil topgan O‘zbekiston va Qozog‘iston davlatlari rahbarlari bir necha marta uchrashib, mavjud muammoni hal qilishga kirishdilar.

Mulohaza!

“Markaziy Osiyoning hududi bo‘ylab sug‘orish tizimlarini jadal sur’atda qurish ko‘plab aholi punktlariga va sanoat korxonalariga suv berish barobarida keng ko‘lamdagi fojia – Orol halok bo‘lishining sababiga ham aylandi. Yaqin-yaqinlargacha cho‘l-u sahrolardan tortib olingan va sug‘orilgan yangi yerlar haqida dabdaba bilan so‘zlanardi. Ayni chog‘da ana shu suv Oroldan tortib olinganligi, uning “jonsizlantirib qo‘yilganligi” xayolga kelmasdi. Endilikda Orolbo‘yi ekologik kulfat hududiga aylandi”.

O‘zbekiston Respublikasining Birinchi Prezidenti Islom Karimov nutqidan.

Savol va topshiriqlar:

1. Orol dengiziga suv borishining kamayishiga nimalar sabab bo‘lgan?
2. Kimyo zavodlari asosan, O‘zbekistonning qaysi shaharlarida qurildi? Bu shaharlarda kimyo zavodlari qurilishining salbiy jihati nimada?
3. Hozirgi kundagi Orolni tavsiflab bering.
4. Orol mintaqasida asosan, qanday turdagi kasalliklar keng tarqalgan?
5. Orol atrofida joylashgan tumanlar aholisi o‘rtasida ishsizlikning avj olishiga nima sabab bo‘lgan?
6. Orolqum toponimini izohlab bering.
7. Orol dengizining qurib borishi asosan, qaysi davlatlarning ijtimoiy-iqtisodiy hayotiga salbiy ta’sir ko‘rsatgan?

OLTINCHI BOB. O‘ZBEKISTONDA SOVET HOKIMIYATINING INQIROZI VA MUSTAQILLIK UCHUN HARAKATLAR (1984 – 1991-yillar)

§ 26. O‘zbekistonda paxta ishi va uning oqibatlari

SSSR va O‘zbekiston SSR siyosiy rahbariyatidagi o‘zgarishlar. Mamlakat siyosiy hayotida 1982 – 1985-yillarda ko‘plab o‘zgarishlar yuz berdi. Siyosiy rahbariyatdagi bunday o‘zgarishlar O‘zbekistonni ham chetlab o‘tmadi.

1982-yil noyabrda KPSS MK Bosh sekretari, SSSR Oliy Soveti Prezidiumi raisi **Leonid Brejnev** vafot etdi. U mamlakat va partiyani 18 yil davomida boshqargan edi. 1982 – 1984-yillarda **Yuriy Andropov**, 1984 – 1985-yillarda **Konstantin Chernenko** Sovet Ittifoqiga rahbarlik qildi. 1985-yil 11-martda **Mixail Gorbachyov** KPSS MK Bosh sekretari, 2-iyulda **Andrey Gromiko** SSSR Oliy Soveti Prezidiumi raisi lavozimlariga saylandi. 1985-yildan mamlakatda qayta qurish siyosati boshlandi.

Yodda tuting!
1983-yil oktyabrda O‘zbekiston Kompartiyasi Markaziy Komiteti birinchi sekretari Sharof Rashidov vafot etdi. U respublikani qariyb chorak asr davomida boshqargan edi. 1983 – 1988-yillarda Inomjon Usmonxo‘jayev, 1988-1989-yillarda Rafiq Nishonov O‘zbekistonga rahbarlik qildi.

R. Nishonov

XX asrning 80-yillariga kelganda sovet rejimi, uning siyosiy tizimi va xo‘jalik yuritish usullari o‘zining rivojlanish imkoniyatlarini tugata boshladi. O‘zbekiston iqtisodiyoti katta xomashyo va tabiiy boyliklar zaxirasiga ega bo‘lishiga qaramasdan SSSRning markaziy hududlaridan ancha ortda qola boshlagan. Ana shunday sharoitda O‘zbekistonning o‘sha paytdagi siyosiy rahbariyatida iroda, qat’iy jur’at, Sovet Ittifoqi doirasida respublika tutgan mavqeyini ochiq-oydin aytib o‘tish uchun mardlik yetishmadi. Bu rahbarlar Markaz topshiriqlarini tezroq “uddalash”, respublikaning SSSRga boqimanda ekanligi to‘g‘risidagi uydirmalarni takrorlashdan nariga o‘tishmadi.

Paxta ishi – sovet rejimining O‘zbekistondagi so‘nggi qatag‘on siyosati. O‘zbekiston SSRning ijtimoiy-siyosiy hayotida 1984-yil 23-iyunda bo‘lgan

O‘zbekiston Kompartiyasi Markaziy Komitetining XVI plenumi mash’um rol o‘ynadi. Moskva tashabbusi va ko‘rsatmasi bilan tashkil qilingan bu plenumda qabul qilingan hujjatlar O‘zbekistonda o‘zbek xalqini asossiz badnom qilish kompaniyasini boshlab berdi. Plenumda Moskvadan maxsus yuborilgan KPSS MK sekretari Y.K.Ligachev va boshqalar qatnashib, Kreml ko‘rsatmalari izchillik bilan bajaralishini talab qilishgan.

Aynan ushbu plenum qarorlari bilan Markaz tomonidan O‘zbekistonda **“paxta ishi”** deb atalgan siyosiy qatag‘onlar boshlandi. Keyinchalik bu qatag‘on hatto O‘zbekiston SSRning o‘sha paytdagi sobiq va birinchi rahbarlarini ham chetlab o‘tmadi.

“Paxta ishi” sud majlisi

SSSR Bosh prokurori huzurida alohida muhim ishlar bo‘yicha maxsus tergovchilar guruhi tuzilib, ularning dastlabkisi 1983-yil boshlarida O‘zbekistonga yuborilgan edi. Ana shunday maxsus tergov guruhlarining asosiylaridan biri **T.X.Gdlyan** va **N.V.Ivanov** rahbarligida 1983-yil aprelda tuzilgan edi. Ular keyinchalik Markazdan respublikaga kelgan “desantchilar”ga tayanib, O‘zbekistonda navbatdagi qatag‘onni amalga oshirdi.

Mulohaza!
30- va 50-yillar qatag‘onini eslang. 80-yillar qatag‘oni qaysi jihatlari bilan oldingilaridan farq qiladi.

1983 – 1987-yillarda Moskva, Leningrad (hozirgi Sankt-Peterburg) va RSFSRning boshqa shaharlaridan 1000 nafarga yaqin “desantchi” O‘zbekistonning partiya, sovet, ma’muriy-xo‘jalik organlariga yuqori rahbarlik lavozimlariga ishga yuborilgan edi. O‘sha paytda “desantchilar” va 3000 nafardan ortiq tergovchilarga mahalliy rahbarlar va respublika huquq-tartibot organlarining ko‘plab xodimlari katta yordam bergan.

1985 – 1990-yillarda O‘zbekistonda “paxta ishi” degan uydirma bo‘yicha jami 40 000 kishi tergov qilindi, ularning aksariyati tergov izolyatorlarida prokuror sanksiyasisiz o‘tirdi, 5000 nafar kishi esa soxta ayblar bilan jinoiy javobgarlikka tortildi. Tergov jarayonida inson huquqlari toptalib, tutqunlarga

jismoniy va ruhiy tazyiq o‘tkazildi. Ularning oila a’zolari va qarindosh-urug‘lari ham qamoqqa tashlandi. Kadrlarni almashtirish siyosati ayanchli tus oldi.

Paxta ishining o‘zbeklar ishiga aylantirilishi va mohiyati. Markaziy matbuotda e’lon qilingan maqolalarda o‘zbek xalqi badnom etilib, paxta ishiga ataylab siyosiy tus berildi va u “o‘zbeklar ishi”ga aylantirildi. Bu siyosiy kompaniyani O‘zbekistonning o‘sha paytdagi rahbarlari qo‘llab-quvvatlashdi.

O‘zingizni sinang!

T.X.Gdlyan va N.V.Ivanov – bu ...
Mixail Gorbachyov – bu ...
Inomjon Usmonxo‘jayev – bu ...
Rafiq Nishonov – bu ...

Markazdan yuborilgan kommunistik amalparastlar O‘zbekistonning partiya va hokimiyat tizimida asosiy o‘rinlarni egallab, o‘zbek xalqiga qarshi qatag‘onni avj oldirdilar. Qatag‘on qilichi eng avvalo O‘zbekistonning sobiq rahbari, marhum Sharof Rashidov xotirasiga qarshi ko‘tarildi. “Sharof Rashidovchilik” degan sun’iy ibora o‘ylab topilib, undan Sh.Rashidovni o‘limidan so‘ng badnom qilish va shuhratini yerga urishda foydalanildi.

Xullas, sovet rejimining paxta ishi oqibatida O‘zbekistonda minglab kishilar nohaq ravishda jazolandi. Xalq xo‘jaligi sohalarida qo‘shib yozish, poraxo‘rlik va korrupsiyaga aloqador jinoyatlar SSSRning deyarli barcha hududlarida yuz bergan bo‘lsa ham “tajriba maydoni” sifatida O‘zbekiston tanlandi hamda jinoiy ishga aloqador kishilardan tashqari ko‘plab odamlar aybsiz jazoga tortildi. Kommunistik mafkuraning qatag‘on qilichi bu bilan cheklanmasdan paxta ishini o‘zbeklar ishiga aylantirishga urindi. Qatag‘on siyosatini amalga oshirishda Markaz rahbariyati va vakillaridan tashqari O‘zbekistonning o‘sha paytdagi siyosiy rahbariyati, xalqimiz orasidan chiqqan hamda tergovchilar bilan hamkorlik qilgan va ularning g‘arazli ishlariga ko‘maklashgan ayrim qo‘rqoq va xoinlar ham faollik ko‘rsatdi. Bu – tarixning achchiq haqiqati.

Atamalar izohi:

Izolyator – (ajratmoq, yakkalamoq) kazarma, lager, yuqumli kasal saqlanadigan va shu kabi vaqtincha ajratib qo‘yiladigan alohida xona, joy.

Sanksiya – (lot. – qat’iy, o‘ta jiddiy qaror) hujjat, qarorlarning oliy organ tomonidan tasdiqlanishi, shunday tasdiq natijasida hujjat, qarorning qonuniy kuchga ega bo‘lishi.

Savol va topshiriqlar:

1. XX asrning 80-yillarida SSSR davlatida qanday siyosiy o‘zgarishlar sodir bo‘ldi?
2. O‘zbekiston iqtisodiy jihatdan SSSRning markaziy hududlaridan ortda qolib ketishining sabablarini tushuntiring.
3. “Paxta ishi”, “O‘zbeklar ishi”, “Sharof Rashidochilik” iboralarini sharhlab bering.
4. Mahalliy rahbarlar va “desantchilar” faoliyatini izohlang.
5. O‘zbekistonda kadrlarni almashtirish siyosati qanday tamoyillar asosida amalga oshirildi?
6. Sh.Rashidovdan keyin O‘zbekiston SSRni kimlar boshqardi?

§ 27. Qayta qurish siyosati va uning inqirozi. Farg‘ona fojialari

Qayta qurish va uning bosqichlari. KPSS MK Aprel (1985-y.) plenumi sovet jamiyati hayotining barcha sohalarini chuqur isloh qilish yo‘lini e’lon qildi. Qayta qurishning asosiy tarkibiy qismlari deb ijtimoiy hayotni demokratlashtirish va tub iqtisodiy islohot o‘tkazish belgilandi.

Yodda tuting!
Qayta qurish siyosatining maqsadi va vazifasi mamlakatda to‘planib qolgan ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy, madaniy va mafkuraviy sohalardagi muammolarni “qayta qurish” yo‘li bilan hal etishdan iborat bo‘lgan.

Qayta qurishning birinchi bosqichi (1985-1986-yillar) ma’muriy tashkiliy tadbirlarni an’anaviy usullarda olib borilishi bilan izohlanadi. Mazkur bosqichda ilmiy-texnika taraqqiyoti yutuqlarini ishlab chiqarishga jalb etish asosida jamiyatda tub iqtisodiy taraqqiyotni jadallashtirish va uning asnosida inson omilini faollashtirish mo‘ljallangan edi.

Qayta qurishning ikkinchi bosqichi (1987 – 1989-yillar) jamiyatning barcha jabhalarini kompleks tarzda isloh qilishni kun tartibiga qo‘ydi. Xususan, 1987-yil yanvar va 1988-yil iyunda bu vazifalar yanada konkretlashtirildi va uning asosiy maqsadi sovet jamiyatini to‘liq demokratlashtirishdan iborat ekanligi ta’kidlandi.

Farg‘ona. 1989-yil yozi

Qayta qurish oshkoralik, demokratiya va fikrlar xilma-xilligining ma’lum ma’noda kucha-yishiga imkoniyat yaratdi. Ammo mamlakatda tub demokratik o‘zgarishlarni amalga oshirish, boshlangan islohotlarni oxiriga yetkazish mumkin bo‘lmadi.

O‘zbekistonda ijtimoiy-siyosiy inqirozning keskinlashuvi. Ana shunday sharoitda O‘zbekistonning o‘sha paytdagi rahbariyati Markaz oldida o‘zining no‘noq va noshudligini ko‘rsatdi. Respublika rahbariyati Markazdan qochish va uni inkor etish siyosati o‘rniga ko‘proq unga yaqinlashish va mustahkam birlashish yo‘lini tanladi.

O‘sha paytdagi O‘zbekiston siyosiy rahbariyati ijtimoiy-ma’naviy sohada milliylikning har bir ko‘rinishi “internatsionalizm” mohiyatiga yot ekanligini isbotlashga urindi. Bu narsa o‘zbek tili, islom dini, milliy urf-odat va an’analar, marosimlar, Navro‘z bayramiga munosabatda yaqqol ko‘rindi.

Qayta qurish siyosatining barbod bo‘lishi. Mamlakatda bo‘lgan qayta qurish jamiyatning ijtimoiy va siyosiy tuzilishida bir qator o‘zgarishlarni keltirib chiqardi. KPSSning sovet jamiyatidagi rahbarlik va yetakchilik mavqeyiga putur yetdi, saylov tizimini o‘zgartirish to‘g‘risida qonun qabul qilindi.

Qayta qurish pirovardida siyosiy jihatdan safsatabozlikka aylanib, tub demokratik o‘zgarishlarni amalga oshirish va boshlangan islohotlarni oxirigacha yetkazish imkoniyatini bermay mag‘lubiyatga uchradi. Bu holatning sabablari quyidagicha edi:

Birinchidan, qayta qurishning aniq va izchil, ilmiy jihatdan puxta ishlab chiqilgan dasturi yo‘q edi. Demokratiya va oshkoralik kabi shiorlar haqida ko‘p gapirilsa ham, amalda partiya siyosiy rahbariyati eski qarashlar girdobida bo‘lib, rahbarlikning demokratiyaga zid bo‘lgan ma’muriy-buyruqbozlik usullaridan foydalanish davom etardi.

Ikkinchidan, mamlakatdagi partokratik rahbariyat “nomenklatura”ni saqlab qolishdan manfaatdor edi. Chunki mamlakatni eskicha usulda boshqarish oson edi.

Uchinchidan, qayta qurishda milliy respublikalarning suvereniteti haqida gapirilsa ham Ittifoqni yangilangan holatda saqlab qolish ko‘zda tutilgan edi.

Kreml ittifoqdosh respublikalarning SSSRdan ajralib, mustaqil davlat tuzishlariga qarshi jon-jahdi bilan qattiq turdi.

To‘rtinchidan, M.S.Gorbachyov g‘oyasi asosida qayta qurishni amalga oshirish mumkin emas edi. Chunki sotsializm doirasidagi mulkiy munosabatlar, ijtimoiy sohadagi siyosat, milliy va diniy siyosat, yakkapartiyaviy rahbarlik va mustabid boshqaruv usuli hech qachon demokratiya va oshkoralik bilan kelisha olmagan.

Farg‘ona fojiasi va uning mohiyati. Markaz jilovni qo‘ldan bermaslik uchun butun imkoniyatlarni ishga solayotgan bir sharoitda 1989-yil may-iyun oylarida Quvasoyda yoshlar o‘rtasida bo‘lgan bezorilik vodiyda millatlararo to‘qnashuvni (mesxeti turklari bilan mahalliy yoshlar o‘rtasida) keltirib chiqardi. U Farg‘ona vodiysi va Toshkent viloyatiga tarqalib, xavfli tus oldi.

1989-yil 7-8-iyunda **Qo‘qon** shahrida mahalliy aholi qatnashgan tinch namoyish harbiy qism askarlari tomonidan o‘qqa tutilishi natijasida 50 dan ziyod namoyishchilar halok bo‘ldi. Rasmiy ma’lumotlarga qaraganda, 1989-yil 3 – 12-iyunda Farg‘ona viloyatida bo‘lgan millatlararo to‘qnashuvlar va namoyishchilarning harbiylar tomonidan o‘qqa tutilishi natijasida 103 nafar kishi halok bo‘lgan, 1011 kishi jarohatlangan va 757 xonadonga o‘t qo‘yilib, vayron etilgan.

Farg‘ona fojialaridan keyin O‘zbekistonning Islom Karimov boshchiligidagi yangi siyosiy rahbariyati bu masalada prinsipial mavqeni egalladi. O‘zbekistondagi ijtimoiy-iqtisodiy ahvolni o‘rganib, unga to‘g‘ri baho berar ekan, Islom Karimov matbuot konferensiyalarining birida “O‘zbekiston yana bir Farg‘onaga chidab tura olmaydi”, deb ta’kidladi.

O‘zbek tiliga davlat tili maqomining berilishi. 1989-yil 21-oktyabrda respublika Oliy Sovetining XI sessiyasi **“O‘zbekiston SSR davlat tili haqi-**

Mulohaza!

O‘qing va mulohaza qiling!

“Huquqni muhofaza etish organlari o‘z noqobilliklarini ko‘rsatdi. Ular ommaviy tartibsizliklarning oldini olish u yoqda tursin, ko‘pincha shu tartibsizliklarga o‘zlari yo‘l ochib berdilar. Keyinchalik esa, yana vaziyat barqarorlashib, tergov boshlangach, ular ishni yuzaki yuritishni afzal ko‘rdilar. Oqibatda fojianing bosh tashkilotchilari va asosiy sababchilari panada qolib ketdi”.

Islom Karimov

da” Qonunni qabul qilib, o‘zbek tiliga davlat tili maqomini berdi. Qonunning qabul qilinishi o‘zbek xalqi va respublikada yashovchi boshqa xalqlarning madaniy, ma’naviy va siyosiy hayotida ro‘y bergan muhim voqea edi.

Qonun o‘zbek tili va madaniyatining rivojlanishiga imkoniyat yaratdi. Shu bilan birga unda respublika hududida yashovchi boshqa xalqlarning tillarini rivojlantirish imkoniyatlari ham belgilab berildi.

1990-yil iyunda Farg‘ona vodiysining **O‘sh** va **O‘zgan** shaharlarida (qo‘shni Qirg‘iziston hududida) qirg‘izlar bilan o‘zbeklar o‘rtasida etnik mojaro kelib chiqdi. Bu mojaro (O‘sh qirg‘ini) natijasida minglab gunohsiz o‘zbeklar halok bo‘ldi. Markaz murakkab etnik vaziyatdan o‘z maqsadlari yo‘lida foydalanishga intildi, azaliy qon-qardosh hisoblangan turkiy xalqlarni bir-biriga qarshi qo‘ydi. Ana shunday murakkab bir sharoitda o‘zbek xalqi asrlar davomida sinovdan o‘tgan o‘zining sabr-toqati va bardoshini, bag‘rikengligini namoyish qildi, turli siyosiy kuchlar va g‘alamislarning ig‘volariga uchmadi. O‘zbekiston hukumati ham bu masalada izchil siyosat olib bordi, butun mintaqada tinchlikni saqlashda muhim rol o‘ynadi.

Atamalar izohi:
Internatsionalizm – Xalqlar va ijtimoiy guruhlarning millatlar ozodligi, mustaqilligi, huquqiy tengligiga asoslangan birdamlik va o‘zaro hamkorlik tamoyili.
Partokratik – partiya hukmronligiga asoslangan.

Savol va topshiriqlar:
1. Qanday sabablar SSSRni inqirozli vaziyatga olib keldi?
2. “Qayta qurish” siyosati deganda nimani tushunasiz?
3. Nima uchun “qayta qurish” siyosati barbod bo‘ldi?
4. O‘zbek tiliga davlat tili maqomi berilganligiga qancha bo‘ldi? O‘zbek tilining bunday maqomga ega bolishi qanday imkoniyatlarni yaratdi?
5. Farg‘ona fojialarining boshqa hududlarga ham tarqalishiga nimalar sabab bo‘lgan?
6. Farg‘ona fojiasi nima sababdan sodir bo‘ldi, uning oqibatlarini bilasizmi?

7. Uyga vazifa. Qayta qurish siyosati mavzuiga doir jadvalni to‘ldiring.

Qayta qurish	Bosqichlari	Mazmuni	Oqibatlari

§ 28. O‘zbekiston mustaqillikka erishish ostonasida

Islom Karimov

O‘zbekiston SSR siyosiy rahbariyatidagi yangi o‘zgarishlar. 1989-yil 23-iyunda tajribali iqtisodchi va partiya xodimi **Islom Karimov** O‘zbekiston Kompartiyasi Markaziy Komitetining birinchi sekretari qilib saylandi. U o‘zi saylangan plenumda so‘zlagan nutqida O‘zbekistonning Ittifoqda tutgan o‘rni va rolini aniq va ravshan belgilab berdi, madaniy merosni va tarix haqiqatini tiklash, milliy urf-odatlar va an’analarni rivojlantirish obyektiv zaruriyat ekanligini ta’kidladi.

“Birlik” xalq harakati va “Erk” demokratik partiyasining ijtimoiy-siyosiy cheklanganligi va xatolari. Bu davr O‘zbekiston ijtimoiy-siyosiy hayotida jiddiy o‘zgarishlar, ayniqsa, jamoat tashkilotlarining faollashuvi va siyosiy madaniyatning keskin ko‘tarilishi yuz berdi. 1988-yil noyabrda **“Birlik” xalq harakati** (rahbari professor Abdurahim Po‘latov) jamoat tashkiloti sifatida tashkil topdi. Shuningdek, harakat huzurida O‘zbekiston yoshlarining erkin uyushmasi (1988-yil noyabrda asos solingan) hamda “To‘maris” ayollar harakati ham faoliyat ko‘rsatdi. Ular XX asr 80-yillari oxiri va 90-yillari boshlarida respublika ijtimoiy-siyosiy hayotida katta rol o‘ynadi. Harakatning “Birlik”, “To‘maris” va boshqa gazetalari yarim ochiq holatda nashr etildi hamda O‘zbekiston aholisi o‘rtasida tarqatildi.

Yodda tuting!
O‘zbekiston SSR Ministrlar Sovetiga 1989-1990-yillarda Mirahmad Mirqosimov va 1990-yil mart – oktyabr oylarida Shukurulla Mirsaidov raislik qildi.

“Birlik” xalq harakati faollarining bir guruhi keyinchalik, modern shoir Muhammad Solih (Saloy Madaminov) boshchiligida siyosiy partiya

tuzish uchun harakat boshladilar. 1990-yil 30-aprelda **“Erk” demokratik partiyasi**ning ta’sis qurultoyida uning dasturi va nizomi qabul qilindi. Partiya tomonidan 1990 – 1992-yillarda nashr etilgan “Erk” gazetasi O‘zbekiston aholisi o‘rtasida juda mashhur bo‘lib ketdi.

Bu harakat va partiyalar (keyinchalik, O‘zbekistonda demokratik ruhdagi boshqa siyosiy partiyalar va harakatlar ham tashkil topdi) oshkoralikni kengaytirish, siyosiy va ijtimoiy-iqtisodiy islohotlarni faollashtirish, o‘zbek xalqi milliy qadriyatlari, xususan, an’ana va marosimlarni qayta tiklash, shuningdek, respublika hayotida Markaz hukmronligiga barham berish hamda O‘zbekistonning tom ma’nodagi siyosiy va iqtisodiy mustaqilligiga erishish talablari bilan chiqdi. Biroq bu harakat va partiyalarning rahbarlari keyingi yillarda O‘zbekiston Prezidenti va O‘zbekiston Oliy Kengashi siyosatiga muxoliflik yo‘liga o‘tdilarki, bu narsa jamiyatdagi fuqarolar totuvligi va hamjihatligiga putur yetkaza boshladi. Shundan keyin 1992-yildan “Birlik” va “Erk” O‘zbekiston hududida o‘z siyosiy faoliyatini to‘xtatdi.

O‘zingizni sinang!

“To‘maris” – bu ...	Islom Karimov – bu ...
“Birlik” – bu ...	Mirahmad Mirqosimov – bu ...
“Erk” – bu ...	Shukurulla Mirsaidov – bu ...

O‘zbekiston SSRda prezidentlik boshqaruvining joriy etilishi. 1990-yil 24-martda bo‘lgan O‘zbekiston SSR Oliy Sovetining o‘n ikkinchi chaqiriq I sessiyasida O‘zbekistonda prezidentlik boshqaruvi ta’sis etildi va O‘zbekiston Kompartiyasi Markaziy Komitetining birinchi kotibi **Islom Karimov** O‘zbekiston SSR Prezidenti qilib saylandi. Ittifoqdosh respublikalar o‘rtasida birinchi bo‘lib O‘zbekistonda **prezidentlik boshqaruvi** joriy qilindi.

Prezidentlik boshqaruvining paydo bo‘lishi va taraqqiyoti respublikada quyidagi bosqichlardan iborat bo‘ldi:

Yodda tuting!

1990-yil 12 – 15-martda Moskvada bo‘lgan SSSR Xalq deputatlarining navbatdan tashqari III syezdida SSSR Prezidenti lavozimi ta’sis etilib, bu lavozimga KPSS MK Bosh sekretari, SSSR Oliy Sovetining raisi Mixail Sergeyevich Gorbachyov saylangan edi.

Birinchi bosqich 1990-yil mart – oktyabr oylarini tashkil qiladi. Unda 1990-yili mart oyida O‘zbekiston SSR Prezidenti lavozimini ta’sis etish hamda “O‘zbekiston SSR Konstitutsiyasi (Asosiy Qonuni)ga o‘zgartirish va qo‘shimchalar kiritish to‘g‘risida”gi Qonun qabul qilinib, O‘zbekiston SSRning birinchi Prezidenti saylandi. 1990-yil iyun oyida O‘zbekistonning Mustaqillik deklaratsiyasi qabul qilindi.

Ikkinchi bosqich 1990-yil noyabr – 1991-yil avgust oylarini o‘z ichiga oladi. 1990-yil 1-noyabrda “O‘zbekiston SSRda ijroiya va boshqaruv hokimiyatining tuzilishini takomillashtirish hamda O‘zbekiston SSR Konstitutsiyasi (Asosiy Qonuni, 1978-yil qabul qilingan)ga o‘zgartirish va qo‘shimchalar kiritish to‘g‘risida”gi Qonun qabul qilindi. Qonunga ko‘ra, O‘zbekistonda prezidentlik hokimiyati bilan Ministrlar Sovetining ijroiya boshqaruv hokimiyati qo‘shib yuborildi. O‘zbekiston SSR Ministrlar Soveti O‘zbekiston SSR Prezidenti huzuridagi Vazirlar Mahkamasiga aylantirildi. O‘zbekiston SSR Prezidenti **Islom Karimov** ayni bir vaqtda Vazirlar Mahkamasining raisi bo‘ldi.

Mulohaza!
Islom Karimov ayni bir vaqtda Vazirlar Mahkamasining raisi lavozimda 2005-yil yanvar oyigacha ishladi. 8-sinfda Davlat va huquq asoslari fanidan olgan bilimingizga tayanib, nega aynan 2005-yilga qadar bu lavozimda o‘tirganini izohlang.

Uchinchi bosqich 1991-yil sentyabr – 1992-yil yanvar oylaridan iborat bo‘lib, O‘zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishgandan keyin 1991-yil 29-dekabrda birinchi marta yashirin ovoz berish yo‘li bilan o‘tkazilgan to‘g‘ridan-to‘g‘ri umumiy va muqobil asosdagi prezidentlik saylovida **Islom Karimov** 5 yil muddatga **O‘zbekiston Respublikasining Prezidenti** qilib saylandi. Bu bosqich 1992-yil 4-yanvarda “O‘zbekiston Respublikasining vitse-prezidenti lavozimini tugatish hamda O‘zbekiston Respublikasi Bosh vaziri lavozimini ta’sis etish va O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi (Asosiy Qonuni)ga o‘zgartirish kiritish to‘g‘risida”gi Qonun qabul qilinishi bilan yakunlandi.

Mustaqillik Deklaratsiyasi va uning ahamiyati. O‘zbekistonda va keyinchalik boshqa ittifoqdosh respublikalarda prezidentlik lavozimining joriy qilinishi Markaz uchun kuchli zarba bo‘ldi. Lekin shunga qaramasdan Moskva va uning respublikalardagi yugurdaklari butun imkoniyatlarini ishga solib Ittifoqni saqlab qolish yo‘lidan bordi. Biroq tarix hukmi boshqacha edi.

1990-yil 20-iyunda bo‘lgan O‘zbekiston SSR Oliy Soveti o‘n ikkinchi chaqiriq II sessiyasida **Mustaqillik Deklaratsiyasi** qabul qilindi. Aynan Mustaqillik Deklaratsiyasi O‘zbekistonning mustaqilligi sari tashlangan juda muhim va zalvorli qadam bo‘ldi. Xullas, Mustaqillik Deklaratsiyasi O‘zbekiston milliy davlat mustaqilligining huquqiy va siyosiy asoslarini yaratish uchun katta xizmat qildi. 14-dekabrda O‘zbekiston SSR tarkibidagi Qoraqalpog‘iston ASSR suvereniteti to‘g‘risida **Deklaratsiya** qabul qilindi.

Yangi Ittifoq shartnomasi va GKChP. O‘zbekistondagi bunday voqealar hamda Sovet Ittifoqi tarkibidan 1990-yil mart – may oylarida Litva, Latviya va Estoniyaning chiqib ketishi SSSRning davlat butunligiga jiddiy ta’sir ko‘rsatdi. 1990-yili SSSRda kommunistik partiyaning hukmronligidan voz kechildi va milliy harakat kuchaydi. Boltiqbo‘yi mamlakatlari o‘z mustaqilliklarini e’lon qilishdi. Hatto **1990-yil 12-iyunda** RSFSRning davlat suvereniteti to‘g‘risida Deklaratsiya qabul qilindi. 1991-yil 17-martda birinchi marta SSSRda umumxalq referendumi o‘tkazilib, Markaz tomonidan Ittifoqni saqlab qolish uchun jiddiy harakat qilindi.

1991-yil 23-aprelda Moskva yaqinidagi Novo-Ogaryovoda SSSR Prezidenti M.Gorbachyov hamda 9 ta ittifoqdosh respublikalar – RSFSR, Ukraina, Belorusiya, O‘zbekiston, Qozog‘iston, Ozarbayjon, Tojikiston, Qirg‘iziston va Turkmaniston davlat oliy idoralari rahbarlarining uchrashuvida “Mamlakatdagi ahvolni barqarorlashtirish va tanglikni bartaraf etishga doir kechiktirib bo‘lmaydigan chora-tadbirlar to‘g‘risida qo‘shma bayonot” qabul qilindi. Bayonotda yangi Ittifoq shartnomasi hujjati loyihasini tayyorlash ishini yaqin vaqt ichida tugallash ta’kidlandi. Qo‘shma bayonot **“9+1”** (to‘qqiz respublika + Markaz) degan nomni oldi. Jarayonlar murakkab kechdi, tortishuvlar

uzoq davom etdi. “Mustaqil Davlatlar Ittifoqi to‘g‘risida shartnoma” loyihasi O‘zbekiston matbuotida 28-iyun va 16-avgust kunlari e’lon qilindi. 20-avgustda yangi Ittifoq shartnomasi imzolanishi kerak edi.

Mulohaza!
Bayonotning “9+1” deb nomlanganligining sababini tushuntiring. Eslang! 1940-yil avgustdan SSSR 15 ta ittifoqdosh respublikadan iborat edi.

Moskvada 1991-yil 19 – 21-avgustda yuz bergan voqealar, KPSS MK Bosh kotibi va SSSR Prezidenti M.S.Gorbachyovning hokimiyatdan chetlashtirilib, vitse-prezident **Gennadiy Yanayev** boshchiligidagi oliy eshelon rahbarlari tomonidan **Favqulodda Holat Davlat Komiteti (GKChP)** tuzilgani, biroq tez orada uning RSFSR prezidenti **Boris Yelsin** rahbarligidagi demokratik kuchlar tomonidan bostirilishi SSSRning kelajagi yo‘qligidan dalolat berardi.

Isyon barbod bo‘lgach, SSSR tarkibidagi ittifoqdosh respublikalar o‘z mustaqilliklarini e’lon qilishdi. KPSS va SSSR tanazzulga uchradi. KPSS siyosiy partiya sifatida 1991-yil 29-avgustda o‘z faoliyatini to‘xtatdi. 1991-yil 25-dekabrda SSSR davlati ham xalqaro huquq subyekti sifatida barham topdi.

O‘zbekiston Respublikasi mustaqilligining e’lon qilinishi. O‘zbekiston hali Ittifoq tarkibida bo‘lib, SSSRning konfederativ davlatga aylanishiga ko‘pchilik umid qilib turgan mahalda muhim siyosiy voqea yuz berdi. O‘zbekiston o‘zini SSSRdan mustaqil deb e’lon qildi. **1991-yil 31-avgustda** O‘zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining o‘n ikkinchi chaqiriq navbatdan tashqari VI sessiyasida O‘zbekiston Respublikasining Davlat Mustaqilligi to‘g‘risida prezident I.A.Karimovning ma’ruzasi tinglandi. Sessiyada **“O‘zbekiston Respublikasining Davlat Mustaqilligi asoslari to‘g‘risida”** Qonun qabul qilindi. Mazkur qonun 17 moddadan iborat bo‘lib, unda suveren O‘zbekiston Respublikasining asosiy belgilari aniqlab berildi.

Shunday qilib, xalqimizning mustaqillikka erishishdek asriy orzusi ro‘yobga chiqdi. Rossiya imperiyasi va SSSRning 125 yil davom etgan mustamlakachilik davriga chek qo‘yildi. O‘zbek xalqining muqaddas va tarixiy orzusi ushalib, O‘zbekiston Respublikasi tinch parlament yo‘li bilan o‘zining mustaqil

davlatchiligiga qayta erishdi. Bu nodir voqea kamida 3500 yillik o‘tmishga ega o‘zbek xalqi va davlatchiligi tarixiga zarhal sahifalar bo‘lib yozildi. Mustaqillik xalqimizning XX asrda erishgan eng yuksak yutug‘i, ajdodlarimiz to‘kkan qutlug‘ va tabarruk qonning mahsuli hisoblanadi.

Atamalar izohi:

Referendum – (lot. – xabar berilishi zarur bo‘lgan narsa) davlat ahamiyatiga ega bo‘lgan muhim masalalar bo‘yicha o‘tkaziladigan va ba’zan qonunlar qabul qilish uchun asos bo‘lib xizmat qiladigan umumxalq so‘rovi, ovoz berish yo‘li bilan xalq fikrini aniqlash.

Vitse-prezident – *(lot.* vice – o‘rniga) “o‘rinbosar”, “yordamchi” degan ma’nolarni anglatuvchi birinchi tarkibiy qismi. Vitse-prezident – prezident o‘rinbosari.

Deklaratsiya – (ma’lum qilaman) – hukumatning, biror tashkilotning muhim bir hujjatni, qonunni, voqeani ko‘pchilik e ’tiboriga yetkazuvchi bayonoti.

Savol va topshiriqlar:

1. Nima sababdan O‘zbekistonda “Birlik” harakati va “Erk” partiyasi faoliyati qisqa muddatda yakunlandi?
2. 1989-yil 23-iyundan O‘zbekistonning Ittifoqdagi o‘rnida qanday o‘zgarishlar bo‘ldi?
3. Islom Karimov O‘zbekiston rahbari bo‘lgach, Markaz oldiga qanday talablar qo‘ygan edi?
4. O‘zbekistonda qachon norasmiy tashkilot va harakatlar vujudga keldi, nima uchun ular xalq orasida tayanch va ishonchga ega bo‘la olmadi?
5. Prezidentlik boshqaruvining paydo bo‘lishi va taraqqiyoti bosqichlari bo‘yicha quyidagi jadvalni to‘ldiring.

Prezidentlik	Bosqichlari	Davri	Xususiyatlari

.6. Yangi Ittifoq shartnomasining imzolanmay qolishiga sabab nima edi?

MUNDARIJA

Kirish 3

Birinchi bob. Turkiston o‘lkasida sovet hokimiyatining o‘rnatilishi hamda o‘zbek xalqining mustaqillik uchun kurashi (1917 – 1924-yillar)

1-§. Turkiston o‘lkasi 1917-yil fevral – oktyabr oralig‘ida 5

2-§. Turkistonda sovet hokimiyatining majburiy tarzda o‘rnatilishi hamda bolsheviklar diktaturasi 11

3-§. Turkiston Muxtoriyati – tub yerli xalqlar davlatchiligi tarixida yangi bosqich 14

4-§. Turkiston o‘lkasida sovet hokimiyati boshqaruv tizimining tuzilishi va iqtisodiyot sohasidagi o‘zgarishlar 20

5-§. Turkiston ASSRda sovet hokimiyatiga qarshi qurolli harakatlar 25

6-§. Buxoro amirligida islohotlar uchun kurash hamda qizil armiya tomonidan amir hokimiyatining ag‘darilishi. BXSRning tashkil topishi va faoliyati 31

7-§. Xiva xonligida ahvol hamda xon hokimiyatining ag‘darilishi. XXSRning tuzilishi va turli islohotlar 37

8-§. BXSR va XXSRda qizil armiyaga qarshi kurash 42

9-§. O‘rta Osiyo respublikalarida o‘tkazilgan milliy-hududiy chegaralanish va uning oqibatlari 48

Ikkinchi bob. Sovet hokimiyatining O‘zbekistonda yuritgan siyosati (1925 – 1939-yillar)

10-§. O‘zbekiston SSRning tashkil topishi 55

11-§. O‘zbekistonda qishloq xo‘jaligini kollektivlashtirish siyosati hamda quloqlarning surgun qilinishi 61

12-§. O‘zbekistonda industrlashtirish siyosatining amalga oshirilishi va kadrlar masalasi 67

13-§. O‘zbek xotin-qizlarining ozodlikka chiqarish jarayoni va muammolar 71

14-§. O‘zbekistonda sovet hokimiyati yuritgan madaniy siyosat 75
15-§. Sovet hokimiyatining O‘zbekistondagi qatag‘onlik siyosati: uning mohiyati va oqibatlari 80

Uchinchi bob. O‘zbekiston Ikkinchi jahon urushi yillarida (1939 – 1945-yillar)

16-§. Ikkinchi jahon urushining boshlanishi hamda O‘zbekistonning urush girdobiga tortilishi 87
17-§. O‘zbekiston sanoati va qishloq xo‘jaligi front xizmatida 91
18-§. O‘zbekistonliklarning frontdagi jasorati va qahramonliklari 95
19-§. O‘zbekiston fani va madaniyati – g‘alaba uchun xizmatda 101

To‘rtinchi bob. O‘zbekistonning ijtimoiy-iqtisodiy ahvoli va rivojlanish muammolari (1945 – 1959-yillar)

20-§. O‘zbekiston xalq xo‘jaligining urushdan keyingi ahvoli 105
21-§. Ziyolilarning qatag‘on qilinishi va sovet jamiyatida shaxsga sig‘inishning fosh qilinishi 108
22-§. O‘zbekistonda sanoatning bir tomonlama rivojlanishi 112

Beshinchi bob. O‘zbekiston barqaror taraqqiyot davrida (1959 – 1983-yillar)

23-§. O‘zbekistonning siyosiy hayotidagi o‘zgarishlar hamda sovetlarning partiya organlariga qaramligi 116
24-§. O‘zbekistonda yoqilg‘i va tog‘-kon sanoatining vujudga keltirilishi hamda aholi milliy tarkibidagi o‘zgarishlar 120
25-§. O‘zbekistonda ekologik vaziyatning og‘irlashuvi va Orol fojiasi .. 132

Oltinchi bob. O‘zbekistonda sovet hokimiyatining inqirozi va mustaqillik uchun harakatlar (1984 – 1991-yillar)

26-§. O‘zbekistonda paxta ishi va uning oqibatlari 128
27-§. Qayta qurish siyosati va uning inqirozi. Farg‘ona fojialari 131
28-§. O‘zbekiston mustaqillikka erishish ostonasida 135

QAHRAMON KENJAYEVICH RAJABOV,
AKBAR TURG‘UNOVICH ZAMONOV

O‘ZBEKISTON TARIXI (1917 – 1991-yillar)

O‘rta ta’lim muassasalarining 10-sinfi va o‘rta maxsus, kasb-hunar ta’limi muassasalarining o‘quvchilari uchun darslik

1-nashri

G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi
Toshkent – 2017

Muharrir *Sanjar Tursunov*
Badiiy muharrir *Shuhrat Mirfayozov*
Texnik muharrir *Dilmurod Jalilov*
Musahhih *Dono To‘ychiyeva*
Kompyuterda sahifalovchi *Bobur Tuxtarov*

Nashriyot litsenziya raqami AI № 290. 04.11.2016
2017-yil 8-avgustda bosishga ruxsat etildi. Bichimi 70x90 $^{1}/_{16}$.
Timesn New Roman garniturasi. Ofset bosma usulida bosildi.
10,53 shartli bosma taboq. 9,3 nashr tabog‘i.
Adadi 428121 nusxa. 17-611 raqamli buyurtma

Orginal-maket O‘zbekiston Matbuot va axborot agentligining G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyida tayyorlandi. 100128. Toshkent. Labzak, 86.
Telefonlar: (371) 241-25-24, 241-48-62, 241-83-29
Faks: (371) 241-82-69
www.gglit.uz, info@gglit.uz

O‘zbekiston Matbuot va axborot agentligining
«O‘zbekiston» nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyida chop etildi.
100129. Toshkent. Navoiy ko‘chasi, 30.

Ijaraga beriladigan darslik holatini ko‘rsatuvchi jadval

T/r	O‘quvchi-ning ismi va familiyasi	O‘quv yili	Darslikning olingandagi holati	Sinf rahbarining imzosi	Darslikning topshirilgan-dagi holati	Sinf rahbarining imzosi
1						
2						
3						
4						
5						

Darslik ijaraga berilib, o‘quv yili yakunida qaytarib olinganda yuqoridagi jadval sinf rahbarlari tomonidan quyidagi baholash mezonlariga asosan to‘ldiriladi:

Yangi	Darslikning birinchi marotaba foydalanishga berilgandagi holati
Yaxshi	Muqova butun, darslikning asosiy qismidan ajralmagan. Barcha varaqlari mavjud, yirtilmagan, ko‘chmagan, betlarida yozuv va chiqizlar yo‘q.
Qoniqarli	Muqova ezilgan, birmuncha chizilib chetlari yedirilgan, darslikning asosiy qismidan ajralish holati bor, foydalanuvchi tomonidan qoniqarli ta‘mirlangan. Ko‘chmagan varaqlari qayta ta’mirlangan, ayrim betlariga chizilgan.
Qoniqarsiz	Muqova chizilgan, yirtilgan, asosiy qismidan ajralgan yoki butunlay yo‘q, qoniqarsiz ta’mirlangan. Betlari yirtilgan, varaqlari yetishmaydi, chizib bo‘yab tashlangan. Darslikni tiklab bo‘lmaydi.